

Ajalooline Ajakiri

1998

2 (101)

KLEIO

AIN MÄESALU: Esimesed tagantlaetavad tulirelvad **ANTI SELARI:** Petseri klooster ja Livi sõda **AIGI RAHI, PIRET JÖGISUU:** Eesti sõdurite kirjad ajalooallikana **MATI KRÖÖNSTRÖM:** Eesti ohvitserid — Georgi ordeni kavalerid **TÖNU TANNBERG:** Lisandusi kindral V. Kappeli väejuhtimise tundmiseks **AGO PAJUR:** Ohvitserkonna kujunemisest Eesti Vabariigi algusaastail **JAAK PIHLAK:** Eestlased — Läti Karutapja ordeni kavalerid **INDREK PAAVLE:** Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis **H. LLAR PALAMETS:** Mälestusi märtsipommitamisest Tallinnas **JANA REIDLA:** Külaskäik Augustowi metsa sõjaliinile

Ajalooline Ajakiri 1998. 2 (101)

**Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ajakiri**

**Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
1998**

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio

Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens, Jaak Kangilaski, Anu-Mai Kõll, Jüri Kivimäe, Ain Mäesalu, Aadu Must, Hain Rebas, Tiit Rosenberg ja Elle Vunder

Toimetus: Aadu Must (peatoimetaja), Aigi Rahi, Leane Morits ja Tanel Mazur (tehniline toimetaja)

Resümeeede tõlge: Leili Kostabi

Küljendus ja illustratsioonid: Tanel Mazur

Trükk: AS Võru Täht

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *HISTORICAL ABSTRACTS* (beginning with the first issue of 1998).

Alates 1998. aasta esimesest numbrist on Ajaloolises Ajakirjas ilmunud artiklid refereeritud ja indekseeritud väljaandes *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Since 1953 the Historical Abstracts has been recognized as being the leading reference history publication in the world and is available on CD-Rom, online, and in print form.

Alates 1953. a on Historical Abstracts olnud tunnustatud ajalooliste publikatsioonide refereeri- ja maailmas. Tema materjalid on saadaval nii CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri

Ajaloo osakond

Tartu Ülikool

Ülikooli 18

Tartu 50090

Eesti

Tel (7) 375 658

Faks (7) 375 345

e-mail: kleio@loss.ut.ee

WWW: <http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank, Tartu

Arveldusarve 221010397388.

ISSN 1406–3859

© Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. 1998

SISUKORD

Artiklid

<i>AADU MUST: Omni praesentia belli. Sõja alatine kohalolek Eesti külaühiskonnas</i>	5—8
<i>AIN MÄESALU: Esimesed tagantlaetavad tulirelvad</i>	9—18
<i>ANTI SELART: Petseri klooster ja Liivi sõda</i>	19—28
<i>AIGI RAHI, PIRET JÕGISUU: Eesti sõdurite kirjad ajaloallikana</i>	29—48
<i>MATI KRÖÖNSTRÖM: Eesti ohvitserid — Georgi ordeni kavalerid</i>	49—64
<i>TÕNU TANNBERG: "Ma olen veendumuselt monarhist, kuid astun ükskõik millise lipu alla, et bolševikega sõdida." Lisandusi kindral V. Kappeli väejuhitee tundmiseks</i>	65—72
<i>AGO PAJUR: Ohvitserkonna kujunemisest Eesti Vabariigi algusaastail</i>	73—82
<i>JAAK PIHLAK: Eesti kodanikud — Läti Karutapja ordeni kavalerid</i>	83—90
<i>INDREK PAAVLE: Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis</i>	91—102

Mälestused

<i>HILLAR PALAMETS: Tallinn, 1944. aasta 9. märtsi õhtu — 10. märtsi öö. Koolipoisi meenutus</i>	103—108
--	---------

Retsensioonid, publikatsioonid ja kroonika

<i>REIN HELME: Eesti rahvusväeosadest nende loojate pilgu läbi</i>	109—112
<i>TÕNU TANNBERG: "Sellepärast püüdku iga Eesti sõjaväelane kõrgel hoida oma sõjamehe au". Eesti sõjavägi Saksa okupatsiooni alguses 1918. aasta veebruaris</i>	113—116
<i>PEEP PILLAK: 10 aastat akadeemilist sõjaajaloo seltsi</i>	116

Kaanepiltide teemal

<i>JANA REIDLA: Külaskäik Augustowi metsa sõjajärgsele 12. aprillil 1915</i>	117—118
--	---------

<i>Summaries</i>	119—126
------------------	---------

TOIMETUSES ON SAADAVAL:

Kleio numbrite viimased eksemplarid

3 (1991); 5/6 (1992); 7, 8, 9, 10 (1994); 11, 12, 13, 14 (1995);

18 (1996); 20, 21, 22 (1997); küüditamise erinumber

Saksakeelne ajakiri *Steinbrücke* 1998

Ajalooline Ajakiri nr 1 (100). 1998

KASUTATUD LÜHENDID:

CGVAR — Центральный Государственный Военно-Исторический
Архив России (Venemaa Riiklik Sõjaajaloo Keskariiv)

EAA — Eesti Ajalooariiv

EKM ERA — Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv

EKM EKLA — Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Kultuurilooline Arhiiv

eKr — enne Kristust

ENSV RAKA (Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Riiklik Ajaloo
Keskariiv) — Eesti Ajalooariivi nimetus nõukogude okupatsiooni ajal
1948—1991

ERA — Eesti Riigiarhiiv

ERM — Eesti Rahva Muuseum

GIAR — Государственный Исторический Архив России (Venemaa Riiklik
Ajalooarhiiv Peterburis)

LKO — Läti Karutapja orden

LVVA — Latvijas Valsts Vēstures Arhivs (Läti Riiklik Ajalooarhiiv)

tl — teenistusleht

VR — Eesti Vabadusrist. Rooma number näitab liiki, araabia number järku (nt
VR II/2 = Eesti Vabadusrist II liik, 2 järk)

EAA. 995–1–235. L 42 — Sidekriipsudega eraldatud kolmeosalises
arhiiviviites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numbrit.

OMNI PRAESENTIA BELLI

SÕJA ALATINE KOHALOLEK EESTI

KÜLAÜHISKONNAS

Aadu Must

Sõjaajalugu on üks ajalooteaduse valdkondadest, mille uurimist valitsevad poliitilised olud on eriti tugevalt mõjutanud. Eesti sõjaajaloo uurimise tähtsust tunnetati täie selgusega peale meie riikliku iseseisvuse kaitsmist Vabadussõja lahingutes. Sõjameeste eneste osalusel kirjutati erineval tasemel töid üksikute väeosade ajaloo kohta.¹ Loodi Vabadussõja ajaloo komitee, mille tegevust kroonis populaarse Vabadussõja ajaloo ilmumine.² Vabadussõda oli soovitud teemaks kirjanduses ja ajakirjanduses. Okupatsioonide perioodil muutus Vabadussõda muidugi tabuteemaks või tuli ajalugu lihtsalt nõukogulike kaanonite järgi täiesti ümber teha.³

Seevastu omariikluse eelse pooletuhande aastase uurimise osas on sõjaajalugu läbi aegade Eesti ajaloo mingiks perifeerseks teemaks peetud. Eestlased olid maarahvas, kellel polnud oma sõjaväge ega välispoliitikat ja sõda tähendas vaid käsutäitjana võõraste huvide cest võitlemist või rüüstete ja sõjakoormiste talumist.

Ometi on sellegi perioodi sõjaajalugu lahutamatu osa Eesti ajaloo pildist. Sõjasündmused, isegi kui nad leidsid aset Eestist kaugel, vahetasid siinsete alade ülemvõime ning mõjutasid poliitilisi olusid, demograafilisi protsesse, majandus- ja kultuurielu. Meie ajalookirjanduses on sõda esindatud kui ühe või teise ajalooperioodi lahutamatu foon, ja ainult vahel harva ka kui midagi enamat. Ka sõna *sõda* raamatu pealkirjas ei pruukinud veel tähendada, et teoses ka sõjast endast juttu on.

Eesti 14.—19. sajandi sõjaajaloo uurijad võib sõrmedel üles lugeda: Hendrik Sepp, Heldur Palli ja Margus Laidre on uurinud Põhjasõja kulgemist Eesti alal, Tõnu Tannberg ja Rein Helme aga 19. sajandi sõjaajalugu.⁴ Tänu nendele on ka Eesti varasem sõjaajalugu olemas. See, et nende käsitlustes on sõjaajalugu kohalike olude ja arengute või siinsete provintside poliitilise ja talurahvaajalooga läbi põimunud, on samuti pigem plussiks kui vajakajäämiseks. *Ajaloolise Ajakirja* arvates ongi ajaloolaste töö olulisemaks eesmärgiks erinevate uurimissuundade (olgu need siis sõja-, talurahva-, majandus- või kultuuriajalugu) tihe integratsioon ja ühtse ning tervikliku Eesti ajaloo pildi kujundamine.

Heidame põgusa pilgu 19. sajandi arhivaalidele. Neist kumab pilt *sõja alatisest lähedalolekust* või *kaudsest kohalolekust* Eesti külas. Kohalike ametiasutuste funktsioonides oli oluline koht sõjaväe ja nende läbimarsiga seondul. Süinge varjuna lasub küla kohal Vene impeeriumi sõdadega kaasnenud nekrutivõtmised, millele omal ajal pühendati mitmed Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas

kaitstud diplomitööd.⁵ Need töid kaasa disproportsiooni rahvastiku soolises struktuuris. Perekonnalood ja mälestused ei väsi pajatamast omaaegsetest nekrutipüüdmistest (mille ohvriks isegi väikeste lastega noored abielumehed langenud) ja püüdlustest ennast nekrutiks võtmise eest kaitsta.⁶ Nekrutivõtmised tekitasid poistes ja noortes meestes hirmu. Võib-olla on just sellega seletatavad poisslaste tüdrukutena hinged kirja kandmise juhtumid, mida hingeloendite kontrollimisel ikka ja jälle tagantjärele on avastatud.⁷ Neidudele tõi nekrutivõtmine isegi rahu ajal kaasa leina — väeteenistus kestis seaduse järgi ikkagi 25 aastat. *Sest on norgus meie neiud! Norgus meie neiud meelad! Et on viidud viksids poisid! Viksids viidud Venemaale...* pajatab rahvalaul.⁸ Noormeeste nekrutist vabaksostmine oli mõnel pool küla ühistegevuse üheks vormiks.⁹ Vastavalt Vene riigi seadusele võis ennast nekrutist vabaks osta. Paraku oli nõutud summa, alates 1840. aastast 300 hõberubla, kokkusaamine tavalisele taluperale ilmselgelt ülejõukäivaks koormaks. Nii on valdav osa vabaksosturahast sugulastelt—naabritelt—tuttavatelt kokku laenatud ja see ka korralikult vallakohtu ees kirja pandud.¹⁰ Hiljem põimub sõjaväehirm vallavalitsuste dokumentides ka sotsiaalabi korraldamisega. On juhtumeid, kus vanad ja vased lasteta vallaliikmed on lapsendanud peremehe noorema poja, kes seejärel vanemate ainsa toitjana väeteenistusest pääsenud. Vastutasuks on ta pärast seda oma kasuvanemaid nende surmani ülal pidanud. Alates 1840. aastatest suurendas *sõja lähedalolekut* üha arvukam erusoldatite ja kantonistide kontingent. Kroonumõisate maadest mõõdeti nende ülalpidamiseks välja väikesed soldatikohad. Linnades loodi ära teeninud soldatite ja madruste koondamiseks invaliidide komandod.¹¹

Ka sõjaväeasutused on *kohal olnud* ning nende arhiivalide kasutamine pakub Eesti ajaloo erinevate probleemide uurijatele paljugi avastamisrõõmu. Sõjalise iseloomuga allikaid (nekrutivõtmiste dokumente) on kultuurilooliste ja antropoloogiliste probleemide uurimisel kasutanud Liivi Aarma.¹² Ka kõige uuem ajalookirjandus pakub meile meeldiva näite sellest, kuidas puht sõjaajalooline uurimistöö on viinud oluliste kultuurilooliste arhiivileidudeni — maamiilitsa ajalugu uurides leidis Tõnu Tannberg Peterburi arhiivist hävinuks peetud esimese eestikeelse ajalehe täieliku komplekti.¹³ Ent väga suur osa militaarsetes dokumentides peituvat teavet alles ootab uurijat. Näiteks Põhjasõja aegsed üldvähkekutse nimekirjad¹⁴ sisaldavad hinnatavat teavet asustusajaloost ja rahvastikuloost, kuid lisaks sellele võiksid nad leida rakendamist näiteks diskussioonis talurahva õigusliku seisundi üle (kas talupoja kohustus püssiga tariväkke ilmuda sobib kokku pärisorjusliku seisundiga?). Väeteenistuskomisjonide arhiivaalid pakuvad huvitavat isikuloolist informatsiooni nt kooliõpetajate kohta (kuna koolmeistrid olid oma ametiajal väeteenistuskohustusest vabastatud, teostas sõjaväeametkond nende üle põhjalikku järelvalvet), aga samuti talupoegade majandusliku olukorra kohta (hobusteloendid). Vallavalitsused teatasid väeteenistuskomisjonile regulaarselt kõigi kunagi vallast lahkunud ja *ettekutsumise* ikka jõudnud noormeeste elukohad. See materjal pakub huvitavat teavet rahvarände uurijale. Sõjaväelaste poolt koostatud kaardid on oluliseks asustusajaloo allikaks.¹⁵

* * *

Meie ajakirja käesolev number pakub valiku kirjutisi sõjaajaloost ja sõjandusega seonduvast Eesti ajaloos. Esitatud valik on subjektiivne ja mõneti vast isegi juhuslik (paratamatult pidi osa teemakohaseid artikleid ruumipuudusel käesolevast väljaandest välja jääma, kuid need ilmuvad kindlasti ajakirja järgmistes numbrites). Klassikaliste tõsiste uurimuslike artiklite kõrval on toimetuses on püüdnud esitada kaastöid, mis kajastavad seni vähetuntud valdkondi, toovad teaduskäibesse uusi allikaid või avavad neid seni tundmatu tahu pealt. Nii näeme, et kahe maailma, ida ja lääne piiril asunud Eesti ala pakub vanimate tulirelvade uurijatele siiani suuri üllatusi. Veendume selleski, et hauatahvlite kirjad on elegantsetl ühendatavad sõjasündmustega. Sõja käigu lihtsa rindesõduri pilgu läbi avavad rindesõdurite kirjad. Lugeja näeb, et ka foto võib olla ilmekas ja emotsionaalne ajaloodokument. Numbris ei puudu ka ajalookirjanduses ringihiilivate müütide probleem. Tõnu Tannberg hävitab legendi kindral Kappelist kui eestlasest. Ehk ongi see viimane pikem eestikeelne kirjutis sellest sõjamehest, sest (nagu lausus Olavi Arens) *miks ei tohiks me selle Venemaa monarhia toetaja elukäiku unustada?*

Loodame, et sõjaajaloo crinumber pakub põnevat lugemist ja uudset teavet väga laiale ajaloo huviliste ringile. Meie ajakirja üheks püüdluseks on ka jõudmine üldhariduskoolide ajalooõpetajateni (ja miks mitte ka ärksamate õpilasteni). Toimetuses usub, et käesolev number peaks oma sisult ja vormilt nimetatud eesmärgile tubli sammu lähemale viima. Loodame, et käesolev sõjaajaloo teemanumber ei jää viimaseks.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Vabadussõja ajaloo uurimise kohta vt käesolevas numbris: Indrek Paavle. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 2. Lk 91—102.
- ² Eesti Vabadussõda 1918—1920. I ja II. Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarteaduslik väljaanne. Tallinn, 1937, 1939.
- ³ Vt nt: Revolutsioon, kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis (1917—1920). Kahes köites. Tallinn: Eesti Raamat, 1977, 1982.
- ⁴ Vt nt: Hendrik Sepp. Narva piiramine ja lahing 1700. a. Tallinn, 1930. Хэлдур Палли. Между двумя боями за Нарву: Эстония в первые годы северной войны 1701—1704. Таллинн, 1966. Margus Laidre. Lõpu võidukas algus. Karl XII Eesti- ja Liivimaal 1700—1701. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995. Tõnu Tannberg. Maakaitsevähikohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806—1856). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1996. Rein Helme. 1812. aasta Eestis ja Lätis. Tallinn: Olion, 1990.
- ⁵ Vt nt: Elvira Ella. Nekrutikohustusest Eestis (1796—1874). Diplomitöö. Tartu, 1967. Juhendaja dots. S. Vahtrre; Tiit Arumäe. Nektivõtmine Tartu maakonnas XIX saj. 1. poolel. Diplomitöö. Tartu, 1985. Juhendaja prof. H. Ligi; Tõnu Tannberg. Nektivõtmine ja maamiilits Balti kubermangudes. Diplomitöö. Tartu, 1986. Juhendaja prof. H. Ligi. Käsikirjad TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.
- ⁶ Vt nt: Hans Gross, Alli Järvik. Suureaua talu algus ja lõpp. Tartu: Kleio, 1993. Lk 9—10.
- ⁷ Vt nt: LVVA. 77—1—4592 (Vastemõisa).
- ⁸ Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv (EKM ERA). H II 21. L 80.
- ⁹ Herbert Ligi. Geographie der estnischen nationalen Bewegung. // National movements in the Baltic Countries during the 19th Century. Acta Universitatis

Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia. 2. Uppsala, 1985. S. 264—266.

¹⁰ Vt nt: EAA. 4527-1-1. L 22 p jj.

¹¹ Vt ka: Aadu Must. Sindi linn ja 1. Detsembri nimeline Vabrik 1833—1983. Tallinn: Eesti Raamat, 1985. Lk 37.

¹² Vt nt: Liivi Aarmaa. Põhja-Eesti meeste pikkus. Võrdlev ajaloolis-statistiline uurimus Eestimaa kubermangust aastail 1811—1874 nekrutiks värvatute andmeil. Tln: Eesti Raamat, 1987.

Liivi Aarma. Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil). Tln, 1990.

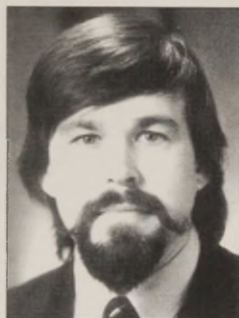
¹³ Vt: Tarto Maa Rahwa Näddali-Leht. Uurimusi ja allikmaterjale. Koostanud Tõnu Tannberg. Tartu, 1998.

¹⁴ Vt nt: ЕКМ ERA. II 21. L 837 jj., EAA. 567-3-118.

¹⁵ Vt nt: Эндед Вареп. Карта Лифляндий 1768. года. // Tartu Ülikooli toimetised. Vihik 317. Lk 113—119.

ESIMESED TAGANTLAETAVAD TULIRELVAD

Ain Mäesalu

SISSEJUHATUS

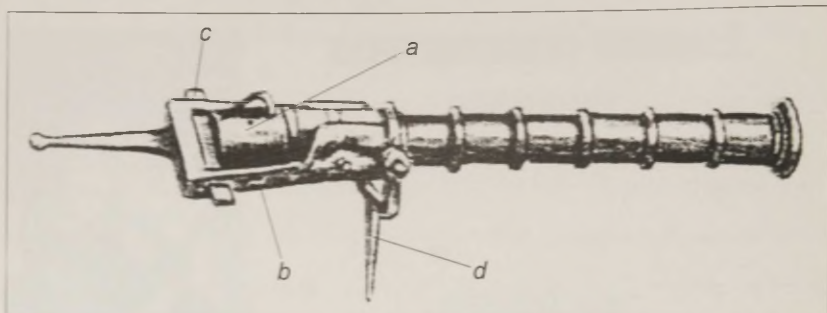
Küllap on mõnelegi lugejale uudiseks, et esimesi tagantlaetavaid tulirelvi hakati katsetama juba 14. sajandi lõpul. Sellist mõttekäiku võib leida mitmetes keskaja relvi käsitlevates raamatutes ja artiklites. Enamasti tutvustavad nende autorid ka vastavat tüüpi laskeriistu, aga suhteliselt lühidalt, tavaliselt napimalt kui ühel leheküljel.¹ Samas tuleb lisada, et viimastel aastatel meie kaupluseletidele ja raamatukogudesse saabunud valdavalt ingliskeelsetes värvikirevates relvaraamatutes keskaegseid tagantlaetavaid tulirelvi tavaliselt isegi ei nimetata, rääkimata nende tutvustamisest.

Väheste erandina on 15.—16. sajandi tagantlaetavatele tulirelvadele suuremat tähelepanu pööranud vaid keskaja laskerelvade üks põhjalikumaid uurijaid sakslane Bernhard Rathgen, aga temagi vaatles neid peamiselt kirjalike allikate andmete põhjal.² Tegelikult on tolle ajastu tagantlaetavaid originaalrelvi siiski siin—seal ka säilinud, aga need asuvad ühe või mõne eksemplari kaupa laiali maailma paljudes erinevates muuseumites. Tervikliku ülevaate saamine sellest küllaltki huvitavast relvatüübist on osutunud senistele uurijatele seetõttu ilmselt veel liialt keerukaks ettevõtmiseks.

Eestiski on tagantlaetavaid tulirelvi tutvustatud seni üsna põgusalt. Nii võime siin märkida vaid üht lõiku Tallinna keskaegseid tulirelvameistreid ja relvi tutvustavast raamatukesest,³ mille autoriks on pikka aega Eesti Ajaloomuuseumi relvakollektsiooni hoidjana töötanud Leida Anting, lisaks on seda liiki sõjariistadest veidi pajatanud ka käesolevate ridade autor.⁴

MIS ON KAMBERSUURTÜKK?

Tagantlaetavate ehk nn kambertulirelvade leiutamise põhjustas asjaolu, et 14. sajandil kasutati tulirelvi veel esmajoones linnuse- ja linnamüüritornides ning üha sagedamini ka laevadel. Kõigis nimetatud paigus oli aga liikumisruum üsna piiratud ja seetõttu küllalt ebamugav iga lasu järel laskeriist taas sisse tõmmata, et teda saaks eest puhastada ning uuesti laadida. Pealegi olid suurtükid küllalt sageli kinnitatud raskete puupakkudest aluste ehk algeliste lafettide peale, aga nende alla ratastepaneku mõttele polnud meistrid esialgu veel tulnud. Nii üritati muuta hoopis tulirelvade endi konstruktsiooni. Selleks eraldati suurtükist püssirohu- ehk laengukamber (joonis 1). Raua tagaots jäi nõnda avatuks ja sealt torgati kõigepealt sisse kuul. Seejärel suruti püssirohuga

Joonis 1. Kambersuurtük (a - laengukamber, b - raam kambri kinnitamiseks, c - kiil, d - raudhark, mille alumine ots pandi puupaku auku).

täidetud eraldiseisev laengukamber raua tagaotsa vastu ja kinnitati ühtlasi tagant kiilu abil tugevasti kinni. Laskmiseks suunati tulelont kambri peal paikneva süüteava kohale. Järgmise paugu tegemiseks vahetati laengukamber lihtsalt uue vastu välja. Tavaliselt oli kambreid mitu ja neid sai ühtlasi eelnevalt laadida. Nõnda tõusis teatud määral ka laskekiirus. Tšehhi relvauurijate arvates lasti Böömimaal 1422. aastal ühest kambersuurtükist päeva jooksul koguni 30 lasku, aga eestlaetavast suurtükist jõuti sama ajal tavaliselt teha vaid kuus kuni seitse pauku.⁵

Kiirema laadimise kõrval oli tagantlaetavatel tulirelvadel veel mitu eelist. Kuna kambreid oli suhteliselt kerge kanda, siis võidi nüüd plahvatusohtlikke püssirohuvarusid hoida mitte enam otseselt laskeruumis või selle vahetus läheduses, aga hoopis kaugemal ja ohutumas paigas. Ühtlasi polnud enam vajadust piiratud liikumis- ja tegutsemisruumiga linnuse- ja linnamüüritornides või laevadel suurtükke igaks laadimiskorraks edasi-tagasi tassida. Vastavate relvade puudusena võib märkida vaid seda, et kambri ja raua vahelt paiskus kindlasti osa gaase välja ning nii vähenes kuuli läbilöögi võime.

Kas Vana-Liivimaa oli kambertulirelvade

üks kasutuselevõtupiirkondi?

Seni teistest enam kambertulirelvadele tähelepanu pööranud sakslase Bernhard Rathgeni järgi pärineb kõige varasem kirjalik teade tagantlaetavast tulirelvast 1398. aastast Geldernis (Holland) ja järgmisel aastal nimetatakse neid Frankfurtsi Saksamaal.⁶ Mõnevõrra üllatununa lisab ta, et ajaliselt kolmas teade pärineb aastast 1400 ja see on kirja pandud *kaugel* Vana-Liivimaal.⁷

Friedrich Bunge allikpublikatsiooni neljandast köitest leiamegi sama aasta alla paigutatud dokumentide seast tõesti ühe, milles ordukonvendi Dünamündes (Daugavgrīva) asuva varustuse nimekirjas on märgitud ka sõjariistu ja nende seas tulirelvi — *V stenbussen und II vogeler*.⁸ Kahjuks on selle Vana-Liivimaa ajaloo patriootide enesuhkust köiditava fakti juures siiski üks väikene *aga*, mida B. Rathgen lihtsalt tähele ei pannud. Vaadeldaval dokumendil pole tegelikult märgitud koostamise aega ja Bunge paigutas selle koos mitme teise analoogilisega lihtsalt 1400. aasta alla, sest muude tunnuste alusel

arvas ta neid pärinevat 14. sajandi lõpu– või 15. sajandi algusaastatest.⁹ Seega tuleb tunnistada, et kirjalikes allikates tagantlaetavate tulirelvade nimetamise kindlat kolmandat *aubinnalist* kohta Vana–Liivimaa siiski ei oma.

Veelgi enam, viimasel ajal on mõned relvaajaloolased viinud kambertulirelvade algusloo runduvalt kaugemasse minevikku. Nii pakutakse välja nende esmamainimist Lääne–Euroopas juba ühes 1342. aasta kirjalikus allikas ja Inglismaal märgitavat sellist relva esmakordselt 1372. aastal.¹⁰ Teiste sõjaajaloolaste seas pole aga viimased oletused seni veel laiemat tunnustust leidnud.

Ent pöördugem tagasi Dünamündes asunud relvade juurde, sest nende huvitavad nimetused vajavad selgitusi. Viis *stenbusse*’t ei tähenda muidugi kivist väljatahutud suurtükke, vaid tavalisi eestlaetavaid kuid suurema kaliibriga tulirelvi, millest lasti kivikuule. Kaks Dünamündes asunud *vogeler*’i kuuluvad seevastu kindlalt tagantlaetavate suurtükkide hulka. Arvatakse, et just väiksemaid eksemplare kutsuti sellise spetsiaalse nimetusega, mis saksapäraselt kõlas enamasti *vögler*,¹¹ Prantsusmaal *veuglaire*¹² ja Rootsis *föglare*.¹³ Selle sõna päritolu on rootsi relvaajaloolased seostanud saksakeelse sõnaga *vögel*n, mis olevat üks vulgaarne termin suguakti tähistamiseks.¹⁴ Teise arvamuse järgi võivat nimetus seostuda hoopis välguga ehk täpsemalt ladinakeelse mõistega *fulgurare*.¹⁵ Kambersuurtükkide kohta on keskajal kasutatud veel teisigi spetsiaalseid nimetusi. Neist sagedamini esinevad *kammerbusse* või lihtsalt *steinbusse mit kammern*, kuid termineid kohtab harvemini.¹⁶ Rootsi allikates esineb ka nimetusi *barser* või *basser*¹⁷ ja Eestis neile suhteliselt lähedane *barsse*.¹⁸

KAMBERTULIRELVAD JÕUAVAD EESTISSE

Tulirelvad jõudsid Eestisse üllatavalt vara. Esimest korda nimetatakse Tallinnas tõenäoliselt väiksemat sorti suurtükki juba 1346. aastal.¹⁹ Võrreldes lähemate naabermaadega on tegemist küllalt varase daatumiga. Seni publitseeritud kirjalike allikate ja uurimuste põhjal võib isegi väita, et see on üks esimesi dokumentaalselt tõestatud teateid kogu Põhja–Euroopas.

Eestis kohapeal hakati tulirelvi valmistama samuti üllatavalt vara. Tallinnas võidi neid toota tõenäoliselt juba 1380. aastatel.²⁰ Kahjuks on vaid selle ajajärgu kirjalikke allikaid säilinud suhteliselt vähe ja nii puuduvad selged teated teistest Eesti linnadest. Näiteks Tartu kohta leiame mõningaid andmeid hoopis Riia rae arveraamatust. Nii on seal 1411.—12. aastal Ywan Eppenschedenile makstud Tartus valatud suurtüki eest kuus marka ja kuus ööri (*VI m. VI ore gegeven Ywan Eppenscheden vor einer bussen to geten den van Darpte*) ning 1413.—14. aasta üks sissekannetest kõlab järgmiselt: *XIII m. vor de bussen tu Darbete*.²¹ Olgu siinjuures näiteks võrdlusena lisatud, et esimesed kindlad andmed tulirelvade kohapealsest valmistamisest Riia linnas pärinevad alles 16. sajandi algusest.²²

Muidugi peame arvestama, et 14.—15. sajandil on tulirelvi ja nende tootmist kajastavad teated igal pool veel küllalt juhuslikku laadi. Nii ei leia me kirjalikest allikatest kahjuks midagi ka kambersuurtükkide tegemise alguse kohta Eestis. Tolle aja teadetes tulirelvade täpseid liike sageli ei nimetata ja seetõttu on

tagantlaetavaid laskeriistu teistest väga raske eristada. Näiteks Marienburgis on kambersuurtükide valmistamine dokumenteeritud 1409. aastal, aga saksa kesk-aegsete relvade uurija Volker Schmidtcheni arvates võisid need Preisimaal teiste nimetuste all ka varem esineda.²³

Kaudsete andmete najal võib vaid oletada, et kambertulirelvi toodeti Eestis juba vähemalt 15. sajandi esimese kolmandiku lõpul. Sellele võimalusele vihjab üks Soomega seotud fakt. Nimelt on 1434. aastal Raasepori linnuse pealik Otto Pogewich läkitanud Soomest kirja, milles paluti Tallinna raelt laenuks kaks kuni kolm kambersuurtükki (*two edder dre kamerbussen*) ja sooviti, et kaasa tuleks koguni ka suurtükimeister ise.²⁴ See on muuseas ühtlasi vanim tulirelvi kajastav kirjalik teade Soomes.²⁵ Ka järgnevalt on põhjanaabrid ostnud mitmel korral just Tallinnast nii püssirohtu, salpeetrit kui ka erinevaid tulirelvi.²⁶

TALLINNA KAMBERSUURTÜKKI OTSIMAS...

Möödunud sajandil on mitmel korral nimetatud üht Tallinnas asuvat väga vana suurtükki. Antud lühikirjelduste põhjal võib kindlalt väita, et tegemist oli tagantlaetava tulirelvaga. G. Hanseni järgi pärines see suurtükk Tallinna müüridelt.²⁷ Ka P. Jordan märgib, et Provintsiaalmuuseumis asus üks dr Johan Burchardi kollektsioonist pärinev väga vana ja iseäraliku konstruktsiooniga Tallinna suurtükk.²⁸

Kahjuks asus see relv Tallinnas vaid 1877. aastani. Siis leidis keegi Venemaa suurtükiväe kindral Baranzov, et Tallinna Provintsiaalmuuseumi jaoks pole see mingi eriline eksponaat, küll aga omavat see kui kõige vanem tulirelv kogu tsaaririigis suurt väärtust Peterburi Artilleeria Muuseumile. Pärast lühikesi läbirääkimisi *kingitigi* suurtükk Peterburi muuseumile.²⁹

Üle kolmekümne aasta tagasi tutvustas põgusalt seda relva meie lugejaile L. Anting.³⁰ Tema esitatut fotot tähelepanelikult uurides tekkis aga allakirjutanul juba mitu aastat tagasi mõningaid küsimusi ja hüpoteese. 1998. aasta suvel, olles end eelnevalt varustanud Venemaal muuseumihoidla, arhiivi ja raamatukogu külastamiseks vajalike paberitega, sõitsin Peterburi. Seal kohtusin kõigepealt prof Gleb Lebedeviga, kellel oli muuseumi teaduslike töötajate seas tuttavat (mis omab Venemaal vahel olulist tähtsust) ja koos siirdusime Suurtüki-, Inseneri- ja Sideväeasjade Sõjaajaloo Muuseumi nime kandvasse asutusse.

Esimene päev valmistas siiski tõsise pettumuse. Näidates üle kolmekümne aasta tagasi L. Antingu poolt publitseeritud Tallinna kambersuurtüki fotot ja soovides relva oma silmaga näha, vastati, et taolist suurtükki nende muuseumis ei ole ja pole ka mitte kunagi olnud. Selgitasin siis vastava relva toomist Peterburi juba 1877. aastal, mille peale kosteti, et siis käis ju Vene-Türgi sõda ja kui palju sõdasid on veel peale seda toimunud, aga nende ajal läheb alati muuseumieksponaate kaduma, eriti just relvi. Järgmisel päeval õnnestus siiski pääseda hoidlasse, kust leidsime selle, mida seal *kunagi pole olnud*.

Joonis 2. Tallinna kambersuurtükk on üks vanimaid maailmas.

TALLINNA KAMBERSUURTÜKI MÕÖTMED JA KONSTRUKTSIOON

Vaadeldava suurtüki raud on 69 cm pikk ja tema sisemiseks läbimõõduks ehk kaliibriks võime mõlemas otsas mõõta 95 mm (joonis 2). Relv on tehtud sepi rauast, aga tugeva roostetuse ja muuseumi hoidlas puuduva laevalgustuse tõttu polnud kahjuks võimalik kindlaks teha suurtüki täpset valmistamistehnoloogiat. Võib siiski oletada, et suurtükk valmistati pikkupidi üksteise kõrvale pandud raudlattidest, mis omavahel kokku keevitati ja viis jämedat raudvitsa ümber tõmmati (põhikonstruktsioonilt sarnaneb ta seega laudadest tehtud tün-nile). Relva suuet tugevdava jämeda raudvitsa ülaosa laiend moodustab oma-pärase nelinurkse põhiplaaniga kirbu, mida läbiva avause kaudu oli hea sihtida.

Suurtükiraud ise on nelja raudvitsa ja neetide abil kinnitatud 209,5 cm pikkuse tammepakust aluse peale, mille kaheksakandiline tagaosa järjest ahe-neb. Rauaosa taga näeme puualusesse õõnestatud avaust, mille sisse toetus laen-gukamber (joonis 3). Selle taga on aga ümber lafeti kinnitatud tugev raudvits, mille kahe esileulatuva haru alla lükati kambrit kinnitav kiil. Vaadeldava Tal-linna kambersuurtüki juures on üheks kõige tähelepanuväärivamaks elemen-diks tema puust aluse sees nähtav auk, mis paikneb lafeti külje alaservas umbes raua tagaosa kohal. Ka rauast kinnitusvitsal kohtame augu kohal mõlemal kül-jel 25 mm läbimõõduga avausi (joonis 3). August käis omal ajal läbi ilmselt

Joonis 3. Tallinna kambersuurtüki keskosa.

tugev metallvarras, mille otsad kinnitusid relva alla monteeritud raudhargi ülemiste harude külge (umbes samalaadne hark, nagu joonis 1). Hargi alumine ots pandi arvatavasti lihtsalt püstise puupaku peal olevasse auku. Nii oli suurtükiga kerge ja mugav igasse ilmakaarde sihtida ning lasta.

Horisontaalsuunas sai relva pöörata 360° ulatuses ja ka üles–alla võis laskesektor olla isegi kuni 140°. Analoogilise konstruktsiooniga kambersuurtükk võime näha vaid Stockholmi Linnamuuseumis. See leiti koos 31 eri mõõtmetes laengukambritega 1930. aastal Riddarholmi kanalis asuvalt laevavrakilt ja on dateeritud umbes 1460. aastatesse.³¹

Lääne–Euroopas säilinud tervemate kambersuurtükkide seas kohtame tavaliselt juba järgmise arenguastme relvi. Nendel kinnitub hark ümber raua asuva erilise rõnga külge ja ka pära koos laengukambri *pesaga* on neil rauast (joonis 1).³²

Enamikul juhtudel pole vastavaid relvi täpsemalt dateeritud. Vahel on neid aga paigutatud isegi 15. sajandi esimesse poolede, tõsi küll, ilma üksikasjalikuma tõestusega.³³

KAS TALLINNA KAMBERSUURTÜKK ON MAAILMA VANIM TAGANTLAETAV TULIRELV?

Leida Antingu dateeringu järgi pärineb ülal kirjeldatud kambersuurtükk umbes 14.—15. sajandi vahetusest.³⁴ Kahjuks ei esita uurija aga mingeid kindlaid pidepunkte, mille alusel ta relvale nii täpse ajalise määranu andis. Tegelikult tundub vastav dateering siiski liiga julge oletusena. Üritame järgnevalt vaadata ja analüüsida lähemalt relva üksikelemente.

Üldise välisilme järgi otsustades näib Tallinna kambersuurtükk küllalt vana välja. Dateerimise seisukohalt väärib tõsist tähelepanu sepistatud raud ja selle tugevdamiseks tema ümber tõmmatud vitsad. Relva vanusele võib vihjata ka raua kaliibri ja pikkuse vahekord, mis on vaid 1:6,6. Näiteks Tšehhi relvajaloolased on oma varaseimad püssid reastanud just raua pikkuse ja selle läbimõõdu alusel. Need relvad, mille raua sisemine pikkus jääb alla 10 kaliibri (enamasti 8—10) on nad kõik dateerinud 14. sajandisse.³⁵ Suurtükkide, eriti suuremate eksemplaride puhul sellist täpset reeglit alati kasutada siiski ei saa.

Dateerimise seisukohalt väärib raua kõrval tõsist tähelepanu väga lihtne lafett. Viimase poolest omab Tallinna kambersuurtükk teatud sarnasust vaid mõningate 14. sajandi lõpu kuni 15. sajandi algusesse dateeritud eestlaetavate püsside või väiksemate sorti suurtükkidega, mille suhteliselt lühike raud on samamoodi raudvitstega kinnitatud põhiplaanilt lähedase pära peale.³⁶ Tõsisemaid dateeringuprobleeme tekitab vaid suurtükiraua esiserva peal nähtav kirp. Selle elemendi kasutuselevõtu aeg pole täpselt teada, aga sageli peetakse algeliste sihtimiseadeldiste ilmumist küllalt hiliseks nähtuseks. Näiteks püsside puhul on arvatud, et esimesed kirbud ja sihikud tulid kasutusele umbes 15. sajandi teisel veerandil.³⁷

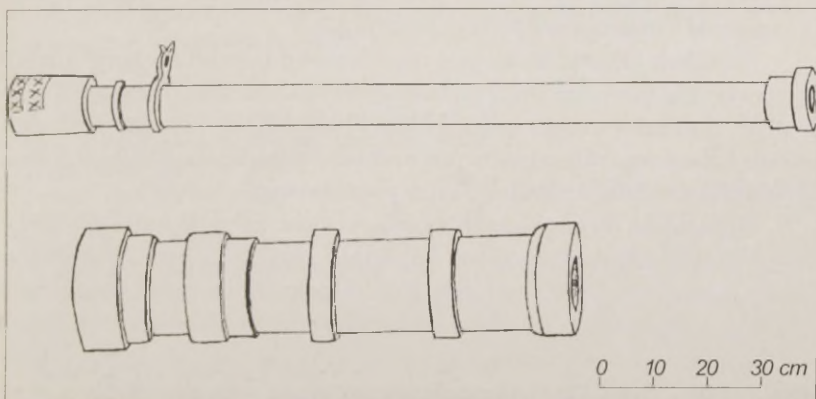
Eelnevat kokku võttes saab oletada, et juhul kui meie poolt vaadeldav sõjariist on üks varaseimaid kirpu omavaid tulirelvi, siis võib ta pärineda

umbkaudu 15. sajandi esimesest kolmandikust ja kuulub kahtlemata kõige vanemate³⁸ tänaseni säilinud kambersuurtükkide hulka kogu maailmas.

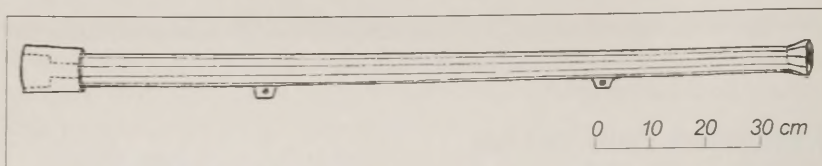
ARHEOLOOGIA PAKUB ÜLLATUSI

Keskaegseid kambertulirelvi on tänapäevani säilinud küllalt vähe. Muuseumites ja relvakogudes kohtame neid suhteliselt harva, mis ei pruugi veel näidata, et neid omal ajal nõnda vähe ka kasutati. Arheoloogia andmetel võib hoopis oletada, et näiteks keskaegses Eestis olid kambertulirelvad üsnagi populaarsed. Nimelt on vastavaid leide tulnud arheoloogilistel kaevamistel ja juhuleidudena välja enam kui keskaegseid eestlaetavaid suurtükke või nende detaille. Nii on üksikuid laengukambreid leitud Tallinnast,³⁹ Rakverest⁴⁰ ja Paidest. Kõige suurem üllatus avanes aga 1989. aastal Haapsalu linnuses, mil kaevati lahti nn Kuningatoa all paiknev kelder. Rusude ja ehitusprahi alt tuli välja suur kogu keskaegseid relvi: kuus eestlaetavat suurtükki, kaks kambersuurtüki rauda (joonis 4) ja kuus sellele relvarüübile iseloomulikke laengukambrit, kolm püürada (neist üks kamberpüss), 156 ammunooleotsa, 753 väiksemat pliiukuuli (läbimõõt 17—20 mm) ja isegi 2003 malmkuuli (läbimõõt 27—95 mm). Külmlrelvadest oli leius esindatud üks hellebard ja kuus piiglotsikut.⁴¹ Need leiud kuuluvad põhiosas 15. sajandi teise ja 16. sajandi esimesse poolde.

Haapsalu kamberpüssi (joonis 4) võib pidada eriti suureks harulduseks. Nimelt on väiksemat sorti kamberpüssid sama konstruktsiooni omavate suurtükkidega võrreldes kogu maailmas vägagi harvaesinevad leiud. Seni publitseeritud üksikute eksemplaride hulgas⁴² või keskajast säilinud jooniste seas⁴³ pole veel õnnestunud leida täpset vastet Haapsalu relvale. Samast kaevandist leitud kambersuurtükiraudade (joonis 5) ja laengukambrite omavaheline võrdlus näitab, et omal ajal võis Haapsalu linnuses asuda vähemalt kuus–seitse tagantlaetavat suurtükki.

Joonis 4. Haapsalu linnusest leitud kambersuurtükid.

Joonis 5. Haapsalu kamberpüss.

VALMISTAMISTEHNOLLOOGIA UURIMINE ANNAB HÄMMASTAVAID TULEMUSI!

1997. aasta algupoolel konserveeriti Ajaloo Instituudi geoarheoloogia ja muinastehnoloogia labori juhataja Jüri Peetsi juhendamisel Haapsalu suurtükke. Töö käigus võtsime tulirelvadest ka proove, et uurida sõjariistade toorainet ja nende valmistamistehnoloogiat.⁴⁴ Kamberpüssi raud, väiksem kambersuurtükk ja neli sellele relvaliigile sobivat laengukambrit oli sepistatud madala süsinikusaldusega terasest. Teine kambersuurtükk, kaks laengukambrit ja kuus tavalist eestlaetavat suurtükki olid valatud hallmalmist. Osa valatud tulirelvade metallograafiline uurimine pakkus aga lausa usumatuid tulemusi. Nimelt esineb relvade pindmises osas kiht perliitset valgemalmi, mis on väga kõva. Jüri Peetsi ja Tallinna Tehnikaülikooli professori Priit Kulu arvates võis see tekkida nii, et valamisejärgselt kuumutati relvi veel umbes 600—800°ni ja siis jahutati ilmselt külma vett kasutades kiiresti maha. Hämmastav on see, et perliitse valgemalmi saamise tehnikat, millele lähedast kasutatakse tänapäeval näiteks autode nukkvõllide tegemisel, tunti hiljemalt 16. sajandil. Vastav avastus pakub kindlasti ka rahvusvahelisel tasemel väga suurt huvi. Järgnevalt on meil kavas teostada veel täpsustavaid metallograafilisi uuringuid, kasutades selleks teemantotsaga õõnespuuri. Loodame, et need analüüsid pakuvad uusi huvitavaid tulemusi, nagu seda on andnud kogu senine meie vanemate relvade uurimine.

KOKKUVÖTE

Käesolevas loos tutvustasime keskaegsete tagantlaetavate tulirelvade tööpõhimõtteid ja kasutuselevõttu ning lähemalt vaid Tallinnast pärinevat kambersuurtükki, mis on ühtlasi Eesti kõige vanem keskajast meie päevini säilinud suurtükk. Ent rahvusvaheliselt pakub see huvi kui ilmselt üks varasemaid tänaseni säilinud kambersuurtükke kogu maailmas.

Tegelikult väärivad keskaegsed tagantlaetavad tulirelvad senisest tunduvat enam tähelepanu. Ilmselt ei saa kuidagi nõustuda nende arvamustega, mille põhjal kambersuurtükke keskajal üksnes episoodiliselt katsetati. Vastavate relvade kasutusaega võime mõõta vähemalt paari sajandiga ja mõningates piirkondades omandasid need üsnagi suure populaarsuse.

Tõenäoliselt oli Eesti just üheks selliseks alaks, kuhu tagantlaetavad tulirelvad jõudsid suhteliselt vara, kus neid hakati peagi kohapeal valmistama ja ilmselt kasutati siin kambersuurtükke küllaltki palju. Kõiki nende teeside tõestamiseks vajalikke fakte ei jõudnud me käesolevas loos veel esitada ja analüüsida. Olgu siinjuures vaid vihjarud, et näiteks Toolse ja võib-olla ka mõne teise Eesti linnuse osade laskeavade mõningad iseärasused lubavad oletada, et need on ehitatud spetsiaalselt tagantlaetavate tulirelvade vajadusi silmas pidades. Sellest

ja üksikasjalikumalt reistest Eestist leitud kambertulirelvadest ning põhjalikumalt ka nende valmistamistehnoloogias üritame pajarada edaspidi. Võib-olla õnnestub mingil viisil kindlaks teha isegi Tallinna kambersuurtüki sepi- tamis- paik? Ehk on maailma üks vanimaid tänaseni säilinud tagantlaetavaid tulirelvi valmistatud koguni Eestis?

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Josef Alm. Eldvåpen. // Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid. 2 oplag. II. Rosenkilde og Bagger, 1980. S. 564; Olle Cederlöf. Vapnens historia. Stockholm, 1965. S. 119—120; Liliane und Fred Funcken. Rüstungen und Kriegsgerät im Mittelalter. 8.—15. Jahrhundert. München, 1979. S. 77; Dorothea Goetz. Die Anfänge des Artillerie. Berlin, 1985. S. 28—29; Torsten Lenk. Medeltidens skjutvapen. // Vaaben. Nordisk kultur XII: B. Stockholm, Oslo, København, 1943. S. 146—147, 154—156; Niels—Knud Liebgott. Middelalderens våben. København, 1976. S. 62—63; Jaroslav Lugs. Handfeuerwaffen. Bd. 1. Berlin, 1986. S. 19; Heinrich Müller. Historische Waffen. Berlin, 1957. S. 133; Heinrich Müller. Gewehre. Pistolen. Revolver. Hand- und Faustfeuerwaffen vom 14. bis 19. Jahrhundert. Leipzig, 1985. S. 25; William Reid. Buch der Waffen. Von der Steinzeit bis zur Gegenwart. Düsseldorf—Wien, 1976. S. 113. Volker Schmidtchen. Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister. Von den ersten Mauerbrechern des Mittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance. Düsseldorf, 1977. S. 78—79; Volker Schmidtchen. Büchsen, Bliden und Ballisten. Bernhard Rathgen und das mittelalterliche Geschützwesen. // B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. Berlin, 1928. Reprint, Düsseldorf, 1987. S. XX—XXI; Leonid Tarassuk, Claude Blair. The complete encyclopedia of Arms & Weapons. New York, 1982. P. 222; Eduard Wagner, Zoroslava Drobná, Jan Durdík. Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters (1350—1450). Prag, 1957. S. 63.
- ² Bernhard Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. Berlin, 1928. Reprint. Düsseldorf, 1987. S. 54—62.
- ³ Leida Anting. Tallinna tulirelvameistrid ja relvad XIV—XVI sajandil. Tallinn, 1967. Lk 35.
- ⁴ Ain Mäesalu. Haruldased relvad Haapsalu piiskoplinnuses. // Läänemaa Muuseumi Toimetised. I. Haapsalu, 1997. Lk 64—67; Ain Mäesalu. Die ältesten Feuerwaffen Estlands. // Steinbrücke 1998. Estnische historische Zeitschrift. Tartu, 1998. S. 22—24.
- ⁵ E. Wagner, Z. Drobná, J. Durdík. Tracht, Wehr und Waffen. S. 63—64.
- ⁶ B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 58.
- ⁷ Samas.
- ⁸ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch (edaspidi LUB). Hrsg. Friedrich Georg von Bunge. Bd. IV. Reval, 1859. Nr. MDXXXV.
- ⁹ Samas. S. 60.
- ¹⁰ L. Tarassuk, C. Blair. The complete encyclopedia. P. 222.
- ¹¹ B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 54.
- ¹² L. und F. Funcken. Rüstungen und Kriegsgerät. S. 77.
- ¹³ J. Alm. Eldvåpen. S. 564.
- ¹⁴ Samas; O. Cederlöf. Vapnens historia. S. 120; T. Lenk. Medeltidens skjutvapen. S. 146.
- ¹⁵ L. und F. Funcken. Rüstungen und Kriegsgerät. S. 77.
- ¹⁶ B. Rathgen. Das Geschütz im Mittelalter. S. 54—62.
- ¹⁷ J. Alm. Eldvåpen. S. 566.
- ¹⁸ L. Anting. Tallinna tulirelvameistrid. Lk 15, 35.
- ¹⁹ LUB. Bd. II. Reval, 1855. Nr. DCCCLVII; vt vastava teate lähemat analüüsi A. Mäesalu. Die ältesten Feuerwaffen Estlands. Lk 21.
- ²⁰ Ain Mäesalu. Otepää püss ongi üks maailma vanimaid käsitulirelvi. // Kleio. Ajaloo ajakiri. 1996. 4 (18). Lk 8; A. Mäesalu. Die ältesten Feuerwaffen Estlands. S. 21—22.

- ²¹ LUB Bd. IV. Reval, 1859. Nr. MCMLIV.
- ²² Ieva Ose. Ugunsieroču nozīme Viduseiropas piļu arhitektūras attīstībā un tās ietekme Livonijā 15.—16. gadsimtā. // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. 1997. Nr. 3. Lpp. 53.
- ²³ Volker Schmidtchen. Die Feuerwaffen des Deutschen Ritterordens bis zur Schlacht bei Tannenberg 1410. Bestände, Funktion und Kosten, dargestellt anhand der Wirtschaftsbücher des Ordens von 1374 bis 1410. Lüneburg, 1977. S. 20—22, 59—61.
- ²⁴ Finlands Medeltidsurkunder. Utg. av Reinh. Hausen. III, Helsingfors, 1921. Nr. 2102.
- ²⁵ Jussi-Pekka Taavitsainen. Kuusiston linnan kaivauslöydöt. // Turun kaupungin historiallinen museo. Raportteja 3. Turku, 1979. S. 21; Jussi-Pekka Taavitsainen. Keskiajan aseistus. // Suomen historia. 2. Keskiaika. Espoo, 1985. S. 102.
- ²⁶ Kauko Rekola. Vanhinta suomalaista tuliaseistusta ja asetuotantoa. // Sotamuseo 1948. Helsinki, 1948. S. 96—101.
- ²⁷ Gotthard von Hansen. Die Sammlungen inländischer Alterthümer und anderer auf die baltischen Provinzen bezüglichen Gegenstände des Estländischen Provinzial-Museums. Reval, 1875. S. 38.
- ²⁸ Paul Jordan. Geschichte der estländischen literarischen Gesellschaft für die Zeit von 1842 bis 1892. Festschrift der estländischen literarischen Gesellschaft zur Feier fünfzigjährigen Bestehens. Reval, 1892. S. 56.
- ²⁹ Samas.
- ³⁰ L. Anting. Tallinna tulirelvameistrid. Lk 35. Foto lk 30.
- ³¹ J. Alm. Eldvapen. S. 567, pl. 6.
- ³² L. und F. Funcken. Rüstungen und Kriegsgerät. Abb. 71:5—8; H. Müller. Historische Waffen. S. 159; V. Schmidtchen. Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister. Abb. 120—122; V. Schmidtchen. Büchsen, Bliden und Ballisten. S. XIX—XXI.
- ³³ V. Schmidtchen. Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister. S. 78—79; V. Schmidtchen. Büchsen, Bliden und Ballisten. S. XX—XXI.
- ³⁴ L. Anting. Tallinna tulirelvameistrid. Lk 35.
- ³⁵ Jan Durdík, Miroslav Mudra, Miroslav Šáda. Alte Handfeuerwaffen. Praha, 1980. S. 25—27, 149.
- ³⁶ Sean Connolly. Encyclopedia of Rifles&Handguns. A comprehensive guide to firearms. London, 1997. P. 12—13; J. Durdík, M. Mudra, M. Šáda. Alte Handfeuerwaffen. Abb. 3; Merrill Lindsay. The Lure of Antique Arms. New York, 1976. P. 87; J. Lugs. Handfeuerwaffen. Abb. 3; H. Müller. Gewehre. Pistolen. Revolver. Abb. auf dem S. 15, 36:8; L. Tarassuk, C. Blair. The complete encyclopedia. P. 51, 217; E. Wagner, Z. Drobná, J. Durdík. Tracht, Wehr und Waffen. Teil VII. Taf. 2:1—2; 3:1—2; 4:1—2; Анатоли Кирпичников. Военное дело на Руси в XIII.—XV. вв. Ленинград, 1976. рис. 41; табл. XXVIII; Л. Маковская. Рутское огнестрельное оружие русской армии конца XIV—XVIII веков. Москва, 1992. рис. 18, 26—27.
- ³⁷ J. Durdík, M. Mudra, M. Šáda. Alte Handfeuerwaffen. S. 27—28, 149.
- ³⁸ Tegelikult võiks isegi öelda vanim, aga sel juhul tuleks lisada, et nende eksemplare seas, mida autoril on õnnestunud oma silmaga või publikatsioonide joonistel ja fotodel näha.
- ³⁹ L. Anting. Tallinna tulirelvameistrid. Lk 35; foto lk 30.
- ⁴⁰ Toivo Aus, Jaan Tamm. Archäologische Forschung der Ordensburg von Rakvere in den Jahren 1982—1983. // Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1985. Nr 4. S. 382, Taf. XXXI:9.
- ⁴¹ A. Mäesalu. Haruldased relvad Haapsalu piiskopilinnuses. Lk 60—72.
- ⁴² H. Müller. Gewehre. Pistolen. Revolver. Abb. 16.
- ⁴³ L. Tarassuk, C. Blair. The complete encyclopedia. P. 227, Fig. 1—2; Josef Alm. Eldhandvapen. I. Från deras tidigaste förekomst till slagläsets allmänna införande. Militärhistoriska föreningsen Nr. 166. Stockholm, 1933. Fig. 15.
- ⁴⁴ Vi nende relvade valmistamistehnoloogias lähemalt Ain Mäesalu. Haapsalu kesk-aegsed suurtükid ja püssid pakuvad uusi üllatusi. // Lääne Elu. 1997. 22. juuli.

PETSERI KLOOSTER

JA

LIIVI SÕDA

Anti Selart

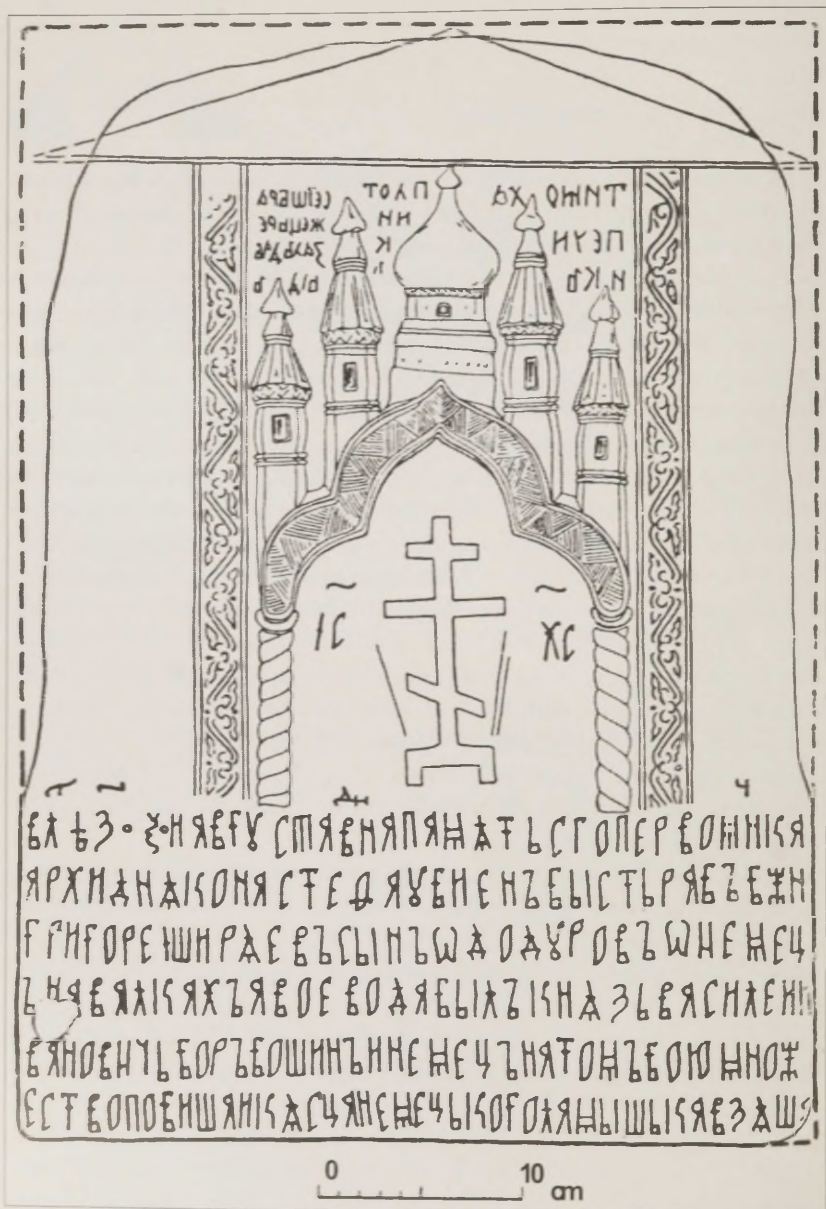
1558. a jaanuari lõpus tungis moskoviitide vägi tatari vürsti Šig–Aleï juhitud üle Liivimaa piiri. Vana hea aeg Liivimaal oli sellega lõppenud, algas pikki aastakümneid kestnud sõdade ajajärk, mis lõppes kogu Eesti ala ühendamise ja Rootsi kuninga võimu alla. Vana–Liivimaa, 16. sajandi keskpaiga jaoks anakronistlik järelkeskaegne konglomeraat lõpetas sõdade käigus oma eksistentsi. Kuigi Venemaa 1582.—83. a vaherahulepingutest alates Poola ja Rootsi Liivimaa pinnal enam ei sõdinud, oli maa selleks ajaks juba põhjalikult laastatud. Kirikutest viidi kaasa kellad, linnustest suurtükid, kõikjalts väärisasjad.

Tähtsat rolli vaimse ja sõjalise keskusena mängis Liivi sõjas Petseri klooster. Rajatud 1470. aastatel kõrvalise eraklana, oli klooster 16. saj kolmandast aastakümnest alates teinud läbi kiire arengu ja tõusnud võimude agaral toel — põhirolli mängis siin Moskva suurvürsti poolt määratud Pihkva asevalitseja Misjur Munchhin (1510—28) — Pihkvamaa usuolu tähtsaks keskuseks. 1529—70 oli kloostri iguumeniks Kornii, kelle juhtimisel saavutas Petseri oma õitsengu. Ehitati mitmed kirikud, neid kaunistati seinamaalide ja ikoonidega. Munkade arv tõusis ligi sajani, lisaks elas kloostri ja selle ette tekkinud asulas palju ilmikuid. Lõpuks rajati 1558—65 kloostri ümber võimas kivimüür, mis tänaseni säilinuna määrab jätkuvalt kloostri välise ilme. Seega muutus klooster ühtlasi piirikindluseks. Kornii ise langes 1570. a Ivan IV poolt Loode–Venemaal toime pandud, esmajoonelise vaimulikke tabanud pogrommi ohvriks. Pärimuse järgi tappis tsaar ta omaenese käega.¹

Nagu näitab kloostri nimigi, on tegu koobaskloostri (vene keeli *пещера* — koobas), Loode–Venemaa paralleeliga kuulsale Kiievi Petšerski kloostri. Liivakivisse on tahutud kloostri Jumalaema Uinumise (*Uspenski*) peakirik, pikad karakombikäigud aga täidavad matusepaiga osa. Aastaist 1602—03 pärinevas kloostri kirjelduses on öeldud: *Kõigi nende koobaste külgedesse on õõnestatud kristusearmastajate hauad, kes annetasid [kloostri] armuannina külasid ja igasuguseid tulusid; valitseja bojaare ja väejuhte ja djakke; niisamuti peapiiskoppe, piiskoppe, iguumeneid, piibamehi ja bojaaripoegi ja kaupmehi — paljudest Vene ja Liivimaa linnadest [viimastest ilmselt Liivi sõja perioodil] — käesolevaks 7111. aastaks nii viissada ja rohkem [haua]. Kõigis neis kohtades on haua vastu asetatud marmorist tahvlid — mis aastal, kuul ja päeval ja kes nimelt on surnud.*² Täna on kloostri säilinud mõnisada 16.—18. saj hauaplaati. Vanimad neist on reeglina keraamilised (nn *keramida*, tavaline suurus u 50 cm × u 40 cm), uuemad raidkivist. Valdavalt on regu kohaliku tööga. Nende tekstid on publit-

seerinud kunstiajaloolane Izilla Ivanovna Plešanova.³ Mõned tekstid, sealhulgas üksikud nüüdisajaks hävinud, on avaldatud ka varem.⁴

Eesti ajaloo seisukohalt muudab need tekstid huvitavaks asjaolu, et kloostrisse on maetud Liivi sõjas ja 17.—18. saj Baltikumi pärast peetud võitlustes hukkunud Vene sõdalasi. Sageli on seejuures ära märgitud hukkamispaik või

Joonis 1. Grigori Ododurovi hauakivi Petseri kloostris (И. И. Плещанова. Керамическое надгробие из Псково-Печерского монастыря // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии. Выпуск 96. Москва, 1963. С. 114).

isegi sündmus, millega seoses keegi on oma õndsas otsa leidnud. Järgnevalt on keskendutud Liivi sõja ajajärgule.

Petseri klooster, elades parasjagu üle oma õitsengut kultuurilise, religioosse, majandusliku, aga ka sõjalise keskusena, oli tihedalt seotud Liivi sõja sündmustikuga. 1558. a külastas iguumen Korniiil venelaste poolt äsja vallutatud Narvat.⁵ 1560. a saatis Korniiil Viljandit piiravate vägede juurde munk Feoktisti koos kirikuleiva ja pühitsetud veega. Tema saabumispäeval linn süttis ja hiljem andis alla, vallutajad käsitlesid seda imena ja vene väejuhid saatsid kloostrile tänutäheks ühe Viljandi kirikukella.⁶

Nagu nähtus eelpooltoodud allikakatkest, oli vähemalt tavaliselt pühadesse koobastesse matmise eelduseks kloostrile tehtud annetus. Kuna tegu oli Venemaa mõõtnud siiski lokaalse tähtsusega pühapaigaga, on loogiline, et juhtudel, kui identifitseerimine on võimalik, on maetute puhul valdavalt tegu Pihkva ja Novgorodi teenismõisnikega (*pomeštšik*). Vahel on kloostrisse maetud ühe suguvõsa mitmed esindajad erinevatest põlvkondadest. Need on teenistuselased (*služilõje ljudi*), kes said oma valduse suurvürsti teenimise eest, tavaliselt sõjamehena. Silmapaistval hulgal on nende seas tegelikult Ida- ja Kirde-Venemaalt, moskvatagustelt aladelt pärinevate suguvõsade esindajaid, aga ka ristitud kaasanlasi, nogailasi jt Moskva poolt alistatud rahvaste esindajaid (vt nimesid nagu Grigori Seitov, Grigori Širajev sõn Ododurov, Dmitri Bulgakov sõn Boištšikov jt). Valdavalt on tegemist vähetähtsate perekondade ja teistes allikates registreerimata isikutega.⁷

Joonis 2. Petseri klooster. Kolomenskoje ikoon 17. sajandi II poolest (Ю. Г. Малков. Новые материалы к истории архитектурного ансамбля Псково-Печерского монастыря. // Реставрация и исследования памятников культуры Выпуск 2. Москва, 1982).

Sõjategevuses hukkunuid on kloostrisse toodud üsnagi kaugelt, isegi Koloverest ja Haapsalust. Küllap olid nad valdavalt juba oma eluajal annetustega ostanud õiguse saada maetud koobastesse ja nende surnukehad saadeti sõjaväljalt Petserisse. Ühel juhul on plaadil mainitud nii surmapäev 1. jaanuar kui kloostrisse matmise päev 5. juuni.⁸ Õndsas puhkepaigas lahkunule võisid aga rõõnoliselt hankida sugulased. Hauaplaadil pole mainitud ka seda, kui keegi tapeti repressioonide käigus. Nii on iguumen Korniiil puhul kivil pelgalt nenditud: *suri*. Kindlasti maeti siia kestva sõja jooksul Liivimaal loomulikku surma surnuid, nii esineb nimede hulgas Tartu mõisnik ja vojevood Matvei Ivanovitš Kvašnín.⁹

Järgevalt on hukkunud loetletud kronoloogilises järjekorras. Surma- daatumite jaotus ajas vastab hästi sõjategevuse üldisele aktiivsusele Liivimaal. Nähtavasti Pihkva mõisnike osalemine vaenuaktsioonides Leedu–Valgevene aladel jäi tagasihoidlikuks, neid kaasati lahingutesse peamiselt vahetul naaber- alal Liivimaal (1558—60 kaheksa matust, 1561—70 kaks matust, mõlemad

Joonis 3. Petseri klooster. Kolomenskoje ikoon 17. sajandist (Ю. Г. Малков. Новые материалы к истории архитектурного ансамбля Псково-Печерского монастыря. // Реставрация и исследования памятников культуры Выпуск 2. Москва, 1982).

seotud sõjaga Leedu vastu, 1571—78 14 matust, 1579—83 üks matus). Stefan Batory Pihkva- ja Petseri vastase 1581. a sõjakäigu ohvreid säilinud hauaplaatide andmeil koobastesse maetud ei ole, või jäid hauad raskel ajal tähistamata.¹⁰

1. 28.10.1558 Ivan Fjodorov sõn Tšihatšev *tapeti sakslaste poolt sõjakäigul*.¹¹ Oktoobri alguses 1558 võttis Liivi ordu koadjuutor Gotthard Kettler venelastelt tagasi Rannu linnuse ja piiras pikalt Rõngu linnust, mis kuu lõpuks ka alistus. Samal ajal toimusid lähikonnas mitmed väiksemad relvakokkupõrked.¹²

2. August 1559 Ivan Glebov sõn *tapetud Liivimaal sakslaste poolt*.¹³ Tegelikult oli 1559. a kevadel sõlmitud vaherahu 1. maist 1. novembrini ja otsest sõjategevust Liivimaal ei toimunud.¹⁴ Kui tegu pole veaga, tuleb kõne alla mõni pisikonflikt.

3. 11.11.1559 Daniil Georgijev sõn Tšebatajev *tapeti Liivi ordumeistri poolt*.¹⁵

4. 11.11.1559 Jakov Grigorjev sõn Koškin *tapeti Liivi ordumeistri poolt*.¹⁶

5. 11.11.1559 Grigori (Zolotoi) Ivanov sõn Voronov-Grigorjev *tapeti Liivi ordumeistri poolt*.¹⁷ Oktoobris 1559. a kogunes Liivimaa vägi ordumeister Gotthard Kettleri juhtimisel Sangastesse ja liikus sealt edasi Nõo suunas. Seega oli Liivimaa pool vaherahu tegelikult rikkunud. Mardipäeval, 11. novembril tungis Riia peapiiskopi koadjuutor Mecklenburgi hertsog Christoph kallale laagris seisnud venelaste väesalgale ja tabas seda ootamatult. Venelasi olevat Moskva leetopisi enese tunnistuse järgi langenud 1700 meest, mis tõendab kaotuse täielikkust. Ka vangilangenuid oli rohkesti, hertsogi sõdurid said saagiks venelaste voori. Ülejäänud venelased põgenesid, nende suurem väesalk jäi puruks löömata. Paljud haavatud olevat veel hiljem Pihkvas surnud.¹⁸

6. 02.08.1560 Filipp (Nevzor) Mihhailov sõn Grigorjev *tapeti sõjakäigul sakslaste poolt*.¹⁹

7. 02.08.1560 Kondrati (Netšai) Stefanov sõn Ševcljev *tapeti sõjakäigul*.²⁰

8. 02.08.1560 Grigori Širjajev sõn Ododurov *tapeti sakslaste poolt Valga lähedal. Vojevood oli vürst Vassili Ivanovitš Barabašin ja sakslasi langes selles lahingus väga palju ja saksa väikevürst (knjazets) Lamõška võeti kinni*.²¹ 2. augustil 1560. a kohtus Liivi ordu ja Riia peapiiskopkonna väerühm maamarssal Philipp Schall von Belli juhtimisel ülekaaluka, parajasti Viljandi alla suunduva venelaste sõjaväega Härgmäe lähedal (umbes 20 km Valgast loode suunas). Liivimaalased piirati ümber, vangilangenute ja surnute arv ulatus eri teadetele üle kahe ja poole saja. Langes ja vangistati palju ordu kõrgemaid väepealikke, sealhulgas ka maamarssal (sks. k. *Landmarschall*) — viimasest sõnast ilmselt ongi tuletatud ühes hauakirjas mainitud mõistatuslik *Lamõška*. Leetopisis on teda nimetatud *Lammakšalk*. Härgmäe lahing jäi Liivi ordule viimaseks välilahinguks. Venelasi endid olevat langenud nii palju, et laipu sai 14 vankritäit, nagu teab kroonik Johann Renner. Venelaste laibad said ära põletatud, vähemalt kolm hukkunut on aga niisiis ka Petserisse toimetatud.²²

9. 18.08.1560 Dmitri Vassiljev sõn Vesjolõi *tapeti sakslaste poolt Viljandi all*.²³ Härgmäelt läks Vene vägi Viljandit piirama, teine suurem väesalk tuli Viljandi alla Põltsamaa kaudu. Liivimaa üks kõige tugevam ja hästivarustatud

linnus pidas vastu ka pommitamistele ja tormijooksukatsetele. Kindlasti olid need ohvriterohked ka piirajatele. Kui linn oli maha põlenud, andsid palgasõdurid linnuse, hoolimata selle komandöri, endise ordumeistri Wilhelm von Fürstenbergi soovist kaitset jätkata, 21. augustil venelaste kätte.²⁴

10. 25.01.1564 Ivan (Jezekei) Ankifov sõn *tapeti leedulaste poolt koos vürst Petr Ivanovitš Suiskiga*.²⁵ Nimetatud vürst, Polotski vojevood, sai surma lahingus Leedu vägedega 26. jaanuaril 1564 Ulla jõel Polotski lähedal.²⁶

11. 23.01.1569 Stefan Ivanov sõn Skröpitsõn *tapeti leedulaste poolt Irboska all* (pod Izborskom).²⁷ 1569. a 11. jaanuaril hõivasid leedulased *pettusega* Irboska, varsti pärast seda vallutasid venelased linnuse tagasi.²⁸

12. 19.01.1571 Polievkt Joakimov sõn Nekljudov *streletside sotnik, aga tapeti ta sõjakäigul Tallinna all*.²⁹ 1570. a augustis piiras Ivan IV vasall Liivimaa kuningas Magnus sisse Tallinna linna. Üle poole aasta kestnud palju ohvreid nõudnud suuraktsioon lõppes linna jaoks õnnelikult, märtsis 1571 lahkusid piirajad edu saavutamata linna alt.³⁰

13. 30.05.1571 Dmitrii Bulgakov sõn Boitšikov *kaasanlane, vastristitu, tapeti sakslaste poolt*.³¹

14. 21.10.1571(?) Jakov Ivanov sõn Šablõkin *tapeti sakslaste poolt*.³² 21. oktoobril 1571 üritas venelaste teenistusse astunud Liivimaa aadlimees Reinhold von Rosen äkkrünnakuga oma isandate vastu vallutada Tartut. Avantüür ebaõnnestus, lisaks sõjameestele langesid venelaste kättemaksu alla ning tapeti suurel hulgal Tartu saksa soost elanikke.³³

15. 01.01.1573 vürst Andrei Vassiljevitš Gagarin *tapeti sakslaste poolt*.³⁴ Balthasar Russowi kroonika teatab: *Anno 1573 den 1. Januarij, vp Nyen Jares dach, vmme twe schlege nah Middage, hefft de Muscowiter dath könincklike Huss vnde geweldige veste Wittenstein* [Paide/Weissenstein], *mit stormender handt erauert vnde ingekregen*.³⁵ Linnuse asevalitseja ja palju teisi praadisid venelased hiljem elusalt ora külge seotuna surnuks.

16. 27.01.1573 Fjodor Mihailov sõn Burtsov *tapeti sakslaste poolt Karksi all* (pod Karsom).³⁶

17. 08.03.1573 Grigori (Bogdan) Jurjev sõn Unkovski *tapeti Karksis* (v Karkuse).³⁷ Jaanuaris 1573. a piirasid venelased rootslaste valduses olevat Karksi linnust ja vallutasid selle.³⁸

18. 02.03. 1574 Andrei Vladimirov sõn Bazarov *tapeti sõjakäigul sakslaste poolt*.³⁹ Jaanuaris 1574 alustasid Tallinnast lähtunud Rootsi väed Rakvere piiramist, mis tuli aga 25. märtsil edutult lõpetada. Suurim tormijooksukatse linnusele leidis aset just 2. märtsil.⁴⁰

19. 13.02.1575 Filaret Gavrilov sõn Jelagin *tapeti sakslaste poolt Lihula all* (pod Ligoberem).⁴¹ 1575. a veebruaris tegid venelased ja tatarlased suurema rüüsteretke Läänemaale ja *hebhen [...] Habsel, Lode, Leal, Padis vnde Vickel [...] gantz klechlicken vorheret*.⁴²

20. 07.04.1575 Petr Stefanov sõn Puškin *tapeti sakslaste poolt Helme all*.⁴³ Pärnut piirama suunduvad Vene väed tegid Helme linnusele alistumissettepaneku 1575. a veebruaris. Linnus alistus sama aasta juulis, pärast Pärnu langemist.⁴⁴

21. 27.07.1575 Lavrenti Terentjev sõn Kulibakin *tapeti Pärnu all*.⁴⁵ 9.

juulil 1575. a alistasid venelased Pärnu linna, kaotades seejuures Balthasar Russowi sõnul 7000 meest.⁴⁶

22. 15.06.1576 Georgi Jakovlev sõn Nazimov *tapeti saksa inimeste poolt Haapsalu all*.⁴⁷ 22. veebruaril alistus Haapsalu linnus ilma võitluseta venelaste ees. Sama aasta mai alguses sooritasid Taani väed Kuressaarest rüüsteretke Haapsallu.⁴⁸

23. 20.07.1577 Moisei Josifovitš Bezobrazov *tapeti ... Liivi[maal]*.⁴⁹ 1577. a juulis tungis Ivan IV suur vägi Riia peapiiskopkonna alale, kus ilma tegelikku vastupanu leidmata hõivati veel sama kuu jooksul Vilaka, Lõdza ja Rezekne linnused ning rüüstati paikkonda ka laiemalt.⁵⁰

24. 04.10.1577 Juri Ivanov sõn Kokoškin *tapeti Liivimaal* pod Sotsidažem linnuse all.⁵¹ Septembris 1577 jätkus Ivan IV edukas sõjakäik, järjest alistati Läti ala linnused Rauna, Smiltene, Skujene, Suntaži ja paljud teised. Juba augustis oli hõivatud Cesvaine.⁵² Kas nende hulgast või kusagilt samast piirkonnast tuleks ehk otsida ka nimetatud linnust.

25. 29.01.1578 Petr Dmitrjev sõn Krenitsõn *tapeti Aizkraukles* (v Skrovne).⁵³ 1578. a alguses jätkus poolakate eelmisel aastal Daugavpilsli vallutamise alanud sõjaline edu, venelaste käest võideti tagasi mitmed linnused Väina ja Koiva vahelisel alal. Ilmselt toimus kokkupõrkeid ka Aizkraukle lähedal, kuigi linnus ise alistus poolakatele alles 1581. a.⁵⁴

26. 08.07.1580 Roman Borisov sõn Veljašov *tapeti Kolovere all*.⁵⁵ Venelaste poolt hõivatud Kolovere alistus rootslastele 1581. a juulis.⁵⁶

Veel tuleks seoses Liivi sõjaga ära mainida Agripina Zubataja, surnud 07.07.1577, Tartu mõisniku Tretjak Zubatõi abikaasa,⁵⁷ Tartu vojevood Matvej Ivanovitš Kvašin, surnud 10.12.1581⁵⁸ ja 14.07.1575 surnud Pavel Mihailov sõn, *Moskva valitseja suurtükimeister*.⁵⁹ Tema hauaplaadi tekst pole tervikuna säilinud, igatahes on loogiline, et kui ta surm ka polnud vägivaldne, sattus ta Petseri kloostriga seosesse ränu Liivi sõjale. Lõpuks tuleb veel meenutada, et kindlasti tuntuim kloostrisse maetud Liivi sõja tegelane — oli pärast 1565. a munk Pafnuti nime all surnud Pavel Petrovitš Zabolotski, paljude mõisate omanik Pihkvamaal, mitmete Liivimaa linnuste vojevood ja silmapaistev väejuht Liivi sõja algul.⁶⁰ Tema haud pole säilinud, küll aga on selle kunagist asukohta, tuginedes 20. saj suulisele traditsioonile, näidatud turistidele.⁶¹

Sõja ajal on kloostrile tehtud hulgaliselt annetusi, lisaks küladele ka valasvara näol. 1586. aastast on säilinud kloostririigivanduste üleskirjutus, kus on loetletud mitmed Liivimaalt pärinevad esemed. Pärast Jam Zapolje vaherahu Poolale loovutatud alalt on kloostrisse toodud iguumen Korniili poolt Kagu-Eestisse Tabinasse ja Hagujärvele püstitatud õigeusu kirikute ikoonid.⁶² Lisaks on Petserisse sattunud mitmeid Liivimaalt pärit väärisesemeid, alati pole küll selge, kas need on saadud sõjasaagina või toodud taganemisel kaasa alates 1558. a Liivimaal rajatud õigeusu kirikuist ja kabelist.⁶³ Üles on loetud *hõbenõud: armulauakarikas ja kolm diskost* [armulauataldrik], *täheke* [armulauariist], *armulaualusikas*, *kaalu on neil 11 grivnat* [...] *Aga saadetud on need nõud, räägitakse, Saksa linnadest Tartust ja Viljandist. Samuti hõbenõud — armulauakarikas ja 3 diskost ja täheke, kaalu on neil 5 grivnat ja 27 solotnikku. Saadetud on* [need]

*samuti Saksa linnadest.*⁶⁴ *Katkenud nahka [kõidetud] vihikud, aga neis on ladinakeelsed ürikud.*⁶⁵ Kellatornis rippusid kaks saksa kella [...] *Kloostriis on siis 5 vasesest Tartu kella, aga need kellad andsid kloostriale djakid Sulmen Bulgakov ja Afanassi Malõgin. [...] Aga suure kella asemel, mis alla kukkus, on nüüd üles seatud saagiks saadud kellad, aga nende kaal on teadmata.*⁶⁶ Osa esemeid siinloetletuist on kasutusel vaid õigeusu liturgias, kuid kellad on üsna kindlasti pärit kunagiselt Vana-Liivimaalt.

* * *

Kuigi Petseri hauakirjade näol on Liivimaa ajaloo seisukohalt tegu täiesti marginaalse allikaga, lubab see siiski Liivi sõja lugu täiendada paari inimliku pisidetailiga. Saame pisut aimu sellest, millistest lahingutest ja piiramistest on pihkvalased suuremal arvul osa võtnud.

Ühtlasi kerkib mitmeid huvipakkuvaid küsimusi, mille üle tasub mõtteid mõlgutada: Kuidas tagasid hukkunud, et neid Petserisse viidaks ega maetaks kuskile ühishauda? Kuidas toimetati surnukeha kaugelt lahinguväljalt kohale — mõnikord on ju tegu olnud kesksuvisel ajagal? Kes korraldas transpordi?

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Petseri kloostri ajaloost 16. saj vt **Ю. Трусман**. Псково-Печёрский монастырь. // Эстляндские Губернские Ведомости № 20—21 26. 05. 1888—02. 06. 1888. С. 78—79, 83; **Н. Серебрянский**. Очерки по истории монастырской жизни в Псковской земле. // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. Книга 3—4 (226—227). Москва, 1908. С. 39—66, 332—349, 545—551; Setumaa: maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. // Eesti maadeteaduslik tulunduslik ja ajalooline kirjeldus 3. Trt, 1928. Lk 353—358; **В. Синайский**. Псково-Печерский монастырь: общий культурно-исторический очерк. Рига, 1929; **N. Andrejev**. Was the Pskov—Pechery monastery a citadel of the non-possessors? // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas NF Bd. 17. Wiesbaden, 1969. P. 481—493; **В. И. Охотникова**. Повесть о Псково-Печерском монастыре: редакции XVI в. // Труды Отдела древнерусской литературы РАН. Том 48. Ст. Петербург, 1993. С. 258—263; Летопись Псково-Печерского монастыря. Составил Ю. Г. Малков. Москва, 1993.

² **Ю. Г. Малков**. Новые материалы к истории архитектурного ансамбля Псково-Печерского монастыря. // Реставрация и исследования памятников культуры. Выпуск 2. Москва, 1982. С. 79.

³ **И. И. Плещанова**. Керамическое надгробие из Псково-Печерского монастыря. // Краткие сообщения Института археологии. Выпуск 96. Москва, 1963. С. 113—115; **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты Псково-Печерского монастыря. // Нумисматика и Эпиграфика. Том 6. Москва, 1966. С. 149—206; **И. И. Плещанова**. Каменные надгробные плиты Псково-Печерского монастыря. // Нумисматика и Эпиграфика. Том 12. Москва, 1978. С. 63—185.

⁴ Первоклассный Псково-Печерский монастырь. Остров, 1893.

⁵ Псковские летописи. Выпуск 2. Москва, 1955. С. 236.

⁶ Псковские летописи. Выпуск 2. С. 239—240.

⁷ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. С. 202—206.

⁸ Там же. № 25.

⁹ Там же. № 20, 39.

¹⁰ Там же. С. 200.

¹¹ Там же. № 1.

¹² **Johann Renner**. Livländische historien 1556—1561 zum ersten mal nach der

- Urschrift herausgegeben von P. Karstedt. // Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Lübeck NR 2. Lübeck, 1953. S. 41—46; Псковские летописи. Выпуск 2. С. 237; **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. Том 29. Москва, 1965. С. 274; **Hans Kruus**. Vene-Liivi sõda (1558—1561). Trt, 1924. Lk 67—68.
- ¹³ Первokлассный Псково-Печерский монастырь. С. 158. № 67.
- ¹⁴ **H. Kruus**. Lk 72, 100—105.
- ¹⁵ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 2.
- ¹⁶ Там же. № 3.
- ¹⁷ Первokлассный Псково-Печерский монастырь. С. 158. № 75.
- ¹⁸ **H. Kruus**. Lk 104; **J. Renner**. S. 71; Полное собрание русских летописей. С. 281—282. Псковские летописи. Выпуск 2. С. 238.
- ¹⁹ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 4.
- ²⁰ Там же. № 5.
- ²¹ Там же. № 41.
- ²² **H. Kruus**. Lk 116—117; **J. Renner**. S. 97—98; Псковские летописи. Выпуск 2. С. 239; Полное собрание русских летописей. С. 289; **Balthasar Russow**. Chronica der Prouintz Lyfflandt. // Scriptores rerum Livonicarum. Bd. II. Riga-Leipzig, 1848. S. 60. Venepäraste kohanime identifitseerimise vt N. Angermann. Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs. Marburg/Lahn 1972 (Margarburger Ostforschungen 32). S. 27.
- ²³ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 7.
- ²⁴ **H. Kruus**. Lk 117—119; **J. Renner**. S. 98, 101—102; **B. Russow**. S. 60—61; Псковские летописи. Выпуск 2. С. 239; Полное собрание русских летописей. С. 289.
- ²⁵ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 12.
- ²⁶ Псковские летописи. Выпуск 2. С. 245; Полное собрание русских летописей. С. 326, 329—330.
- ²⁷ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 44.
- ²⁸ Псковские летописи. Выпуск 2. С. 261.
- ²⁹ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 21.
- ³⁰ **B. Russow**. S. 88—92.
- ³¹ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 22.
- ³² Первokлассный Псково-Печерский монастырь. С. 156. № 43.
- ³³ **B. Russow**. S. 94.
- ³⁴ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 25.
- ³⁵ 1573. aasta 1. jaanuaril, uusaastapäeval kella kahe paiku pärast lõunat ründas moskoviit Paide kuninglikku linnust ja tugevat kindlust tormijooksuga ning võttis selle ära. **B. Russow**. S. 97.
- ³⁶ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 23.
- ³⁷ Там же. № 45.
- ³⁸ **B. Russow**. S. 99.
- ³⁹ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 27.
- ⁴⁰ **B. Russow**. S. 101—102.
- ⁴¹ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 47.
- ⁴² ... laastasid Haapsalu, Kolovere, Lihula, Padise ning Vigala [...] kandi maid haletsemisväärsel kombel. **B. Russow**. S. 107.
- ⁴³ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 48.
- ⁴⁴ **B. Russow**. S. 109; **Г. В. Форстен**. Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544—1648). Том 1. Ст. Петербург, 1893 (Записки историко-филологического факультета Императорского Ст. Петербургского Университета. Часть 33, 1) С. 652—654.
- ⁴⁵ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 30.
- ⁴⁶ **B. Russow**. S. 108; **H. Laakmann**. Die Eroberung Pernaus durch die Russen 1575. Sonderabdruck aus den Sitzungsberichten der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernaу Bd. 9. Pernaу, 1930.
- ⁴⁷ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 32.
- ⁴⁸ **B. Russow**. S. 110—111.
- ⁴⁹ Tekst pole tervikuna säilinud. **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 34.

- ⁵⁰ B. Russow. S. 123; **В. Новодворский**. Борьба за Ливонию между Москвою и Речью Посполитою (1570—1582). Ст. Петербург, 1904. С. 49—51.
- ⁵¹ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 35.
- ⁵² B. Russow. S. 123—125; **В. Новодворский**. Борьба за Ливонию. С. 53—63, 84.
- ⁵³ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 36.
- ⁵⁴ **В. Новодворский**. Борьба за Ливонию. С. 84—85.
- ⁵⁵ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 58.
- ⁵⁶ B. Russow. S. 145.
- ⁵⁷ **И. И. Плещанова**. Керамические надгробные плиты. № 33.
- ⁵⁸ Там же. № 39.
- ⁵⁹ Там же. № 49.
- ⁶⁰ N. Angermann. S. 102—105.
- ⁶¹ **Е. Н. Морозкина**. Псковская земля. Москва, 1986. С. 123—125.
- ⁶² Псковский Печерский монастырь в 1586 году // Старина и Новизина. Исторический сборник, издаваемой при обществе ревнителей русского исторического просвещения в память Императора Александра III. Книга 7. Ст. Петербург, 1904. С. 259—260. Vrd Tartu ajalugu. Koostaja R. Pullat. Tallinn, 1980. Lk 64—65.
- ⁶³ N. Angermann. S. 53—65.
- ⁶⁴ Псковский Печерский монастырь в 1586 году. С. 261.
- ⁶⁵ Там же. С. 265.
- ⁶⁶ Там же. С. 268.

EESTI SÕDURITE KIRJAD ESIMISEST MAAILMASÕJAST

Aigi Rahi, Piret Jõgisuu

KIRJAD AJALOOALLIKANA

Üheks huvitavaks allikmaterjali liigiks, mida Eesti ajaloolased seni tagasihoidlikult kasutanud, on erakirjad. Meie arhiividesse on koondatud (ja ka publitseeritud) küll kirjanike, poliitikute, kunstiinimeste jt väljapaistvate isikute kirjavahetust, ent *tavaliste inimeste* kirju pole süstemaatiliselt kogutud ja seetõttu on nimetatud allikaliik pihustatud paljude erinevate arhiivide, arhiivifondide ja muude hoiukohtade vahel. Arvestades meie ajaloolise arengu eripärasid on see mõistetav — nõukogude ajal olid arhiivid seotud repressiooniaparaadiga, mistõttu oli targem *oma pabereid* sinna mitte usaldada. Ja ega neid sinna tahetudki. Nüüd on see õnneks minevik. Ka ajalookirjanduse on *tavaliste inimeste* kirju sattunud harva¹ ja neid on kasutatud pigem illustreeriva materjali kui ajalooallikana.

Samas on erakirjade kogumine ja publitseerimine väga oluline *rahvusliku kirjaliku mälu* objektiivsuse ja mitmekülgsuse tagamise huvides: võrreldes ametlike dokumentide, ajalehtede ja kasvõi näiteks memuaarikirjandusega toovad aastakümnete vanused kirjad meieni vahetuma, tihti detailsema ning väljajunenud stampidest erineva ajaloopildi. Paljude maade ajaloolased, sotsioloogid, olme- ja mentaliteedi ajaloo uurijad, genealoogid jt on erakirjad ammugi laialdasse teaduskäibesse toonud; nende põhjal on koostatud suur hulk chedalt ajastu vaimu kandvaid ajalooraamatuid.² Eelöeldust lähtudes käivitasimegi Eesti Teadusfondi toetusel uurimisprojekti *Ajalugu kirjades*.

Kirju võib süstematiseerida mitmeti. Üsna tavapärane on lähtumine autorite ametialasest tegevusest. Nii oleme oma projekti käigus eraldanud õppurite, põllumeeste (ka nt karja kontrollassistendite), raudteelaste jt kirju. Väga huvipakkuvaks kirjade seeriaks on osutunud kooli- ja kirikuõpetajate kirjad. Oma aegse külaühiskonna haritumate esindajatena on nad suutnud anda kõitva ja mitmekülgse fooni paljudele tollastele ajaloosündmustele ja arenguprotsessidele.³ Eraldi rühma moodustavad argielust väljakistud inimeste — sõdurite, vangide, emigrantide — kirjad. Kahtlemata tuleb nende kirjade puhul arvestada teatavate kärbete ja isegi moonutustega. Vahel on lausa hädavajalik ka nn rida-

de vahelt lugemise oskus, sest kirjutati ju teadmisega, et kirjad võidakse mingite ametimeeste poolt enne adressaadini jõudmist läbi lugeda.

RINDEMEESTE KIRJAD

Neil päevil, 11. novembril tähistati Euroopas suurejooneliselt Esimese maailmasõja lõpu 80. aastapäeva. Selles sõjas hävis *vana maailm*, langesid impeeriumid, hukkusid miljonid inimesed. Umbes miljonilise elanikkonnaga Eesti pidi sõjaväljale saatma ligi 100 000 eesti meest. Neist iga kümnes kaotas oma elu. Maailmasõjas purunenud Vene tsaaririigi varemetele kerkis Eesti Vabariik.

Alljärgnevalt keskenduksime Esimese maailmasõja tegevusse kaasatud rindemeeste kirjadele, esitades need valdavalt sõjameeste eneste sõnastuses. Enamus kasutatud allikmaterjalidest on talle Eesti Ajalooarhiivi ja Eesti Rahva Muuseumi kogudes.⁴ Erakätest on selleteemalistele kirjadele väga visalt täiendust tulnud — kaheksa aastakümnet on teinud oma töö. Sõdurite kirjade saatuses on siiski veel üks omapära — erinevalt muudest *tavaliste inimeste kirjadest* on need varemgi publitseerijate tähelepanu köitnud. Juba Esimese maailmasõja hakul tehti katse välja anda eesti sõdurite rindelt saadetud kirjade seeria.⁵ Kirjade nappuse üle ilmselt kurta ei tulnud, sest rindemehed ise suhtusid maailmasõja sündmuste jäädvustamisse suure tõsidusega: *Olen Teiligi mitmest lahingust kirjutanud, aga kodu igast 14. lahingust milles olen olnud.*⁶ Muidugi ei maksa arvata, et kõik need ülestähendused ka avaldajate nõudmistele vastasid ja lugejateni jõudsid. Kehtis sõjatsensuur ja toimetaja pidi tegema oma valiku. Üsna sageli on toimetuses suurele osale kirjast (või kogu kirjale) kriips peale tõmmatud — vastav materjal ei kuulunud avaldamisele. Nii oleme ka need kirjad uuesti läbi vaadanud. Paljud hilisemad avaliku elu tegelased, kel tuli sõjatee läbi käia, on oma memuaarides avaldanud mälestuste kõrval ka katkeid tollasest kirjavahetusest.⁷

Joonis 1. Krasnoselski polgu sidumispunkt. Oktoober 1915. (ERM. Fk 667:5)

Kahtlemata oli nii kirjade kirjutamine kui nende liikumine sõja oludes raskendatud. Nii mitugi korda olen mina kuulnud, mispärast eesti sõjavennad vähe kirjutavad. Uskuge, seda teeb kõik aja puudus, vaid mitte väsimata kaastundmus.⁸ [...] Ei saanud ennem kirjutada, sest kirjaümbrikutest oli kange põud. Ja teiseks ei ole siin laskekraavides kirjutamine mitte nii kerge — praegu on ju talv ning meil on ka lumi maas ja mõni kraad külma.⁹ Kurdeti ka kirjade kaotsimineku üle. Kirjasid saab nüüd väga pahaste kätte. Kodu ja Koeru poolt pole juba paar kuud kirjasi saanud. Ka minu kirjad lähevad suurem jagu kaduma.¹⁰ Rindemeeste pikemad ja põhjalikumad sõnumid ongi kirjutatud peale haavatasaamist hospitalidest ja laatsarettidest.

Enamasti kirjutati kodustele, sõpradele, oma hingekarjasele kirikuõpetajale. Tihti saadeti kirju ajalehtede toimetustele sooviga, et nende sõnumid ja tervitused lehtede kaudu ka laiemal tutvusringkonnani jõuaksid. Samuti paluti toimetustelt abi kirjasõprade leidmisel. Nii kohtame tollases ajakirjanduses rohkelt üleskutseid eesti neidudele palvega leevendada kirja teel rindel sõdivate meeste üksindust.

Käesolevas valikus esitatud kirjade autoritest on enam andmeid Juhan Kottisse, Juhan Hurda, Tõnis Sanderi ja Mihkel Johannes Vungi kohta.

Juhan Kottisse (*1890) oli Põlva kihelkonna Koiola valla taluperemehe poeg, lõpetanud Võru linnakooli ja Paide kaheaastased kasvatuslikud kursused. Enne ihu-kaardiväe Preobraženski polku mobiliseerimist oli ta Ahja–Metsküla kooliõpetaja. Koolmeistriks jäi ta ka rindel, püüdes oma koolilastele kirjutamiseks ära kasutada iga vaba hetke. *Tahtsin oma armsatele koolilastele kirju kirjutada, selleks astusin paarsada sammu metsaüksindusse ja tuulevaikus on nii armas nagu kodumaal rahulikus elus. Harva viliseb siin ehk seal granaat, mis oma lõhkemisega närve pörutab,*¹¹ kirjutab ta oma kirjas. 1915. aasta 30. novembril kirjutab *Postimees*, et Johan Kottisse on surma saanud, kuid 1918. aastal teatas kihelkonna koolide inspektor Hermann tema tagasitulekust.¹²

Juhan Hurt (*1893) oli hilisem ajakirjanik, osales aktiivselt Venemaa revolutsioonisündmustes ning oli ajalehtede *Noorteleht*, *Lasteleht*, *Edasi* ja *Perekonnaleht* kaastööline.¹³

Kirjanik ja ajakirjanik Tõnis Sander (*1887) oli pärit Viljandimaalt Kabala vallast. Õppis Suure-Jaani kihelkonnakoolis, Põltsamaa Aleksandrikoolis, seejärel Vilno junkrutekoolis, kust ta aga poliitilistel põhjustel lahkuma sunniti. Astus vabatahtlikuna väeteenistusse ja teenis 1907–09 Suvalki 19. kütipolgu. 1910–14 oli *Päevalehe* toimetuse liige, seejärel töötas *Postimehe* juures. Kirjandusringkondades tunti teda noore lootustandva kirjaniku ja luuletajana. Sõitis Krasnojarski polgu koosseisus sõjaväljale, kus langes 1914. augustis.¹⁴

Kooliõpetaja ja ajakirjanik Mihkel Johannes Vunk (*1877) oli sündinud Tori kihelkonnas Taali–Kitsapaigal. Lõpetas Tori kihelkonnakooli ja töötas 1894–99 kooliõpetajana Vändras. Alates 1900. aastast oli ta *Postimehe* kaastööline, hiljem lehe toimetuse liige. Sõjaväljale sõitis ta 1914. aastal, *Postimehe* andmeil suri 1916. aastal.¹⁵

Haridustegelane, publitsist ja kirjanik Märt Raud (1881–1980) sündis Puhja kihelkonnas Kavilda vallas. Oli õppinud Tartu Õpetajate Seminaris. Töötas

rahvakooliõpetajana ja pärast seda ajakirjanduses. Mobiliseeriti 1914 sõjaväke, osales ka Eesti rahvusväeosade loomisel.

Paratamatult on paljude kirjade autorite kohta seni meie käsutuses vaid väga napid andmed. J. Fridolin oli pärit Saarde kihelkonnast Jäärja vallast. Rindel viibis ta 1915. aasta märtsist augustini ja peale haavatasaamist ning ravil viibimist vabastati ta 1916. aastal väeteenistuseks kõlbmatuna sõjaväest.¹⁶ Martin Ant ja Peeter Rümmel olid pärit Kolga–Jaani kihelkonnast,¹⁷ K. Petjar Tartumaalt Laius–Tähkverest,¹⁸ Johannes Joonas Alatskivilt,¹⁹ Julius Viitman Koerust,²⁰ H. Aug Amblast.²¹ Nii mõnegi kasutatud kirja autor on seni veel anonüümne.

Esitame järgnevalt põgusa fragmentaariumi sõja algupoolest — 1914. aasta augustist 1915. aasta lõpuni kirjutatud kirjadest.

SÕJA ALGUS. TEELESAATMINE

Esimese maailmasõja puhkemine 1914. aasta augustis vallandas kõikides sõdivates riikides suure patriotismipuhangu. Balti kubermangudes üritati seda üles kütta sakslaste igakülgse materdamisega, mis pidi eestlastes ja lätlastes teadvutama nende sakstevaenulikkust. Riigisakslane ja balti parun tehti sünonüümideks, saksa keele kasutamine ametiasutustes keelustati. Saksapärased linna- ja kohanimed asendati venepärastega, samuti soositi selle nõude laiendamist perekonnanimedele.²² Keisri kutsel kutsuti mehed viimse veretilgani vaenlase vastu võitlema. Ja mehed lihtrahva hulgast vastasid truualamlike loosungitega, mida korrati kirjadeski: *Jumalaga kõik meie eesti vennad ja õed, nii oli meie südame uhkus, kes meie teele läksime, kus meid kõrge valitsus kutsus ja meie ju täitsime oma seaduse vannet edasi astuda kindlal sammul.*²³

Mobilisatsioon puudutas tuhandeid peresid. Ühraegu kutsuti rivvi ka külakooliõpetajad, kellest paljusid oli sellesse ametisse asudes paelunud just vabastus väeteenistusest. Enne kodunt lahkumist viidi kiirkorras läbi nii laste ristseid kui laulatusi. Jagati veel armulauda. Tundmatu sõdur meenutas teele-saatmist *Viljandist, kus meid aus õpetaja Lattik pühakirja sõnadega viimast korda armulauale võttis ja lauluga teele saatis.*²⁴ Sama sündmust kirjeldab ka Jaan Lattik oma mälestusteraamatus kui üht sügavamalt rahva hinge jäädvustunud mälestust.

Joonis 2. Viljandi vabatahtlikud (60 meest) sõjaväljale minekul. Õpetaja Lattik peab lahkumiskõnet. (Tallinna Kaja. 1914, 15. november)

Sõttaminejate armulaud oli seatud Viljandi linna tänavale. *Piki Posti uulitsat olid rivistatud mündris mehed, labinguvarustus kaasas. Tänavajalgtee oli altari-esine, kuhu mehed laskusid põlvili. Eestlastest politseikordnikud täitsid kiriku vöörmiindrite aset ja ulatasid mulle armulaua viina ja leiba.*²⁵

8. augustil [vkj. 1914] algas sõit sõjavälja poole.²⁶ Allohvitser Kanasar kirjeldas pastor Villem Reimanile Viljandimaa meeste teekonda rindele järgmiselt: *Tee peal ei tulnud mingisugust riidu ega vähematki pahandust ette. Igal pool oli hea ülalpidamise eest kiiduavaldusi kuulda. Nagu eestlastel kombeks, ei kadunud siiski naabritega rivaalitsemise noodid isegi sõjasõidu ajal: Nagu kuulda on, ei ole Pärnu kreisi mehed ennast mitte nii ilusti üleval pidanud ja siin on nad ka palju rahutunud,*²⁷ väidavad Kolga–Jaani mehed. Rahvas püüdis sõttaminejaid hea sõna kõrval ka kingitustega toetada. *Võru maakonna iibes vaksalis kingiti meile 4000 paberossi, 40 naela suhkrut ja mitu naela teed. Pakkide peale oli kirjutatud "Õpetaja Kägu poolt."*²⁸

Eestlased olid laiali paisatud erinevatesse rindelõikudesse. Tallinnast ja Tartust asusid sõjateele enamasti eestlastest koosnevad 91. Dvinski, 89. Belomorski, 95. Krasnojarski ja 271. Krasnoselski polk. Neist kaks viimast said hiljem eriti ränkade kaotuste osaliseks.²⁹

SÕJATEGEVUSE ALGUS

Saksamaa, kelle suuremad jõud olid suunatud Prantsusmaa purustamisele, lootis esialgu siduda Venemaa sõjajõud oma liitlase, Austria–Ungari vägedega abil. Vene jõudude Galiitsiasse koondamist ning Austria–Ungarile pealöögi andmist takistas aga kriitilisse olukorda sattunud Prantsusmaa, kelle nõudel alustati ka Ida–Preisimaa operatsiooni.

Ägedamad kokkupõrked Austria–Ungari vägedega leidsid aset Lublini ja Holmi kubermangus. *Meie jõudsime 17. augustil sinna, kus meid juba vaenlane ootas. See oli Austria, kus ta oli Venemaa sisse tikkunud. Poolamaal*³⁰ Lublini kubermangus algas käre võitlus.³¹ Galiitsias saatis Vene vägesid lahinguõnn, mis sundis sakslasi ka sellele rindele suuremaid jõudusid koondama.

Oma esimesi lahinguristseid 1914. a augustis kirjeldab Tõnis Sander järgmiselt: *Olen praegu Krasnojarski polguga Saksamaa sees, Illovo–Mlava [Ilowo, Mława] vahel oli üleelele vastastikune laskmine, jäid mõned surnud maha (Krasnojarski polk oli siis vähe eemal). Niiüd on aga Krasnojarski polk kõige ees ja täna õnnistas meid preester kolmandat korda lahingu vastu, sest ei jää see täna öösel või homme vara hommikul tulemata. Meie oleme Varssavist kuni siinamaani alati lahinguärevuses olnud: Illovos olin öösel karauulis, 9. augusti hommikul sattusin teiste hulgas saksa lennumasina peale, [lasime] ka viis pauku — masin lendas ära. On küll oodata, et mõnigi verine lahing pea tuleb, sest vene vägede juhatajad ei taha taganemisest kuuldaagi...*³²

Järgmisel ööl vastu 10. augustit (vkj) algaski rünnak Soldaule [Działdowo]. *Soldau on Tartu suurune, ilus, kaunis linn. Ta ei pidanud kaua vastu. Meie korpu-se parema tiiva paugud sundisid varsti saksa väed lahkuma ja linn langes koidutek-kimise ajal meie kätte. Irkutski polgus on vist paar surnut, ka mõni haavatut.*

Üleüldiselt näivad sakslased venelasi kartvat. Üle piiri astumine oli meil päikesevarjutamise³³ päeval. Siin on kuulda, et väed väga laialt (200 versta laiuselt) Saksamaa sisse on tunginud. Ei tea kas see nii on?³⁴ Augustikuu esimeste nädalatega sunniti Saksa väed küll taganema, kuid Soldau juures, kuhu sakslased hea raudteeühenduse tõttu kiirelt vägesid koondada suutsid, Vene vägede pealetung takerdus.³⁵

Kuu hiljem, 21. septembril 1914 pajatab *Postimehele* Tõnis Sanderi käekäigust aga juba tema võitluskaaslane. *Siia [sõjaväljale] tuleb palju kirjasid Tõnis Sanderi nime peale, ja mina ei tea neid kuhugi asendada. Sellepärast olge nii lahke ja teatage härra Sanderi omastele Võhmasse, et nad ei kirjutaks polku. Siin ei tea temast mitte keegi midagi. Enne esimest lahingut palus ta mind, kui ma juhtun nägema tema surma ehk haavamist, siis teataksin teile. Ma teen seda väga hilja. Minul oli see lootus, et ta on kuskil haigemajas. 13. augustil olime Groß Tauersee [Wielka Turza] all lahingus ja olime kogu võitluse aja kõrvuti, kuid taganemisel kadus ta mu silmist ära, väga võimalik et sai haavata, langes saksa vangiks ehk sai surma, seda saab peale sõda näha. Neljandast roodust jäi 4/5 mehi kahe päevaga ära.*³⁶

Järkjärgult kadus sõjameeste kirjadest paraaditsev patriotism ning selle taga hakkas avalikumalt või peidetumalt läbi kumama enesealalhoiu püüe: tehti kõik selleks, et sõjaväest või vähemalt sõjaväljale saatmisest pääseda. 24. oktoobril (vkj) 1914 kirjutas koolmeistrist sõdur Vunk *Postimehe* toimetusele: *On ju sõjavärg koolipapadel, kes küll punase tindiga ümber käia mõistavad, muidu aga punast värvi, iseäranis aga verd kardavad, hoopis vastumeelt. Katsuti igati vabaks saada, mis mõnelgi memmepojal korda läks. Isegi viimasel silmapilgul, päev enne väljasõitu, pääsesid mitmed kliinikusse.*³⁷ Päev hiljem, 25. oktoobril kirjutas M. Raud tollasele *Postimehe* toimetajale Anton Jürgensteinile oma püüdlustest sõjast kaugemale ja kodule lähemale pääseda: *Kantsleileütlema soovitusel sain pataljoni kantsleisse ja olen siin juba teist päeva tööl. Eile õhtul lahutasin end oma "soldatinaisest" — püssist. Pean tunnistama, et see lahutus oli meile mõlemale väga meele järgi. [...] Kui aega saate, kuulake järgi, kas ei ole mind võimalik Punase Risti osakonna kaudu Tartusse haigeravitsejaks saada. Väga tähtis on teada, kas pataljoniülem mind siin kinni saab hoida kui peastaabi kaudu nõudmine tuleb. Punasesse Risti läheksin ma väga hea meelega.*³⁸

VERISED LAHINGUD

1914. a novembri algul olid sakslased Poolast peaaegu täielikult välja surutud, austerlased aga kaotanud ligi kaks kolmandikku Galiitsiast. Ajavahemikus 11. novembrist — 20. detsembrini Lodži ümbruses ja nelja jõe basseinis (Bzura, Ravka, Pilitsa, Nida) toimunud ägedad lahingud lõppesid aga Vene vägede taandumisega.³⁹

Päikene oli alla veeremas, näitas oma viimseid kiiri, kui meile oma diviisi-kindrali poolt käsk anti püssitikkudega vaenlase peale tormijooksuks.⁴⁰ Kõrge sõna kõlas "Koopast⁴¹ välja vennad, edasi!" Selle käsu peale olime kõik koopast väljas ja tükisime läbi vaenlase kuulide nende kallale. Paljud, keda vaenlase kuulid olid

juba tabanud, puhkasid oma viimset und. Meie, kes saime kergelt haavata, läksime haigemajasse, raskelt haavatuid kanti raamidega. Pärast seda toimetati meid kaugemale haigemajadesse.⁴²

Julius Viitmann kirjeldas 1914. detsembris Nida jõe ääres Pińczówo linna lähistel aset leidnud verist lahingutegevust. 8. detsembril [vkj] oli siin vali lahing. Vaenlane tungis öösel peale, meie eelvahid olid magama jäänud. Teise pataljoni lõhkusid ära. Seitsmenda ja kaheksanda roodu, kes küilas küünides magasid, võtsid tervenisti vangi ja siis asusid meie kraavidesse. Olid ka juba üle jõe tulnud, meil oli aga käsk neid iga hinna eest tagasi jõe taha ajada. Siis hakkasime peale minema, laskekraavid olid mäe peal, jooksime tormi peale. Mina mõtlesin, et meist ei jää enam ükski järgi. Mäe otsa oli hirmus raske joosta, jõud oli otsas, oleks võinud malgaga maha taguda. Neljas osa mehi jõudis ainult mäe otsa, aga kohe hakkasid teised segama, viskasid püssid maha, andsid vangi. Muist panid jooksu, võtsime üle viie tuhande mehe vangi. Kuulipildujad andsid neile tuld järele, jäi kohe kord maha. Nüüd on jooksukraavid surnuid täis, matmiseks pole aega olnud, öösel ole nagu teises ilmas.⁴³ [...] Austria alamohvitser tagavaraväelane on oma haavade ja vere sees maas olles päevapildid ja armsama kirjad enese ümber ladunud. Ta on juba surnud, aga vist suudles ta oma naist ja last enne surma, sest pilti hoiab ta näo ees,⁴⁴ kirjutab Rudolf Kasberg.

Lausa lootusetuslike olukorda sattunud pääsemine sõltus sageli meeste visadusest ja hingejõust. K. Petjar kirjeldab oma mälestust 30. augustist 1915, kus mul surm suhu vaatas ja püssitiku kohtumõistjad olid. Vaenlase väljasirutatud käed surmaodaga mind läbi lüüa ähvardasid. Silmad särasid kui vihastel kassidel peas. Igalt poolt ruttasid nad minu ümber kokku ja kõikide huultel hõljus see hirmus sõna: "Hurraa!" Korraga avas meie patarei tule. Selsamal silmapilgul vuhises midagi üleval. Üks suur tsumadan⁴⁵ langes hirmsa hooga ülevalt alla. Kohkunult kargasid mehed laiali. Mind puutumata korjasid nad [austerlased] minult

Joonis 3. Öppused Krasnoje Selos 14. detsembril 1915. Foto J. Pääsuke. (ERM. Fk 654:15)

sõjariistad ära ja tungisid edasi meie väele järele, mina jäin vaenlase selja taga. [...] Viimaks, kui meelemärkusele ärkasin, tahtsin oma verist haava kinni siduda, aga selleks puudus materjal. Et verejooksu takistada, rebisin oma särgi lõhki ja sidusin sellega haava kinni. Ometigi kord suutsid meie rahva vennad vaenlase pealetungimisele piiri ette panna ja sundisid neid taganema. Ja kui vaenlane oma endisesse seisukohta tagasi oli surutud, jäin ma kahe tule vahele. Ja et oma seltsimeeste juurde tagasi saada, hakkasin ma vinguvate kuulide all nende poole roomama. Tiiki maad roomates jõudsin ühe haavatud austria soldati juurde, kes oma jalga sidus. Teda tervitades kui oma venda, kutsusin teda enesega ühes. Et ta mind tähele ei pannud, võtsin tema püssi ja vedasin seda hammastega tiikk maad edasi, et ta seda enam minu pävast tarvitada ei saaks. Vaevalise edasiruumamise järel jõudsin oma seltsimeeste juurde, kus siis sanitarid haava uuesti ümber sidusid ja [mind] edasi saatsid.⁴⁶

TEHNIKA SÕDA: SUURTÜKID JA AEROPLAANID

Kaasaegsete arvates oli Esimene maailmasõda masinate ja tehnika sõda. Inimesi vapustasid võimsad suurtükid, kuulipildujad, pomme loopivad lennumasinad, hiljem tankid, mürkgaasid. Maassekaevunud vastase nõrgestamiseks pikaajalise kaevikusõja tingimustes kasutati suurtükke ja ka õhurelvi — lennukeid ja tsepeliine. Viimaste otsest tulejõudu hinnati esialgu küll tühiseks. Ent lisaks pommide heitmisele olid lennukid heaks luurevahendiks — aeroplaanilt märgatud suurtükipatareid tabas peagi suurtükituli. Ka eesti sõdurid kirjutasid oma kokkupuudetest võimsa sõjatehnikaga.

Siia kraavidesse asusime 16. detsembri õhtul [vkj. 1914] ja oleme senini ära elanud. Esimestel päevadel olime kange suurtükitule all. [...] Suurtükkidega laskmine, mis üle meie muidugi käib, sünnib päeval. Esimestel päevadel oli siis kange

Joonis 4. 68. brigaadi suurtükk tulejoonel oktoobris 1915. (ERM. Fk 667:9)

granaatide valu. Kuid oleme sellega nii harjunud, et ei pannud tähelegi. Kirjutasin oma koopas kirja. Väljas vihisesid pommid ja lõhkesid mäe küljel ja otsas nii, et maa värises ja koobas kõikus nagu lootsik vee peal. Õhk kiskus telgiriide koopa suu eest ära ja mullatikid ning kivikillud lendasid koopa. Sain ühe savikivi poolega, mis maja küljest oli kistud, niisuguse matsu jala reit mööda, mis mats oli. (Eläjä moodi rüükma kiüll es nakka). Ohtul, kui välja ronisime oli mäe külg sarnaseid aukusid täis, et Sinu venna elumaja võiks sisse pista. Kas Sa tead, missugused need augud on? Aga ta pillab kõik, mis seal augu asemel enne oli, nii kaugele laiali, et järele midagi ei jää. Aga mul oli õnne — jäin terveks. Üleüldse on mind Kõigekõrgem senini hoidnud. Mis edaspidi tuleb, on teadmata.⁴⁷

Suurtükiväelane K. Ahung pajatas 1915. aasta aprillis vaenlase õhuluurest. Meie viibime siin kohas juba pikemat aega. Koht on väga ilus ja küllalt kohane suurtükipatarei jaoks. Väikeses männipuu metsas võime väga hästi oma suurtükid ära peita, et vaenlase raudkullid neid mitte nii kergesti üles ei leiaks, sest nad keerlevad iga päev hommikust õhtuni meie pea kohal. Aga siiani pole neil veel mitte korda läinud meid üles leida. [...] Ja nagu juba eespool kirjas nimetasin, et meie patarei kaunis ilusas võsastikus seisab, kevadised linnukesed laulavad, ainult kui vaenlane meid hakkab pommitama, siis lendavad vaesekesed eemale ja peame ka meie koobastesse põgenema.⁴⁸

Juhan Hurt kirjutas 1915. a novembris vaenlase lennukite retkedest rindelähedase Dvinski linna kohale. Umbes 25 verstane kaugus rindest oli piisav, et linnas võidi end suhteliselt rahulikult tunda. Suurtükitali linnani ei küündinud ning lennukid olid suurema koguse pommide kohaletoomiseks veel liialt algelised. Suurtükide laskmist on tumedalt kuulda. Selgetel ilmadel lendavad linna peal tihti vaenlase aeroplaanid, mida meie tuli tervitab. Pomme on veel võrdlemisi vähe alla pildunud. Üleüldiseks nähtuseks on saanud, et nad kuigi hädaohlikud ei ole ja sellepärast vaatab publik nende peale väga rahulikult. Ja kui meie poolt aeroplaanidele tuld antakse, siis on publik rõõmsailmeline. Kuni kella üheksani sätendavad linnas elektrituled ja selle ajani võib rahvas rahulikult jalutada. Töötavad paar kino, kuna muid lõbukohti vähe leidub.⁴⁹

RINDEELU ARGIPÄEV

Juba 1914. aasta lõpuks hakkas sõjategevus nii ida- kui läänerringel kaotama ägedust ning positsioonisõjaks vaibuma. 1915. a alguseks olid Vene väed üsna raskes olukorras. Jaanuaris alustasid Keskriigid pealetungi Karpaatides, lootes vabastada ka Przemyšli (Peremõshl). Tihtilugu raskendasid sõjategevust halvad ilmastikutingimused. Pärast Przemyšli vallutamist, alustasid venelased Karpaatides uut pealetungi, et välja jõuda Ungari lagendikele (vastukaaluks sellele võtsid sakslased ette pealetungi Kuramaale).⁵⁰

Ambla mees H. Aug kirjutas 1915. aasta kevadel oma sõjameheelust Karpaatides. Kiiinlakuu lõpus saadeti meid Karpaatidesse, kuhu juba 4. paastukuupäeval jõudisime, [...] sest et meie divisjon Peremõshli abiväeks oli määratud. [...] Peremõshl langes 9. märtsil [vkj 1915] ja järgmisel päeval tuli uus käsk, mille järele kohe mägedesse marssisime, kus kävedad lahingud hoogu võtsid. Ilm oli ilus

kui teele asusime, aga paari päevase liikumise järele mäekallakuid ja kitsaid orgusid mööda, kui juba umbes ühe päeva tee lahingute liinist veel eemal olime, iisna Lutovisko ligidal, hakkas paksu lörtsi sadama, mis tee nii poriseks ja läbipääsematuks tegi, et vaevalt Lini läksime, kus vähe puhkasime kuni ilm selgib. Voorid jäidki seal meist maha ja meie ei saanud enne neid näha kui vast aprillikuu keskpaigas, kui juba ilm kuivem ja tee paranenud oli. Vara hommikul asusime jälle teele. See oli 13. märtsil [vkj] ja meil tuli siis üle esimese kõrgustiku ronida, millega umbes kella 4 p.l. valmis saime ja Sani jõe orgu jõudsime. Siin on see jõgi alles lapse kingades, aga jooksu kiiruse poolest kui lövi vihane–vahutav. Meie komando jäi staabiga jõe kaldal olevasse külasse, kuna pataljoniid öö jookslul laskekraavidesse asusid. Paar päeva läksid kaunis vaikselt mööda, aga ööl vastu 17. märtsi [vkj] läks lahing möllama, mis mõlemalt poolt mehi kui loogu maha võttis. Nii kui juba kord nimetasin jäid meie moonavoorid versta 25—30 taha pori sisse suplema. Siis on arusaadav, et meil toidu tagavarast juba päris puudus oli kui kohale jõudsime. Veel vähem siis peale paaripäevalist sealolekut ja vast öösel vastu 18. märtsi [vkj] jõudsid esimesed kotikesed suhkarisi,⁵¹ mis hobuste seljas ja suurem osa inimeste jõul üle kõrgustiku kohale toodi. Suur oli rõõm suhkarid nähes kuna sõnum, et vaenlane kohe esimesel ööl lüüa oli saanud ja kõrgustikult ära pektud, ei mõjunud seal kõrval sugugi, kui aga saaks süüa, pisutki suhkarid suhu! Ilm marus, tuiskas, sadas lörtsi ja rahet, vihma, kord külmetas, jälle sulatas, sadas jne. Pea iga päev läbi märtsikuu olid sarnased ilmad. Haavatud kes ise käia jaksasid, tuigerdasid verega kaetutena ja määrdunudena mööda mäeveergusid põlvini pori sees. Hobused jäid muda sisse kinni, langesid mudasse ja kärvasid seal pikkamisi rabeldes. [...] Kuidas elasid meie kangelased kõrgustikkudel seda on raske ära jututada. Umbes 1½ tuhat meetrit merepinnaast kõrgel pilvedes udu ja niiskuse sees lume sisse kaevatud aukudes, mis pealt puuokstega kaetud ja lund peale pillutud ja kus sees silmisööv pöögipuud ning lämbus ja tule lõkkesoojus üleval lund sulatas ja kaela tilgutis. Kuna öösel tuletegemine võimatu on ja ööd kõrges magades väga külmad on, mispärast nii paljudki kas sootumaks ära külmased, või jälle jalad ehk käed külm ära rikkus.⁵²

PÜHAD RINDEL

Jõulud. Esimesed suuremad pühad rindel olid 1914. aasta jõulud. Isegi sõjamõllus ootasid mehed juba lapsepõlves armsaks saanud pühadest midagi erilist. Just jõulude ajal on sõdurite hinge pigistanud koduigatsus, kirjutati väga palju kirju. Teiselpool rindejoont istusid kaevikutes samasugused kristlased, kelle hing ihkas jõulurahu. Mirmed väcosad, kus rohkesti eestlasi, olid jõuludeks eesliinilt tagasi tõmmatud. Kus võimalik, toodi kaevikusse jõulupuud, chiti see kodust saadetud piparkookide ja biskviitidega.

Sõjamees Kristjan (perekonnanimi teadmata) meenutab pühadeaegset puhkepausi ja ehitustegevust halenaljakates toonides: *Esimesel pühäl kaevasime all koopaid. Öösel sadas vihma. Tuba tuli vett täis. [...] Ehtasime endile kolme peale (mina, Leppasaar ja vabatahtlik Lomp) uue elumaja. See on maa sees ja näeb nii koopa moodi välja. Seinad ja põrand mullast ja seest õlgedega tehtud, lagi*

Joonis 5. J. Paasuke (esiplaanil) Petrogradis kasarmuühitoos. 8. november 1915. (LKM. Tk 371:168)

laudadest, õlgedest ja mullast. Isegi aken on ees — ukse augu ees on küll õlekubu, aga mis peatsi — abi on sees. Pimedal ajal küitame, saame sooja, koguni teedki keedame. Tuba sai uueks aastaks valmis. Jõulud läksid kehvasti. Iga päev sõime hapukapsasupi leent hommikul ja õhtul, kõik pühade aeg. Keskmise püha olime üsna ilma leivata, sest esimese püha õhtul ei arvanud kaptenarmus⁵³ heaks mitte ilmuda. Pühade laupäeva öö olin karauulis,⁵⁴ niisama keskmise püha. [...] Samal ööl on piüss üle löödud. Otsin teist hoolega.⁵⁵

Paraku haihtus ka eesliinilt ajutiselt tagasitõmmatud sõjameeste jõuluidüll kiiresti. Julius Viitmann on esimese sõjaaasta teisel jõulupühäl kirjutanud: Täna [...] on meie roodu kord ette liinile minna. Läksime laskekraavi, need on need samad laskekraavid kus paar nädalat tagasi vaenlane meie 2. pataljoni ära purustas ja kraavid ära võttis ja meie nemad pävast tikkudega välja ajasime, siin oleme kohe päris surnute hulgas. Tuhanded vaenlase omad on siin maas ja ka sajad meie omad nende hulgas. Kõndides peab püüdma mitte midagi mõelda nagu vaataks mahavõetud puude peale. Täna hommiku aga muretses loodus ise — pühadeks kattis nemad valge vaibaga kinni. [...] Tegime paari eestlasega, kes veel järele jäanud, siia kraavi jõulupuul. Päris vaimustatud olime kohe, jorisesime laulu. Kui aga mõni kingitus saksa poolt lähedal lõhkes, segas natukene. Teine päev olime tagapool (reservis), enne olime külas küüinides. Ilmad läksid aga külmemaks, tegime maa sisse koopad, ahjud sisse, nüüd on soojem. [...] Valvel olime täna kahekordselt — arvatavasti segab tema ehk meie pühi. Kraavide juures on meil ka koopad, mis pealt on kaetud ja kuhu pubkama läheme, kui vahikord möödab ja kuhu suurtükkitule eest varju poeme. [...] Käisivad meid roodu ja pataljoni komandörid vaatamas, seisivad tükk aega meie jõulupuul, kiitsivad, et eestlased olla ikka mõnusamad mehed kui venelased. Kella ühe ajal hakkas aga vaenlane kangesti suurtükkidest tuld andma, siis lõpetasime jõulud ära ja läksime igati oma koha peale, aga polnud midagi, ei julgenud peale tulla.⁵⁶

Selle sõja järgmiseks suureks ja mõlemale vaenupoolele ühiseks pühaks olid **Lihavõttepühad**. Suurtükiväelane K. Ahung kirjutas lihavõttepühadest järgmist: *Suurel Neljapäeval ei lasknud vaenlane meie peale mitte ühtki pauku enam. Meie lasksime mõned üksikud paugud, aga vastust ei tulnud. Laupäevane päev oli päris vait ja vagune, öösel seisin vahiks suurtüki juures. [...] Korraga hakkas meie jalavägi, mis meist arvatavasti kolm versta ees oli, ja vaenlase jalaväest kõigest 150 sammu kaugusel, ülestõusmislaulu laulma, vaatasin, kell oli just 12 öösel. Siis hakkas igal pool ikka kuulduma: Kristus on surnuist üles tõusnud, ikka vene keeles. [...] Esimese püha hommikul oli kõik nii vagune nagu ei olekski sõda olemas. Viimaks anti meile telefoni läbi teada, et saksa soldatid meie omadega üksteisele pühi soovivad ja kingitusi jagavad. See oli päris imelik, kui mõtlesin nende veriste lahingute peale, mis mõne päeva eest peeti ja nüüd korraga nii sõbralikult üksteisele pühased sooviti ja nii läksid kõik kolm püha vaikselt mööda.⁵⁷*

Ka Johan Kottisse räägib lihavõttepühadest kui meeldejäävast pidupäevast: *21. märtsil [vkj] oli kena kevade ilm. Külas oli liikumist enam kui harilikult, sest pataljoni sõdureid valmistus pühadeks. Ja mina ruttan koos teiste luterlastega mitmest rahvusest L. linna jumalateenistusele, et armulaual käia. Tervest polgust kogunes umbes 250, kes tahes ehk tahtmata saksa keeles jumalateenistust pidid kuulama. Ootamatult sain ametivendadega Tartumaalt kokku. [...] Astusime teemajasse, kus ühiselt lõbusasti juttu aeti ja klaas kohvi joodi. Ühel häälel lasime nende kümne kooliõpetajaga ühiseks pildiks täies lahingumundris fotografeerida. (Vt joonis 6.) Komando oli juba tagasimarssimisel, kui õnnelikke ülestõusmispühased ja rõõmsat jälleenägemist soovides laulsime. [...] 22. märts, ülestõusmispühad on täies hoos. Lõõtspill hüüab kui hullupöörane vene kombe järele. Süüiakse mune,*

Joonis 6. Rühm Tartumaa kooliõpetajaid Preobraženski polgus. Vasakult paremale, esimeses reas: A. Salum, M. Reisenbuk, P. Ottsohn, A. Kool, ? Teises reas: G. Hango, J. Kottisse, J. Kuk, A. Jauris, ? (Wirmalised. 1915, 23. mai)

saia, vorsti. Sest pühadeks saime rikkalikult kingitusi. Mitte kaugel meist on kaitsekraavid, sealt ei kostu ühtegi pauku. Kõik maitsevad pühaderõõmu. [...] Viis saksa soldatit, poolakad, tulid meile pühadeks õnne soovima ja avaldasid soovi meile jääda. Nemad külvati kingitustega üle. Meie andsime omalt poolt neile mune, saia, vorsti, sigarit, nemad andsid konjakit, šokolaadi. Suurem osa neist räägib vene keelt hästi.

Samasugust meeleolu kannab ühe sanitaarsalga eestlaste kiri: Tänapäev oli meie sõjaelus haruldane. Soojal päikesepaistel, ülendatud meeleolus, suures rahvaste rahvuspühil lehvitasid meie soldatid oma kaevikutest austerlastele valgete rätikutega ja viimaks ronisid ilma sõjariistadeta kaevikutest välja. Vaenlased tegid niisama, tulid neile vastu. Ja siis hakkasid seltsis piipu panema, paberosse pistma ja juttu ajama, kes aga üksteise keelt oskas. Ja siis läksid teineteise kaevikutesse võõrsile ja paljud austerlased ei läinudki enam tagasi, jäidki meie juurde. Nii kodune paistis neile siin. Ohvitserid niisama, pidasid soldatitega rahupiipu ja vestsid nendega juttu.⁵⁸

Joonis 7. Kooliõpetajad Euroopa kaarti ümber joonistamas ... Mihkel Wunk: "Kulla mehed, wõi Teie tahate Euroopa kaarti üksi ümber joonistada, ilma kooliõpetajatelt küsimata!" (Sädemed. 1914. 9)

Mõnel pool karistati pühaderahu rikkujaid nende oma teenistuskaaslaste poolt üsna karmilt: *Täna laskis kogemata vintis peaga sakslane laengu välja, mille eest teised soldatid tema kaheks tunniks puu külge köitsid, karistuseks et pühade rahu ei rikutaks.*⁵⁹

Kuid kaugeltki kogu rindel ei valitsenud pühaderahu. Karpaatides peeti ka pühade ajal ränki lahinguid. Amblast pärit H. Aug kirjutas: 17., 18., 19., 20. ja 21. märtsil [vkj.1915] olid meie polgul võitlusepäevad ja neil päevil jäi ka sinna mägedesse [...] palju Eesti vendi igavesele puhkusele. Esimesel pühäl liikusime edasi uuele liinile ja jällegi lahing ja lahing. Neil raskeil päevil määrati meid haavatuid korjama [...] kus meie ka kibedas töös kuulitule all olime, sest haavatu- te arv oli väga suur. Seitse meest meie seast, seal hulgas ka mina, olime ennastsalga- va hoolsa ja julge kohusetäitmise eest 21. märtsil aumärkide osalisteks määratud.⁶⁰ Samades lahingutes ülesnäidatud vapruse eest pälvis autasu ka hilisem Vaba- dussõja sangar Anton Irv, kes kirjutas järgmist: *Meil käis jälle suurem ülemus võõrsil ning andis mulle küllakaku, vististi — kõige parema: riputas 27. märtsil antud ristikesele teise veel lisaks ja lubas veel kaks kuldsega (mis käes, on hõbeda- sed) mu rinda ehtida.*⁶¹

Pühaderõõmu suurendasid kirjad kodust ja pakid nii tuttavalt kui tund- matutelt kinkijailt. Pühadeks sain kodumaalt kirjasid ka, peaaegu iga päev kolm ja neli ja "Postimees" käib ka Tartust meile küllaliseks. Esimesel pühäl jagati ka kingitusi meile kroonu poolt, oli ka pool naela⁶² vorsti ja paar naela saia, kaks kanamuna, siis veel, mis oli korjatud sõjaväe jaoks Petrogradi linnast, mõned väik- semad kingitused. Olime päris rõõmsad kingituste üle. Täname väga nende lahku- se eest ja kingituste eest, niiviisi saatsime pühad väga rõõmsasti mööda.⁶³

Kui pühad läbi algas vaenutegevus taas. 25. märtsi öösel kell kaksteist kuu- lutasid saksa patareid, et pühad möödas ja sõda uuesti algab.⁶⁴

PAKID KODUSTEILT

omasid sõduritele väga suurt tähtsust nii emorsionaalse kui praktilise poole pealt. Rindel oli puudus soojadest riistest, suitsumehi piinas tubakanälg. Taga- last saadeti pakke nii oma perekonnaliikmetele, omakandimeestele või ka kui lihtsalt sõjameestele. Paki saamine tõstis rindemeeste tuju ja näitas, et kodumaa pole oma poegi unustanud.

1914. oktoobris kirjutas kooliõpetaja Vunk, et *kui aga tartlastel tubaka- korjamine hästi läheb, võiks peale kohalike polkude ka meie 295. Svirski polku meelde tuletada. Mina olen viiendas roodus. Meil on kooliõpetajaid Tartu, Pärnu, Saare, Võru, Valga ja Volmari [Valmiera] maakondadest, peale selle veel üksikuid Venemaalt. Seni tegid kooliõpetajad lastele jõulupuud, nüüd võiksid ka lapsed koo- liõpetajatele omalt poolt tubakat, bensiinituletikke, sokke, sõrmkindaid jne saata. Kui mõni ise ei tarvita, küll naabrid selle eest aitäh ütlevad. Tasuks selle eest luba- vad kooliõpetajad tagasi tulles head sõjajuttu puhuda ja teeme Euroopa kaardil riikidele uued piirid, mida on kerge meeles pidada.*⁶⁵ (Vt joonis 7).

Mitmed kirjad jutustavad sellest, et näiteks Kolga-Jaani kihelkonnas on oma sõdureid järjekindlalt mees peetud. 20. detsembril (vkj) 1914. a kirjutas

Peeter Rümmel pastor Villem Reimanile: *Riided on meil viletsad ja ära katkenud, kõigile uute muretsemist on võimatu korraldada. Sellele, mida sõjavägi kannatab, kaasa tundes, on meie väikene kodumaa terve haritud ilmaga käsikäes käies ja töötades takistuste ja raskuste peale vaatamata suuri summasid kokku korjanud, et sõjaväe tarvis sooje riideid muretseda, mille eest meie kõik neile tänu võlgneime. Iseäranis Kolga-Jaani kihelkonna rahvale, kes isiklikult oma valla isikutele heldust ja kaastunnet üles on näidanud, igatühele väga tarvilike asjakestega pakikest saates.*⁶⁶ Sama kihelkonna mees Martin Ant lisas: *Sain Teie poolt saadetud paki 1. veebruaril kätte. Pakis olid järgmised asjad: üks kasukavest, kaks paari sukki, kaks paari kindaid, ühed sõrm- ja teised labakindad üks sõrmi isepäinis, 1914. aasta aastakäik "Karskuslehte", "Sirvilauad" sõjakaartidega, kirjapaberid, ümbrikud ja üks karp söödikutepulbrit. Täna Teid südamest paki eest, sest sõjaväes olijale teeb iga vähemgi asi, mis kodumaalt saad rõõmu. Soojad asjad on väga tarvilikud, sest kroonu poolt ei ole mingeid sooje asju antud. Ainult need, kellel endal kindaid ei olnud, said kindad kroonu poolt. Lugemismaterjal on ka väga hea asi, sest vahel oleks aega, aga midagi ei ole lugeda, iga kord ka mitte vene lehti. Kodumaa ajalehti pole pea sugugi, ka kättesaamine on vilets, võtab oma seitse-kahetseks päeva ära ja siiski jääb vahel kaduma. Enne jõule lubati "Postimehe" üksikuid numbreid müüa, sai neljandal päeval kätte, aga pävast keelati ära. Vahel salaja saab ükski "Pealinna Teatajat" kahetõrjese hinna eest.*⁶⁷

H. Aug pahandas tõsiselt posti ja pakide halva liikumise üle *Karpaatia* väerinna. 24. aprillil [vkj], just sel päeval kui meie vägedel käsk kiiresti uuele liinile *Galiitsia* lagendikule taganeda [anti], jagati ka juba mõnda aega lähemas raudtee jaamas vedelenud ja nüüd vast polku toodud Tallinna Must-Sinise risti⁶⁸ poolt toimetatud kingitusi kuidas juhtus ja kellele juhtus üle kaela kätte. Mina juhtusin kogemata parajal ajal kohale ja sain niiviisi *Ambla* Tuletõrjeseltsi saade-

Joonis 8. Soldatid kingituste kättesaamisel Ravka piirkonnas Ossavetsi lähedal. (ERM. Fk 654:11)

tuse ja paar väikest pakikest tundmatute Tallinna elanikkude poolt kätte, kuna pakk, mida mulle vend Paul juba märtsikuul sellesama M.- S. seltsiga saatis, kes teab kuhu või kellele läks või sai tuleroaks, sest palju kraami või pakikesi põletati ära kartes, et neist vaenlane osa võib saada, kuna oma puudust kannatajad vägimehed, kes kõigest paari versta kaugusel olid ja varsti ka sealt tulemaalt mööda läksid, kahetsusega kadunud varanduse tuhka jalgega õhus keerutasid. Nii oli nende kingituste saatust.⁶⁹

VALLUTATUD MAAL

Vene vägede käitumine vallutatud aladel ei olnud kaugeltki ühesugune. Esines röövimist ja vägivalda. Samas suheldi kohalikega tsiviliseeritult nagu omasugustega.

Ei või öelda, et vene väed võidetud linnas endid hästi üleval oleksid pidanud: võeti hõbedat, raha, võeti (see on küll lubatud) sigareid, paberosse, murti uhked vaateaknad puruks. Igal pudrukeetjal oli Havanna sigar ees, viinast joodi purju, saksa põrsad, elajad tapame maha, teeme omale toiduks. Röövimine (ainult toiduaaineid ja sõjariistu on lubatud võtta) sünnib seda vabamalt, et elanikud elumajad on maha jätnud, ainult raha kaasa võttes. Saksa külad ja alevikesed (Illovo) põlevad ümberringi — sõda on sõda.⁷⁰

Juhtus sedagi, et sõdurid jagasid oma nappi pajukit nende õnnetutega, kes olid sõjajalgu jäänud ning kodust ja toidust ilma jäetud. Töö juures, kus minu järg oli, nuttis tütarlaps. Ma küsisin temalt, miks ta nutab, kas pea on haige? [...] Teised naisterahvad ütlesid, pea pole kedagi haige, kõht on tühi nagu meil kõigil. Oleme teiste käest natuke saanud, tema ei küsi kelleltki, tal pole kedagi ja nii olid ka teisel silmad vesised. Mina mõtlesin — teid kõiki süüa pole kellelgi võimalik kui riigiisa käest pole saanud. [...] Andsin 20 kopikat ja ütlesin, et ostku lõuna ajal külast leiba ja piima.⁷¹

Suhted võisid mõnel pool vastastikku sõbralikud olla. Läksime kahekesi tšehhi rahvusest peremehe juurde. Andis piima, nisuleiba, võid, süüa. Teinekord läksin ostma. Andis nisuleiba, ligi nael võid ja ei võtnud raha. Ütles, et soldati käest ei võta, tean ise soldati elu, olin Galiitsias vooris. Käisin veelkord ostmas, vägisi pakkusin raha ja ütlesin, et teinekord ei julge enam ostma tulla kui raha ei võta.⁷²

SÕDURITE LÖBUSTUSED JA SEIKLUSED

Kui olud lubasid, eriti lühikeste tagalasviibimiste ajal, tundsid sõdurid ennast taas tavaliste noorte inimestena ja harrastasid mitmesuguseid meelelahutusi. Kui võimalik, peeti ka võõrsil pidusid, tantsiti, sõbrustati neidude ja naistega. Mõned jälle taunisid sellist käitumist. Igal õhtul enamasti käivad nooremad töölisel meie talu juures öösel tantsimas. [...] veltveebelil on pill ja mängib. Selle kiirast olen nii tiidinud [...] veel parem sellest tantsust, oleks vast isu magada kuid pillikirin ei lase. Pärast kaovad igaüks oma paariga kus kellelgi pesa on, ka soldatite jaoks ei puudu see. Vahest on omakeskis joomine, kus üks ütleb teisele:

omal kodus 18—19 aastased tütre, siin jooksed plikade järel. Teine jälle: naine sul 4—5 lapsega kodus, kannatab ja palub sinugi eest Jumalat, mis sa jändad teiste naiste ja tiidrukutega. Mina näen, et see kes teist noomib, mitte parem pole ja ütlen kõrvalt, et pada läheb kattelt naerma, üks tee on teil kõigil. See halb komme on venelaste enda teada nende kõige parem omadus. Niisuguse vooruse olete kaugelt oma isaisadelt pärinud, nii kaugelt kui haridus teist on jäänud, nii kaugelt ja veel eemale ausus.⁷³

Vahel olid seiklused seotud toidulaua rikastamisega. Juhan Hurt kirjeldab väga rõhusat kalapüügi meeleolu: Kõige kasulikumaks kalapüüdmise kunstiks tuleb küll meie soldatite kalapüüdmise kunsti Dubysa jõel nimetada. Niihästi õhtuti, kui hommikuti kostavad jõgede äärest püssipaugutused. Mõtled, et vaenlase aeroplaanile antakse tuld. Aga kui lugu vaatama lähed, siis näed kohe, et soldatid uue kalapüüdmise kunsti kätte on leidnud ja jõe ääres kalu põmmutavad. Näiteks viskavad nad leivaraasukesi vette, mille ümber suurel hulgal kalad kogunevad ja siis lastakse nende sekka püssikuulidega, mis kalad uimaseks ehmatavad ja neid sellel ajal väga kerge on kätte saada. Sagedasti jääb ühe pauguga umbes 20 kala. Seesugune kalapüüdmise süsteem leiab isegi ohvitseride poolt heakskiitmist. Muidugi mõista ei saa Emajõel sarnast kalapüüdmise süsteemi tervitada, sest Emajõgi sügav on, kuna Dubysa sellevastu koguni madala veega on.⁷⁴

Vahetevahel, näireks pühade ajal, tehti rindel lausa uskumatuid julgustükke. Tundub, et mõnikord kahtlevad ka kirjutajad ise, kas see kõik ikka päris nii oli kui räägitakse — vast on mõni lugu suust suhu käies põnevamaks tehtud.

Nii rääkis üks meie soldat, kes austerlaste juures võõrsil käis, et seal teda austria kindral tabas ja talle viina pakkus. Soldat ei teadnud, et tema ees kindral on, arvanud lihtohvitser olevat ja muidugi pole viina vastu võtnud. Siis ütelnud austerlane, kes õnneks vene keelt osanud, et tema kindral on. "Joo vennas, austria kindral annab sulle, ega sa oma sõjaväes ju viina ei saa." — "Ei mitte, Teie Kõrgus, pole kästnud viina juua. Meil on viina joomine rangelt ära keelatud," vastanud tubli soldat ja ikkagi ei võtnud kindrali napsu vastu. Sellega teeninud ta suurt austria ülema imestust ja kiitust.⁷⁵

Vaenlase kaevikutes käimisest räägiti mujalgi. J. Paurson kirjutas: Tahan ka meie väeliinilt Sabatševa ja Torzujemova vahel Poolamaalt mõnd väikest vahejuhtumist meie ja saksa vägede vahel teadustada. 18. [vkj. märtsi] öösel tulid saksa kaitsekraavidest neli ilma sõjariistadeta meest, kes ennast vangi palusid võtta, tõendades et neil viina küll ja küll on, aga puudub leib ja tema kõrvane. Järgmisel 19. märtsil tulid selles samas mõttes kuus meest, kes ka tõendasid, et neil suur söögimaterjali puudus on. Nõnda leidus meie väest kolm julget poissi, kes ka ilma sõjariistadeta sakslase kaitsekraavidesse piilusid, kus tõesti nende ütluse järgi suur toiduaine puudus on, kuid selle asemel pandi meie poistel pead täis, kes kallutades oma kraavi tagasi tulid.⁷⁶

MEELEOLU RINDEL

Esialgu olid ka eestlastest sõdurid uskunud sõja võimalikult kiiret lõppu, kuid juba 1915. aastal oli see lootus kustunud. H. Aug kirjutas: *Sõda kipub ikka suurenema, aga lõpust pole veel aimugi; see tähendab et, vist pääsemist paljudel lootat ei ole. Mina olen selle lootuse küll juba ammugi kaotanud, aga vahetevahel tekib südamesse nagu soov ikka veel elada, aga see soov kui rõhuks rinda ja kurvastaks meelt.*⁷⁷ Teati, et ega Saksamaalgi enam erilist sõjavaimustust tunta. 1915. märtsis lihavõttepühade ajal vabatahtlikult vangi tulnud sakslastelt kuuldi, et Saksamaal on varsti suurt isamaalist mässu oodata. Kui sõda varsti ei lõpe, ei leidu ühtegi [...] kes sooviks sõda edasi pidada, kõik ootavad rõõmuga, et sõda lõpeks ja ei looda sugugi [...] võidu peale.⁷⁸

Vahel harva juhtus sedagi, et rindete viis läbi mõne sõjakaaslase kodupaiga. Nii oli umbes 250 mehe hulgas [...] üks, kellel oli õnne oma kodu ligi saada, versta paar eemal. Mees läks koju, kus ta leidis eest naise, kes oli kaks nädalat enne maamulda sängitatud ja viis last Jumala hooleks jäetud. Kõige vanem 14-aastane, kõige noorem pooleteist aastane. Mees ei teadnud enne, kui maja ligi sai. Teine päev tuli meie juurde, väike 8-aastane tütar ühes ja palus komandöri luba kodu korraldada. Luba anti, tingimusel, et mees peab igal õhtul ennast näitamas käima. Kõigil oli tema elukorra üle hale meel.⁷⁹ See pani sõjamehi endagi koduste elu üle valusaid muremõtteid mõlgutama.

* * *

1916.—1917. aasta rindemeeste kirjadest, mis kannavad paljuskki hoopis teiseladset informatsiooni ja meeleolu, loodame kirjutada meie ajakirja mõnes järgmises numbris.

Ühtlasi usume, et käesolev artikkel võiks õhutada lugejaid omalt poolt meie projekti — *Ajalugu kirjades* — uute huvitavate allikmaterjalidega toetama.

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Ühe selleteemalise katse on teinud ka Kleio — vt: Mart Pool. Taluperemehe kirjad kõrgkoolis tudeerivale pojale. // Kleio. Teaduslik–populaarne ajaloo almanahh. 3. Tartu, 1991. Lk 74—79.

² Vt nt S. Grosse, M. Grimberg, T. Hölscher, J. Kaerweick. Denn das Schreiben gehört nicht zu meiner täglichen Beschäftigung. Der Alltag kleiner Leute in Bittschriften Briefen und Berichten aus dem 19. Jahrhundert. Bochum, 1989.

³ Elina Kekkonen. Kooliõpetajate kirjad ajalooallikana Kodavere kihelkonna näitel (1863—1890). // Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. 2(9). Tartu, 1997.

⁴ Vt ka Jana Reidla. Külaskäik Augustowo metsa sõjaliinile 12. aprillil 1915. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 2 (101). Lk 117—118.

⁵ Sõjakirjad 1914. I. anne. Tallinn, 1914.

⁶ EAA. 2111–2–17. L 44—45.

⁷ Kirju sõja lõpupäevilt on publitseeritud sel aastal ilmunud raamatus: Rahvusväeosade loomisest Eestis. Mälestusi ja kirju aastatest 1917—1918. Koostanud Ago Pajur ja Tõnu Tannberg. Tartu, 1998.

⁸ EAA. 2111–2–19. L 203—207.

⁹ EAA. 2111–2–18. L 5—6.

¹⁰ EAA. 2111–2–17. L 44—45.

¹¹ EAA. 2111–2–18. L 37—38.

¹² Postimees. 1915. 30. november; Wirmalised. 1915. 15. august; EAA. 3258–1–301. L 54.

- ¹³ Eestikeelne raamat 1901—1917. Tln, 1993. Lk 270.
- ¹⁴ Eesti Kirjandus. 1916. 9. Lk 311—312.
- ¹⁵ Postimees 1857—1907. Tartu, 1909. Lk 256; Postimees. 1924. 5. juuli.
- ¹⁶ Jaanus Iva. Kirjad ajaloolikana. Sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast. Seminaritöö. Juhendaja A. Rahi. Tartu, 1995. Lk 6.
- ¹⁷ EAA. 1285-1-347. L. 19—21; 28—29.
- ¹⁸ EAA. 2111-2-19. L. 282—283.
- ¹⁹ EAA. 2111-2-19. L. 334.
- ²⁰ EAA. 2111-2-17. L. 44—45.
- ²¹ ERM. Pd. 667:14.
- ²² Vt ka Aadu Must. Eesti ajalooline onomastika: perekonnanimed 19. sajandil. Tartu, 1995. Elektrooniline publikatsioon CD-ROMil.
- ²³ EAA. 1285-1-347. L. 37.
- ²⁴ EAA. 1285-1-347. L. 37—38.
- ²⁵ Jaan Lattik. Viljandi kirikumõis kõneleb. 2. trükk. Tartu, 1993. Lk 76.
- ²⁶ EAA. 1285-1-347. L. 37—38.
- ²⁷ EAA. 1285-1-347. L. 48—49p.
- ²⁸ EAA. 2111-2-17. L. 42—42p.
- ²⁹ Eduard Grosschmidt. Suures heitluses. / Sõjakirjanduse seeria. I. Maailmasõja memuaaride sari. Nr 2. Tartu, 1937. Lk 388—389.
- ³⁰ Poolasse oli eestlastest sõdureid varemgi sattunud. Näiteks Pärnumaa mees Madis Reier on maha jätnud huvitava kirjavahetuse ülestõusu mahasurumisest Poolas 1905/06.
- ³¹ EAA. 1285-1-347. L. 37—38.
- ³² EAA. 2111-2-17. L. 33—34p.
- ³³ Rahva seas peeti 1914. a põuast suve ning 21. augustil (vkj 8. augustil) asetleidnud päikesevarjutust kurjakuulutavaks märgiks.
- ³⁴ EAA. 2111-2-17. L. 33—34p.
- ³⁵ Suur ilmasõda 1914—1915. Tartu, 1915. Lk 62.
- ³⁶ EAA. 2111-2-17. L. 38—38p.
- ³⁷ EAA. 2111-2-17. L. 39—41.
- ³⁸ EAA. 2111-2-17. L. 42—42p.
- ³⁹ Herbert Grabbi. Maailmasõda. Tln, New-York, 1996. Lk 198, 200.
- ⁴⁰ Püstitikkudega tormijooks — täägirünnak.
- ⁴¹ Koobas — kaevik. Kõllaliselt ja sisult sobiv mugandus vene sõnast *okopa*.
- ⁴² EAA. 1285-1-347. L. 37—38.
- ⁴³ EAA. 2111-2-17. L. 46—47p.
- ⁴⁴ Rahvaste võitluses. Eesti soldati sõjakirjeldus. Välja andnud Georgi risti kavalier Rudolf Kasberg. Tallinn, 1915. Lk 10—11.
- ⁴⁵ *Tsumadan* — vene keeles kohver, siin mõeldud suurtükimürsku.
- ⁴⁶ EAA. 2111-2-19. L. 282—283.
- ⁴⁷ EAA. 2111-2-18. L. 5—6.
- ⁴⁸ EAA. 2111-2-18. L. 51—52.
- ⁴⁹ EAA. 2111-2-18. L. 103.
- ⁵⁰ H. Grabbi. Maailmasõda. Lk 225—227.
- ⁵¹ *Subkar* — kuivik (mugandus vene sõnast *subar*).
- ⁵² ERM. Pd. 667:14.
- ⁵³ *Kaptenarmus* — roodu varahoidja, kes jagas välja relvi, varustust, riietust.
- ⁵⁴ *Kavauul* — vahtkond.
- ⁵⁵ EAA. 2111-2-18. L. 5—6.
- ⁵⁶ EAA. 2111-2-17. L. 44—45.
- ⁵⁷ EAA. 2111-2-18. L. 51—52.
- ⁵⁸ EAA. 2111-2-18. L. 28.
- ⁵⁹ EAA. 2111-2-18. L. 37—38.
- ⁶⁰ ERM. Pd. 667:14.
- ⁶¹ Johannes Kaup. Kapten Anton Irv. Soomusrongide löögivaimu kehastaja. / Eesti rahvuslikud suurmehed. II sari. 8. Tallinn, 1936. Lk 21.
- ⁶² 1 nael = 0,40951 kg.
- ⁶³ EAA. 2111-2-18. L. 51—52.

- ⁶⁴ EAA. 2111-2-18. L 37—38.
- ⁶⁵ EAA. 2111-2-17. L 39—41. Kiri on avaldatud: Postimces. 1914. 6. november
- ⁶⁶ EAA. 1285-1-347. L 19—21p.
- ⁶⁷ EAA. 1285-1-347. L 28—29.
- ⁶⁸ Must-Sinine Rist oli 1914. a novembris Tallinnas loodud heategev asutus sõjameeste perekondade ja haavatud sõdurite abistamiseks. Asutuse tegevus ulatus üle Eesti. Vt: Tallinna Teataja. 1914. 19. november.
- ⁶⁹ ERM. Pd. 667:14.
- ⁷⁰ EAA. 2111-2-17. L 35—36p.
- ⁷¹ A. Friedemanni päevik. II osa. Lk 20. Päeviku originaal Indrek Ellingu valduses.
- ⁷² Samas. Lk 23—24.
- ⁷³ Samas. Lk 24—25.
- ⁷⁴ EAA. 2111-2-18. L 79.
- ⁷⁵ EAA. 2111-2-18. L 28.
- ⁷⁶ EAA. 2111-2-18. L 38—40.
- ⁷⁷ ERM. Pd. 667:14.
- ⁷⁸ EAA. 2111-2-18. L 39—40.
- ⁷⁹ A. Friedemanni päevik. II osa. Lk 19.

EESTI OHVITSERID — GEORGI ORDENI KAVALERID

Mati Kröönström

VENEMAA ORDENITE SÜSTEEM

Ordenid on välja kasvanud keskaegsest rüütlordude süsteemist. Paljudes keeltes on *ordu* ja *orden* kattuvad terminid. Orden oli seega ordu, mille liikmeteks võisid enesestmõistetavalt saada vaid eriti silmapaistvate omadustega isikud, tunnusmärk. Ordeni kandja oli vastava ordu liige. Mitmete ordude/ordenite statuut nägi ette vaid väga piiratud arvu kavalere (s.o ordenikandjaid ehk ordu liikmeid).

Pühale Georgile pühendatud rüütlordud tekkisid ristisõdade käigus ning olid keskajal laialt levinud kogu Euroopas. Nähtavasti pole juhus, et Venemaal võeti Georgi orden kasutusele just Vene–Türgi sõdade ajal ning selle esimesed kavalerid olid lahingutes türklaste vastu silma paistnud ohvitserid. Kuigi ordeni nime valikut on ametlikult põhjendatud Püha Georgi kuulumisega Venemaa riikliku sümbboolika hulka,¹ on võimalik, et selle asutamisel mõeldi ka ristisõdade traditsioonile ning Pühas Georgis nähti mitte ainult Venemaa vaid kogu kristliku maailma sümbolit.

Venemaa ordenite süsteem hakkas kujunema Peeter I ajal. Vanimaks ordeniks oli 1689. aastal asutatud Andrei Esmakutsutu (Andrei Pervozvannõi) orden,² mis jäigi riigi kõrgeimaks autasuks. 1725. aastal asutatud Aleksander Nevski orden oli algselt mõeldud kõrgemate ohvitseride autasustamiseks sõjaliste teenete eest. Seda printsiipi ei suudetud aga järgida ning orden annetati algusest peale ka tsviilteenete eest. 1769. aastal asutas Katariina II eranditult lahingulise autasuna Püha Georgi ordeni. 1782. aastal lisandus Püha Vladimiri orden. 1797. aastal viidi Vene ordenite nimistusse Schleswig–Holsteini Püha Anna orden ning pärast Poola ülestõusu mahasurumist 1831. aastal ka Poola Valge Kotka ja Püha Stanislavi ordenid. Seega kuulus Venemaa ordenite nimistusse seitse ordenit, millest kuus moodustasid hierarhilise süsteemi. Georgi orden sellesse süsteemi ei kuulunud. See tähendab, et Georgit ei olnud võimalik saada rutiinses korras teenistuses aste–astmelt ülespoole liikudes, vaid ainult konkreetse kangelasteo eest lahingus.³

20. sajandi algul oli Venemaa ordenite hierarhia järgmine:

Andrei Pervozvannõi (Esmakutsutu) orden,

Vladimiri I. järk,

Aleksander Nevski orden (briljantidega või ilma),

Aleksander Nevski orden,

Valge kotka orden,

Vladimiri ordeni 2. järk,
 Anna ordeni 1. järk,
 Stanislavi ordeni 1. järk,
 Vladimiri ordeni 3. järk,
 Vladimiri ordeni 4. järk,
 Anna ordeni 2. järk,
 Stanislavi ordeni 2. järk,
 Anna ordeni 3. järk,
 Stanislavi ordeni 3. järk,
 Anna ordeni 4. järk,

Enamiku eesti soost ohvitseride *laeks* jäi Vladimiri ordeni 4. järk.

Teadaolevalt on vaid kuus eestlast pälvinud Vladimiri 3. järgu ordeni. Nendeks olid kindralleitnant Heinrich Rautsman, kindralmajorid Johan Lepik ja Aleksander Silberg, polkovnikud Feodor Georg ja Erich Rosenberg ning kindralstaabi alampolkovnik Aleksander Parv.

GEORGI ORDENI KIRJELDUS

Georgi orden kujutas endast valge emailiga kaetud kullast risti, mille keskmes oli Püha Georgi kujutis. Ordenil oli neli järku. Kõige madalamat, 4. järku, kanti rinnal ordeni must-kollasel lindil. 3. järku kanti kaelas. 2. järgu orden oli mõõtmetelt suurem, seda kanti samuti kaelas ning selle juurde kuulus ordeni neljajaruline täht (kõigi teiste tsaaririigi ordenite tähed olid kaheksaharulised). Esimese järgu ordenit kanti laial Georgi ordeni lindil üle parema õla ning selle juurde kuulus samuti ordenitähk. Kuna Georgit annetati ainult sõjaliste teenete eest, siis ei olnud ordenimärgil ristatud mõõku ega muid lisaatribuute eristamaks rahu ajal või sõjaliste teenete eest saadud autasusid.

Georgi ordenit ei võetud kunagi rinnast ning seda võis kanda ka tsiviilriietuse juures. Eesti Kõrgema Sõjakooli kümnendaks aastapäevaks pühendatud juubelialbumis on foto, kus endine tsaariarmee kindralstaabi kindral-

Joonis 1. Georgi ordeni 1. järk. (V. A. Durov. *The Orders of Russia*. Moskva, 1993. P. 34).

leitnant Aleksei Baiov kannab Georgi ordenimärki oma ülikonna revääril.⁴ Nagu säilinud fotodelt näha, kandsid pikemat aega Eesti kaitseväes teeninud eesti rahvusest Georgi kavaleridest ordenimärki vaid mõned vanemad kaadriohvitserid (kindralid Johan Laidoner ja Juhan Tõrvand, kolonel Ernst Limberg ja kolonelleitnant Eduard Kanep). Nooremad ohvitserid (sõjaaegsed lipnikud) üldjuhul Georgit ei kandnud. Üheks väheseks erandiks oli kindralmajor Hans Kurvits. Seevastu suurem osa Eesti kaitseväes teeninud ve-

nelastest ja baltisakslastest Georgi kavalere (Georg Balbashevski, Georg Feofanov, Otto Heinze, Konstantin Troitski jmt) kandis ordenimärki pidevalt.

ORDENI STATUUDIST

Georgi ordeni deviisiks oli *Teenistuse ja Vapruse Eest!* Ordeni statuudis on öeldud, et selle annetamisel *ei oma tähtsust ohvitseri seisus, tema endised teened ning haavad. Georgi kavaleriks võib saada üksnes see, kes mitte ainult ei täida oma kohust, vaid kes on lahingus eriliselt silma paistnud.*⁵ 1833. a statuudis toodi esmakordselt ära Georgi ordenit väärivate kangelastegude loend ja siitpeale sai autastada ainult statuudi konkreetsele punktile viidates.

Georgi ordeni statuut on aja jooksul muutunud väga vähe. Seega lähtuti I maailmasõja ajal Georgiga autasustamisel ikka veel suures osas 19. sajandi 1. poole sõjapidamise põhimõtetest. 1913. aastast pärinevas statuudis on loetletud ühtekokku 115 kangelastegu, mille sooritamisel võidi ohvitseri autastada Georgi ordeniga. Ordeni kavaleriks võis saada jalaväeohvitser, kes asudes oma üksuse eesotsas purustas arvuliselt suurema vaenlase üksuse. Samuti ohvitser, kes ronis esimesena vaenlase kaitsevali rinnatisele või hüppas jõe forsseerimisel esimesena vaenlase poolsele kaldale. Mereväes oli selle vasteks abordaaž (kõik kangelasteod olid grupeeritud väeliikide kaupa). Georgi väärilised olid need ohvitserid, kes mürdsid läbi piiramisrõngast jätmata vaenlasele ühtegi trofeed, kes võrsid ise trofeesid (lipud, suurtükid) või kes vangistasid vaenlase armee- või korpuseülema. Georgi ordeni võis pälvida ratsaväeohvitser, kes ilma jala- ja suurtükiväe abita hävitas vaenlase jalaväekolonna või karree. Suurtükiväeohvitseri autasustati oskusliku tulejuhtimise eest, mille tulemusena õnnestus maha suruda mõne võtmepositsioonil asuva vaenlase patarci tuli.

Georgi ordenit loeti Venemaa kõige prestiižikamaks autasuks ning selle pälvimine oli iga ohvitseri unistuseks. See kehtis võrdsest nii talupojaseisusest kui aadlisoost ohvitseride kohta. Kui parun Carl Gustav Mannerheim sai 1915. a algul Georgi 4. järgu ordeni, siis oli ta rõõm siiras ja piiritu. Oma kirjas öele tunnistas Mannerheim, et võib nüüd rahulikult surra. *Kui ta enne selle aumärgi saamist surnud oleks, kirjutab Veijo Meri, jäänuks see teda sealpoolses maailmas piinama.*⁶

Georgi kavalerid omasid mitmeid teenistusalaseid privileege. Vastavalt 1913. a statuudile eelistati edutamisel võrdsete kandidaatide korral Georgi kavalere. Enne I maailmasõda ei omanud nimetatud punktid erilist tähtsust, kuna Georgi kavalere oli suhteliselt vähe. Pihkvas ja Tartus asunud 24. diviisi jalaväepolkude ligemale 300 ohvitseri hulgas oli vaid kaks Georgi kavaleri.⁷ Maailmasõja ajal Georgi kavaleride arv suurenes tunduvalt ning võib arvata, et 1917. a suvel-sügisel etendas Georgi ordeni statuut näiteks polgukomandöride määramisel juba küllalt olulist rolli. Nii oli vanema komandörkoosseisu atestatsioonilehel eraldi lahter märkimaks, kas tegu on Georgi kavaleriga või mitte. Põhjarinde staabi materjalidest nähtub, et 1917. a sügisel olid vakantsi ootavast 31 kindralist tervelt 26 Georgi kavalerid.⁸ Staabiohvitseride ning vanemate ohvitseride seas oli Georgi kavalere juba tunduvalt vähem: 46st polkovnikust ja alam-

polkovnikust olid Georgi kavalierid 9 ning 11st kaptenist 2 ohvitseri.⁹

Kõik Georgi kavalierid ülendati sõltumata väljateenitud järgust pärusaadli seisusesse. Näiteks 95. Krasnojarski polgu staabikapteni Eduard–Richard Villmanni 1914. a koostatud teenistuskäigu kokkuvõttes on märges *pärineb pärusaadlist*,¹⁰ kuna tema varasemates teenistuslehtedes on märgitud *talupoegadest*.¹¹ Kuigi sel kombel omandatud aadlitiitel ei andnud 20. sajandi algul muid eeliseid peale võimaluse panna oma lapsed õppima privilegeeritud õppeasutustesse (kadetikorpused), võib arvata, et see tõstis tublisti madalamast seisusest pärit ohvitseride eneseteadvust.

Mitte ükski teine tsaaririigi autasu ei ole kaasaegsete mälestustes ja ilukirjanduses nii palju tähelepanu pälvinud kui Georgi orden. Seetõttu võib viiteid eestlastest Georgi kavalieridele leida vahel üsna ootamatutest kohtadest. Tuntud vene kirjanik Venjamin Kaverin, kelle isa oli 20. sajandi algul Pihkvas asunud 96. Omski polgu kapellmeister, meenutab, et nende perekonna sagedaseks külaliseks oli sama polgu ohvitser Artur Reissar.¹² Aleksei Popov kirjutab oma mälestustes pikalt 13. Jerivani grenaderipolgu viimasest komandörist polkovnik Gustav Piilbergist. Siinkohal üks episood Piilbergi ja Popovi kohtumisest, mis toimus 1916. a suvel Moskvas. Äsja hospitalist naasnud G. Piilberg, kes oli diviisi staabis lugenud käskkirja A. Popovi autasustamise kohta Georgi ordeni 4. järguga, õnnitles teda südamlikult ning võtnud oma rinnast Georgi ordenimärgi, kinnitas selle Popovi mundrikuue külge. *Raske on edasi anda seda tunnet, mis valdab Vene armee ohvitseri, kui tema rinda kinnitatakse väike valge rist — meie kõigi salajane unistus*, kirjutab A. Popov.¹³

Ilmar Raamot on kirjeldanud oma mälestustes kohtumist ühe eestlasest Georgi kavalieriga järgmiselt: *Peeter Kanni mundrit kaunistasid Püha Jüri valge ohvitseririst. Viimane oli Vene sõjaväes harulduseks ja eestlastest olid selle aumärgi vahvuse eest saanud Vene–Jaapani sõjas Eduard Villmann ja maailmasõjas 4 eesti ohvitseri. Piilusin aumärgile ja kuulasin kapten Kanni lugusid aukartuses ja rahvuslikus uhkuses*.¹⁴

GEORGI DUUMA

1782. a asutati Peterburis Georgi Duuma, mille ülesandeks oli ordeni kavalieriks pürgivate ohvitseride taotluste läbivaatamine. Duumas pidi olema vähemalt seitse Georgi kavalieri, võimalust mööda erinevatest väeliikidest. Otsused langetati lihthäälte enamusega. Georgi oli tsaaririigi ordenitest ainus, mille annetamise üle otsustasid teised selle ordeni kavalierid. 1812. aasta Isamaasõja oludes muutus kõigi autasustamisaotluste läbivaatamine Peterburis asuvalle duumale ülejõukäivaks ning Georgi ordeni kahe madalama järguga autasustamise õigus anti armeekomandöridele, kes lähtusid armee staabi juures asuva Georgi duuma otsusest. Esildise ohvitseri autasustamiseks tegi tema vahetu ülemus (roodukomandöri puhul pataljonikomandör jne). Selle koostamisel tuli rangelt kontrollida kõiki kangelasteo fakte ning kinnitada kirjeldus tunnistajate allkirjadega. Ühe konkreetse kangelasteo eest sai ohvitseri autasustamiseks esitada vaid ühel korral.

Ordeni üleandmisele eelnes pidulik jumalateenistus, tseremoonial pidi osalema võimalikult palju väeosa vanemaid ohvitseri. Jalaväeohvitserid said oma autasud kätte polgu lipu juures, suurtükiväelased suurtükkide juures.¹⁵

GEORGI MÕÕK

Georgi ordenile lähedane autasu oli kuldmõõk. Sarnased olid nii autasustamise põhimõtted kui kavaleridele omistatavad privileegid; 1869. aasta ukaasi kohaselt loeti kõik kuldmõõga pälvinud ohvitserid Georgi kavalerideks. 1913. aastal nimetati kuldmõõk ümber Georgi mõõgaks ning sellega autasustamise kord fikseeriti Georgi ordeni statuudis.

Relvaga autasustamise traditsioon on väga vana, ulatudes tagasi keskaega. Venemaal hakati kõrgemaid ohvitseri kuldmõõgaga autasustama 18. saj algul. Kuldmõõga nimetus tuleneb sellest, et mõõga käepide võis (kuid ei pruukinud) olla valmistatud kullast. Esialgu kuulus kuldmõõk põhiliselt generaliteedi autasude hulka (kuldmõõk briljantidega) ning selle annetamise õigus oli ainult keisril. Veel 19. saj I poolel oli kuldmõõk nooremate ohvitseride seas üpris haruldane. Kuna kuldmõõk oli väga kallis, eelistasid paljud ohvitserid kullatud käepideme kasuks lastes sinna graveerida *Vapruse eest*. Enamik säilinud kuldmõõkadest on kullatud käepidemega.¹⁶

19. sajandil läks kuldmõõgaga autasustamise õigus armee ning üksikute korpuste komandöridele ning sealtpäele on hästi näha, kuidas erinevad isikud on kuldmõõka hinnanud. Kui näiteks Kaukaasia vägede juhataja kindral Aleksander Jermolov autasustas oma Kaukaasias veedetud enam kui 10 aasta jookul kuldmõõgaga vaid 20 ohvitseri, siis kindral Aleksander Paskevits jagas 1830.—31. a Poola sõjakäigu eest välja 341 kuldmõõka.¹⁷ 1859. aastal kehtestati kord, mille kohaselt võisid kuldmõõga saada vaid need ohvitserid, kes juba omasid kas Georgi ordeni 4. järku või Anna ordeni 4. järku *Vapruse eest*. Vene–Jaapani sõjas pälvis kuldmõõga ca 600 ohvitseri,¹⁸ I maailmasõjas anti erinevatel hinnangutel välja 5622—ca 8000 Georgi mõõka.¹⁹ Nii nagu Georgi orden, elas ka Georgi mõõk üle Veebruarirevolutsiooni. Muutus vaid mõõga välimus — selle käepidemelt kadus keisri monogramm.²⁰

Statuudist tulenevalt oli Georgi mõõka pisut lihtsam saada kui Georgi ordenit. Kui ordeniga autasustamise üheks tingimuseks oli vaenlase allüksuse purustamine, mis *toob kaasa pöörde lahingu käigus*, siis Georgi mõõga saamiseks piisas sageli isiklikust vaprust. Sellest hoolimata oli Georgi mõõga näol tegemist ühe Vene armee prestiižikaima autasuga.

Esimese maailmasõja ajal moodustasid Georgi mõõgaga autasustatud Georgi kavaleride üldarvust umbes 2/3. Huvitaval kombel on eestlaste puhul need arvud peaaegu tasakaalus — 36 Georgi ordenit ja 44 mõõka. Aastatel 1918—40 Läti armees teeninud 792 kindrali ja staabiohvitseri hulgas oli 58 Georgi kavaleri, neist 19 ordeni ning 39 mõõga omanikku.²¹

GEORGI KAVALERID

Georgi ordeni esimese 100 aasta jooksul (1769—1869) autasustati selle 4. järguga *ca* 10 000 ohvitseri. Neist vaid 2239 pälvisid ordeni lahinguliste teenete eest.²² Seda polegi palju, kui arvestada tollaseid arvukaid sõdu — mitmed Vene–Türgi sõjad, 1812. a Isamaasõda, koalitsioonisõjad, Krimmi sõda, Poola ja Ungari ülestõusude mahasurumine, sõjad Rootsi ja Pärsiaga ning mitukümmend aastat kestnud võitlus Kaukaasias. Vaid neli isikut on ajaloo jooksul pälvinud ordeni kõik neli järku: kindralfeldmarssalid Mihhail Kutuzov, Mihhail Barclay de Tolly, Aleksander Paškevitš ja Aleksander Dibitš. Georgi ordeni 1. järgu kavalere on selle ajaloo jooksul olnud üldse vaid 25 (Venemaa vanima ja kõrgeima Andrei Pervozvannõi ordeni kavalere oli *ca* 1000).

Peale Katariina II, kes ordeni asutajana võttis endale selle 1. järgu, ilmutasid Venemaa hilisemad isevalitsejad Georgi ordeni suhtes tähelepanuväärset respekti. Kui Georgi Duuma pakkus 1805. a Euroopa sõjakäigult naasnud Aleksander I ordeni 1. järku, keeldus viimane sellest põhjendusega, et on vaid 4. järgu vääriline. Ordeni 4. järku omasid Nikolai I (pälvis autasu 25 aastase teenistuse eest) ja Nikolai II.

Esimene Georgi ordeni 4. järgu kavalier oli pärit Baltikumist. Selleks oli alam-major (*premier-major*) Reinhold Patkul.²³

1812. aasta Isamaasõja ja sellele järgnenud Vene armee Euroopa sõjaretkel ajal anti välja 703 Georgi ordenit. Hilisemate sõdade ajal oli vastsete kavaleride arv tunduvalt väiksem. Erinevad kampaaniad soosisid erinevaid väeliike. Näiteks Krimmi sõja aegsete kavaleride hulgas domineerivad inseneri-, suurtüki- ja mereväehvitserid, Ungari ülestõusu mahasurumisel 1849. ratsaväelased.

Pärast Vene–Türgi sõda 1877—78 ordeni 1. järku enam välja ei antud. Vene–Jaapani sõjas ja I maailmasõjas jäi kõrgeimaks 2. järk. Maailmasõjas pälvisid selle viis vene kindralit. Kindral Ivan Ruzkit autasustati sakslaste pealetungi tagasilöömise eest Varssavile 1914. a oktoobris (Varssavi–Ivangorodi operatsioon). Kindral Nikolai Ivanov ja suurvürst Nikolai Nikolajevitš pälvisid autasu Przemyśli kindluse vallutamise eest 1915. a märtsis. Viimasena selles sõjas ning ordeni ajaloos autasustati Georgi ordeni 2. järguga Venemaa Kaukaasia rinde vägede juhatajat kindral Nikolai Judenitšit Erzerumi kindluse vallutamise eest 1916. a veebruaris. Lisaks Vene kindralitele on Georgi ordeni 2. järguga autasustatud ka Prantsuse marssaleid Ferdinand Fochi ja Joseph Joffredi võidu eest Saksa vägede üle Marne lahingus 1914. a septembris.²⁴

Esimese maailmasõja ajal kanti Georgi ordeni 4. järgu kavaleride nimekirja (mitteräielikel andmetel) 3963 ohvitseri, kokku võis neid olla ligikaudu 4000. Autasustatute nimekirjas on lisaks ohvitseridele ka halastajaõde Raissa Ivanova (postuumselt), kes asendas lahingus surma saanud pataljoni komandöri.²⁵ Ordeni 4. järguga on autasustatud ka Verduni kindlust.²⁶

EESTLASTEST GEORGI KAVALERIDEST ENNE ESIMEST MAAILMASÕDA

Kuigi eesti rahvusest ohvitseri teenis tsaariarmees ka 19. sajandil, on nende identifitseerimine üldjuhul küllaltki keeruline. Vaid väike osa Venemaa Riikliku Sõjaajaloo Arhiivi (CGVAR) fondide teenistuslehtedest ulatub tagasi 19. sajandi keskpaika. Väeosade isikkoosseisu käsitlevad materjalid algavad paremal juhul sajandivahetusest. Suhteliselt paremini säilinud kaardiväepolkude fondid on meie teema seisukohalt kasutud — peamiselt talupojaseisusest eestlastele oli pääs kaardiväkke suletud. Võib ainult oletada, et mõne ohvitseri moonutatud saksapärase nime taga on eestlane või lärlane. 19. sajandi I poolel Georgi ordeni 4. järgu pälvinud ohvitseride hulgas on järgmised nimed: Karl Ekbaum, Peeter Inglis, Kristjan Schmidt, Ivan Kirik, Karl Reisner, Jakov Saks, Kasper Valman ja Lev Sik (Sikk?).²⁷ Eestlaseks on peetud suurtükiväekindral Mihhail Masingit, kes pälvis Georgi ordeni 1866. aastal Turkestani sõjakäigu eest.²⁸ Georgi kavalier oli ka ratsaväekindral Ivan Michelson, kelle puhul on oletatud eesti päritolu. Michelson teenis 1770. aastatel 3. kūrassiiripolgu komandörina omades siis Georgi ordeni 3. järku.²⁹

Eestlastest Georgi kavaleridest võib kindlamini rääkida alles seoses Vene–Jaapani sõjaga 1904–1905. Esimene vaieldamatult eestlasest Georgi ordeni kavalier oli 1882. a Tartumaal Elistveres sündinud Eduard–Richard Villmann. Pärast Moskva Aleksei junkrukooli lõpetamist 1902. a teenis Villmann Irkutskis 25. Ida–Siberi kütipolgus. Villmann võttis alamleitnandina osa Port Arturi kaitsmisest ning lahingus 25. juulil 1904. a kindluse 3. fordis jaapanlaste rünnaku tõrjumisel ilmutatud vahvuse eest autasustati teda Georgi ordeni 4. järguga.³⁰ Enne maailmasõda teenis E. Villmann Tartus 95. Krasnojarski polgus. Jääb mulje, et E. Villmann oli tuntud tegelane ka Tartu eesti seltskonnas, kuna *Postimees* jälgib ka 1914–15 oma veergudel mitme kuu vältel tema sõjateed. Ta oli üks esimesi eestlasi, kes õppis Peterburis Kindralstaabi akadeemias (seda siiski lõpetamata). Maailmasõjast võttis E. Villmann osa 271. Krasnoje Selo polgu roodu- ja pataljoni komandörina. Saanud 1915. a kevadel lahingus raskesti haavata, langes ta austerlaste kätte vangi. Pärast Eestisse naasmist 1919. a oli E. Villmann tegev Peastaabi juures inglise ja prantsuse keele tõlgina. 1919. a aprillis pöördus E. Villmann sõjaministri poole järgmise kirjaga: *Sellega kannan ette, et ma aprilli kuus 1915. a., nagu teenistuse lehest näha on, kapteniks olen tõstetud vanusega 13.08. 1913. a. Kui St. Georgi Ordeni kavalerial on mul õigus*

Joonis 1. Georgi ordeni kavalier E.-R. Villmann. (Foto raamatust: E. Grosschmidt. Suures heitluses. Tartu, 1937. lk 11)

selle ordeni statuudi põhjal järgmist aukraadi kohe aasta pärast saada. Sellepärast palun mind alampolkovnikuks tõsta vanusega 13.08. 1915. Sõjaminister rahuldaski Villmanni taotluse.³¹ Riiki, mille ordeni statuudist käis jutt, ei olnud enam olemas, kuid ordeni kuulsus ja privileegid elasid edasi. Villmann lahkus sõjaväeteenistusest 1921. aastal, asudes elama Läänemaale Martna valda. Andmed tema hilisema saatuse kohta puuduvad.

1907. a pälvis Georgi ordeni 18. sapööripataljoni leitnant Aleksander Lindenvald. Ta oli sündinud 1872. a Eestimaa kubermangus, hariduse omandanud Narva linnakoolis ja Peterburi ülikoolis. Sooritanud 1901. a 18. sapööripataljoni juures ohvitserieksami, ülendati ta järgmisel aastal alamleitnandiks. Vene–Jaapani sõjast võttis Lindenvald osa algul Kvantungi armee, hiljem Port–Arturi kindluse garnisoni koosseisus. Tema kangelasteo kirjeldus kõlab järgmiselt: *Lahingus 17.10. 1904. aastal, kui jaapanlastel oli õnnestunud tungida kindluse 3. fordis asetseva kaponiirini ning tekkis oht, et vaenlane võib forti ja kaponiiri ühendava poterni kaudu tungida edasi ford sisemusse, rajas leitnant Lindenvald poterni tõkke, pannes sel kombel vaenlase edasiliikumise seisma.*³²

Pärast Vene–Jaapani sõda teenis A. Lindenvald Brest–Litovski kindluses ning 1. Ida–Siberi telegraafipataljonis. 1915. a veebruaris oli kapten Lindevald 2. telegraafiroodu komandör.³³ Hilisemad andmed tema kohta puuduvad.

Tõenäoliselt oli eesti päritolu ka Konstantin Martson, keda samuti autasustati Vene–Jaapani sõjas Georgi ordeni 4. järguga.³⁴ Martson oli sündinud Eestimaa kubermangus põlise aukodaniku perekonnas ning lõpetanud 1901. a Peterburi jalaväe junkrukooli. 147. Samaara polgu koosseisus võttis ta osa maailmasõjast, kus teda autasustati Georgi mõõgaga.³⁵ 1917. a kevadel teenis alampolkovnik K. Martson Riia rindel 12. armee staabis.³⁶

Eestlastest Georgi kavaleride arv Vene–Jaapani sõjas võis olla ka suurem. 1907. a ajakirjanduses avaldatud nimekirjadest nähtub, et Georgi ordeni 4. järgu pälvisid veel inseneriväe reservlipnik Osvald Berg³⁷ ning 12. Ida–Siberi kütipolgu alamleitnant Eugen Mühlberg.³⁸ Samas väljaandes on nimetatud kaht lätlastest kavaleri — alamleitnandid Eduards Kalniņš ning Teodors Krumiņš. Lätlaste endi andmeil pälvisid Vene–Jaapani sõjas Georgi ordeni ka Sprincis ja Ratnieks.³⁹ Viimased autasustamised Georgi ordeniga Vene–Jaapani sõja kangelastegude eest toimusid 1914. a juunis.⁴⁰

Vene–Jaapani sõjas kuldmõõga pälvinud ohvitseride seas oli samuti vähemalt üks eestlane — 25. Ida–Siberi kütisuurtükiväebrigadi staabikapten Julius Uder. Võrumaalt Urvastest pärit J. Uder lõpetas 1894. a Kiievi jalaväe junkrukooli ning oli üks esimesi eesti soost suurtükiväeohvitseri. Kapten Uder suri 1911. a mais.⁴¹

EESTLASTEST GEORGI KAVALERID I MAAILMASÕJAS

Esimese maailmasõja algusest kuni Georgi Duuma Kapiitli likvideerimiseni 1917. a novembris autasustati Georgi ordeni ja Georgi mõõgaga kokku umbes 11300 ohvitseri. Rindel armee staapide juures asuvad duumad jätkasid aga veel mõnda aega oma tööd ja novembris–detsembris anti armeekomandöride poolt

Georgi autasud veel umbes 600 ohvitserile. Viimased autasustamised toimusid 1918. a jaanuaris. Maailmasõjast osa võtnud ohvitseride koguarvu, sõja kestust ja mitme tuhande kilomeetri pikkust Riia lahest kuni Erzerumini kulgevat rinnet silmas pidades ei olnud 12 000 kavaleri palju — igal sõjapäeval tunnistati Georgi ordeni või Georgi mõõga vääriliseks keskmiselt kümme-kümmekond ohvitseri.

Enam kui 2400 maailmasõja ajal ohvitseriks ülendatud eestlase seas oli Georgi kavalere vaid 26. Siin tuleb arvesse võtta ohvitserkonna vanuselist struktuuri. Suurem osa 1916. a lõpul ning 1917. a lipnikuks ülendatud ohvitseride ei jõudnud kunagi rindele. Samuti olid noorte lipnike võimalused lahingus Georgi vääriliselt silma paista väiksemad kui roodused, pataljone ja polkused juhtivate vanadel kaadriohvitseridel. Nooremal ohvitseril avanes selline võimalus tavaliselt alles siis, kui tema roodu- või pataljoniülem surma või haavata sai.

Præguse seisuga on dokumentaalselt tõestatud 70 eestlase autasustamine Georgi ordeni või mõõgaga.⁴² Veel vähemalt neli ohvitseri (Gustav Jonson, Paul Kõrm, Richard Luik ja Adolf Martin) väitsid endal olevat Georgi autasu. Vastav märge on ka nende 1920. aastatel Eestis koostatud teenistuslehes. G. Jonsoni, P. Kõrmi ja R. Luige puhul on autasustamine siiski vist toimunud (säilinud fotodel on nende mundrikuul selgesti eristatav Georgi mõõga rosett).⁴³ Reservlipnik A. Martin esitati tõenäoliselt autasustamiseks Georgi mõõgaga, kuid langenud 1915. a suvel sakslaste kätte vangi, ei võinud ta teada, kas tema taotlus Georgi Duumas läbi läks. 1919. a Eestisse naastes oli seda juba praktiliselt võimatu kontrollida ja nii lisas ta *igaks juhuks* oma autasude lahtrisse ka Georgi mõõga. Mitme tõenäoliselt eesti või läti päritoluga ohvitseri teenistuslehte pole õnnestunud leida (leitnant Karl Reiman, alamleitnandid Arved Indrikson ja Karl Tomson). Mõne isiku puhul on teenistuslehes leiduv informatsioon rahvuse tuvastamiseks ebapiisav. Nii näiteks on 20. Siberi kütipolgu alampolkovniku Pavel Schwalbe teenistuslehes kirjas, et ta pärines Liivimaa kubermangust talupoja perekonnast.⁴⁴ Lisaandmeid omamata on sel juhul võimatu öelda, kas tegu on eestlase või lätlasega. Georgi kavalere võis olla ka Venemaa eestlaste seas (Aleksander Birkenfeldt, Leonid Sim (Simm?), Jakov Sillau jmt). Paljude saksa pärase nimedega ohvitseride rahvuse määramine ainult autasu- või teenistuslehe põhjal on sageli raske kui mitte võimatu (Alfred Hagen, Paul Kraft⁴⁵ jmt). Seetõttu on ka käesolevas töös toodud arvud ligikaudsed. Umbkaudse hinnangu kohaselt võis eestlastest Georgi kavalere arv I maailmasõjas küündida 75–80 meheni.

Joonis 2. Heinrich Vahtramäe (ERA-95-7-6415)

Autori poolt koostatud Georgi kavaleride nimekirjast on välja jäetud kahe ohvitseri nimed, keda ollakse üldiselt harjunud samuti eestlaseks pidama. Need on Voldemar Kappel ja Dimitri Lebedev. Kindralstaabi alampolkovniku Vladimir Kappeli eesti päritolu kuulub ilmselt rahvaloomingu valdkonda.⁴⁶ Dokumentaalset tõestust selle kohta, et Kappel oli eestlane, ei ole. V. Kappel pärines Kovno kubermangu põlisaadlist. Erinevalt Eduard Grossschmidt väitest ei lõpetanud ta Jelizavetgradi ratsaväekooli vaid elitaarse Nikolai ratsaväekooli, kuhu sissepääs mitteaadlikele oli praktiliselt suletud.⁴⁷ Vähetuntud fakt on ka Kappeli teenistus Poola rahvusväeosades 1917. aasta sügisel. Samas ei saa välistada, et Kappeli nimeline eesti rahvusest ohvitser oli siiski olemas.⁴⁸ Venemaa Riikliku Sõjaajaloo Arhiivis on veel vähemalt viie Kappeli nimelise ohvitseri teenistushed.

Georgi kavaleride lisast puuduv kindralmajor Dimitri Lebedev teenis oma Georgi mõõga välja 143. Dorogobuži polgu komandörina. Mõnede autorite arvates oli Lebedev rahvuselt eestlane, kes karjääri huvides oli endale võtnud vene nime.⁴⁹ Mingeid dokumentaalseid tõendeid Lebedevi nimevahetuse kohta pole säilinud. Tema viimases 1927. a koostatud teenistuslehes on rahvuse lahtris märges *venelane* ning 1926. a jaanuaris politsei poolt välja antud tunnistuses on samuti must-valgel kirjas, et Lebedev on eesti kodanik, kuid rahvuselt venelane.⁵⁰ Lebedevi tihedad sidemed Eestis elavate vene emigrantidega ning tema üleolev hoiak Eesti riigi ning kaitseväe suhtes lubavad järeldada, et ka ta ise identifitseeris ennast pigem venelase kui eestlasena. Ta ei õppinud kunagi ära eesti keelt ning ei lävinud ka eesti rahvusest ohvitseridega (erandiks oli kindralstaabi kolonel Artur Salf).

Suurem osa eestlastest Georgi kavaleridest olid jalaväelased (neile lisaks neli suurtükiväelast, kaks ratsaväelast, üks ratsasuurtükiväelane, üks sapööriohtvitser ja üks lahingulendur). Enamik neist teenis oma autasu välja noorema ohvitserina. Arvuliselt kõige rohkem on roodukomandöre, lisaks mõned polgu luure- ja sidekomando ülemad. Vanemaid staabiohvitseri oli autasustatute seas vähe. Polgukomandöre oli kaks (Johan Lepik, Aleksander Silberg) ning pataljonikomandöre 8 (?). Viimaste hulka kuuluvaks võib lugeda ka 271. Krasnoje Selo polgu leitnant Peeter Piirako, kes pärast pataljonikomandöri langemist võttis üksuse juhtimise üle.⁵¹ Kapten Feodor Georgi puhul on märgitud, et lisaks oma pataljonile viis ta rünnakule ka teised selles rindelõigus asuvad üksused.⁵² Kindralstaabi ohvitseri oli Georgi kavaleride hulgas kolm (J. Laidoner, J. Tõrvand ja Aleksander Parv). Neist A. Parv ei olnud kangelasteo sooritamise hetkel arvatud veel kindralstaabi juurde ning oma autasu teenis ta välja tavalise riviohtvitserina. Kindralstaabi ohvitseride hulka võib tinglikult lugeda staabikapten E. Kanepi, kes kangelasteo sooritamise hetkel teenis 5. jalaväediviisi staabis vanema adjutandina, sisuliselt kindralstaabi ohvitseri kohal.⁵³

Kõige rohkem Georgi kavalere oli pärit Tartumaalt, kusjuures erilisel paistab silma Äksi kihelkond viie (!) kavaleriga. See on peaaegu sama palju kui Tallinnas ja Harjumaal kokku. Kubermangude lõikes domineerib kaadriohtvitseride osas Liivimaa kubermang. Arvestades Liivimaalt ja Eestimaalt pärit kaadriohtvitseride arvulist vahet on see ootuspärane. Sõjaageste ohvitseride osas

valitseb tasakaal — 14 meest Eesti- ja 12 Liivimaa kubermangu aladelt. Sama kehtib ka reservlipnike kohta — 3 meest Liivi- ja 2 Eestimaa kubermangust. Kolm ohvitseri olid pärit Narvast ja selle lähiümbrusest, mis tollal kuulus Jamburgi kreisi (Peterburi kubermang) koosseisu, üks Peterburist, üks Kroonlinnast, üks Kuramaa ja kaks Pihkva kubermangust.

Ligemale pooled kaadriohvitseridest Georgi kavalерid olid lõpetanud Vilno junkru(sõja)kooli. Samas moodustasid Vilno vilistlased eesti soost kaadriohvitseride üldarvust vaid kolmandiku. Maailmasõja rinnetel sõdis umbes 70 eestlasest Vilno vilistlast ning Georgi kavalere oli nende seas 15. Peterburi Vladimiri sõjakooli vastav näit oli märksa tagasihoidlikum — 42 ohvitseri ja viis kavaleri. Vilno kasvandikud olid ka kaks sõjaaegset ohvitseri—Georgi kavaleri (Artur Blaubrück, Voldemar Pichelbaum). Viimane fakt on tähelepanuväärne selle poolest, et maailmasõja ajal õppis Vilnos suhteliselt vähe eestlasi. Sakslaste 1915. a suvise pealetungi ajal evakueeriti kool Poltaavasse. Lipnikukandidaadid suunati aga tavaliselt oma kodukoha lähistel asuvasse koolidesse. Nii õppiski suurem osa eestlasi Gatšina, Oranienbaumi, Pihkva, Peterhofi ja Petrogradi lipnike koolides. Näiteks Peterhof ületas lõpetajate arvu poolest Vilno peaaegu viis korda. Ometi andsid mõlemad koolid pea võrdse arvu Georgi kavalere (Peterhofi lipnike kooli lõpetanud enam kui 200 eesti soost ohvitserist oli Georgi kavalere kolm).

Huvitav on vaadata, kuidas jagunesid Georgi kavalерid armee- ning kütipolkude vahel. Maailmasõja hakul teenis Soome kütipolkudes (XX korpus) ühtekokku kümme eesti rahvusest ohvitseri. Neist tervelt seitset (!) autasustati sõja jooksul Georgi ordeni 4. järgu või Georgi mõõgaga. Kaks ohvitseri (Alfred Reiman, A. Silberg) pälvisid mõlemad autasud. Kui arvestada, et 13. Soome kütipolgu roodukomandör staabikapten Jaan Krieger langes juba sõja esimestel kuudel ning alampolkovnik Viktor Puskar viidi 4. Soome kütipolku üle alles 1917. a märtsis, siis olid Viktor Liivak, Sergei Valtman ja Voldemar Kuldvere ainsad Soome kütivägedes pikemat aega teeninud eesti soost kaadriohvitserid, kes jäid maailmasõjas ilma Georgita. Samal ajal teenis Soome kütiväes (võrreldes armeejalaväe või Siberi kütipolkudega) suhteliselt vähe eesti rahvusest ohvitseri. Siberi kütipolkude koosseisus võttis maailmasõja lahingutest osa vähemalt 28 eesti soost kaadriohvitseri. Georgi kavalere oli nende hulgas vaid kolm (Eduard Kubbo, Richard Frank, A. Rosalk). Soome kütipolgud näitasid ennast kogu sõja vältel heast küljest. 20. korpus sai oma tuleristsed 1914. a septembris Augustowo lähistel. Eriti paistsid korpuse osad silma aga 1915. a kevadtalvel Karpaatides, mil neli Soome kütibrigaadi pidasid kahe kuu vältel kinni tervet kindral Alexander von Linsingeni armeed. 2. ja 4. brigaad võtsid 5. Kaukaasia korpuse koosseisus osa lahingutest Vilno lähistel 1915. a suvel ning osalesid detsembrikuises pealetungis Strõpa jõel. 31. korpusele allutatud 2. Soome kütidiviis paistis silma Lutski läbimurde ajal 1916. a kevadel.⁵⁴ Igal diviisil (kindlasti ka osal polkudest) kujunes sõja ajal välja oma renomee. Võib arvata, et polgud, kus oli rohkem Georgi kavalere, olid ka Georgi Duuma istungitel sagedamini esindatud. Seega ei saa välistada võimalust, et mõned ohvitserid võisid hääletamisel ilmutada *solidaaarsust* oma polgukaaslaste suhtes.

Suhteliselt palju eesti soost Georgi kavalere (4) teenis ka 18. korpuse koosseisu kuulunud 23. diviisi üksustes. See on seletatav asjaoluga, et nimetatud diviisi kolm polku asusid enne maailmasõda Tallinnas ning seal teenis traditsiooniliselt palju eesti ohvitseri. Ajavahemikus 1914—17 käis nimetatud diviisist läbi vähemalt 20 eesti soost ohvitseri, seega oli neist iga viies(!) Georgi kavalier. Ka 23. diviisi kuulus edukate hulka, kusjuures eraldi on ära märgitud 91. Dvinski polgu tegevust 1914. a augustis Chodeli jõel Kummeri korpuse vastu ning 1915. a talviseid lahinguid Karpaatides.⁵⁵ Just nende lahingute eest pälvis Georgi mõõga 89. *Belomorski* polgu pataljonikomandör kapten F. Georg.⁵⁶

EESTLASTE KANGELASTEOD MAAILMASÕJA RINNETEL

Vastavalt Georgi ordeni statuudile hinnati ordeni annetamisel kõige enam isiklikku vaprust, vähem initsiatiivi. See tähendab, et ohvitser tõusis vastase tuld trotsides püsti ning viis oma roodu või pataljoni täägirünnakule. Seejuures pidi ta ise asuma ilmtingimata oma üksuse eesotsas. Eestlastest jalaväeohvitseride puhul oli selline otserünnak, mis lõppes sageli käsisivõitlusega, aluseks umbes kahele kolmandikule kõigist autasustamise juhtudest. Sageli olid sellise rünnaku kaasnevad kaotused väga suured ning paljud ohvitserid pälvisid oma autasud postuumselt. Eestlastest kavaleridest said sellise kangelasteo käigus surma või haavata vähemalt 23 meest (pea iga teine jalaväeohvitser). Suurem osa neist olid nooremohvitserid (lipnikud, leitnandid ja staabikaptenid). Staabiohvitseridest sai ainsana surma 217. Kovrovi polgu pataljonikomandör Georg Keermann ning haavata 318. Tšernojarški polgu komandör Johan Lepik Pruti forsseerimisel. Kaks ohvitseri (Heinrich Paavijan ja Aleksander Rosalk) langesid vangi. Haavata ja põrutada saanud ohvitseride arv võis olla tegelikult suurem, kuna alati ei sisaldanud publitseeritud kangelasteo kirjeldus teavet haavataasaamise kohta. Näiteks 191. Largo–Kaguli polgu lipniku Peeter Kanni haavataasaamine 15. 12. 1914. a lahingus on fikseeritud tema teenistuslehes,⁵⁷ kuid prikaasis sellekohane märgpeudub.⁵⁸ Vaenlase rünnaku tõrjumise eest autasustati kolme ohvitseri (Eduard Lintrop, Gustav Piilberg, Aleksander Silberg) ning vaenlase piiramisrõngast läbimurdmise eest kahte ohvitseri (Eduard Kubbo, Artur Reissar). Eduka maastikuluure eest autasustati samuti kahte ohvitseri (Johannes Laidoner, Alfred Reiman) ning ühel juhul pälvis ohvitser Georgi mõõga vaenlase positsioonilt *keele* toomise eest (Jaan Jaik). Kangelastegude kirjeldustest nähtub, et suur osa vanematest staabiohvitseridest pälvis Georgi ordeni või mõõga oma kaitses asuva üksuse oskusliku juhtimise eest. Nooremad ohvitserid (lipnikud, leitnandid, staabikaptenid) viisid oma roodu või pataljoni vaenlase tuld trotsides täägirünnakule.

Georgi kavaleride kangelastegude lühikirjeldused on sageli lakoonilised ning ei ava toimunu kogu sisu. Mõistmaks mõne rünnaku või läbimurde tähtsust tuleb see asetada laiemasse konteksti. Selleks tuleb tunda nii konkreetse lahingu käiku kui situatsiooni antud rindelõiguse tervikuna. Näiteks 7. Bauska kütipolgu alamleitnant Karl Frickhoffi kangelasteo kirjeldustes on lühidalt mainitud, et tema juhitud rood *julgestas pealetungiva 2. Läti kütibrigaadi vasa-*

kut tiiba.⁵⁹ Siin on oluline teada, et tegemist oli ühe episoodiga suuremast operatsioonist Riia rindel 1917. a jaanuaris, mida sõjaajaloos tuntakse Jõululahingute nime all. VI Siberi korpus, mida oli tugevdatud 2. Läti kütibrigaadiga läks ööl vastu 23. detsembrist 1916 (vkj) pealetungile Jelgava (Miiitavi) üldsuunal ning murdis mitme kilomeetri sügavuselt Saksa rindesse sisse. Rünaku käigus purustati täielikult Saksa 106. diviisi, võeti üle 1000 vangi ning saadi sõjasaagiks kogu 106. diviisi suurtükivägi. Seda operatsiooni võib lugeda Vene vägede suurimaks eduks Riia rindel terve sõja jooksul. Just selle lahingu eest autasustati 2. Läti kütibrigaadi löögigrupi ülemat polkovnik Karlis Goppersit Georgi ordeni 3. järguga.⁶⁰ Ühtekokku pälvisid Georgi ordeni või mõõga selle operatsiooni eest 38 läti kütipolkude ohvitseri,⁶¹ sh veel teinegi eestlane — 7. Bauska kütipolgu roodukomandöri leitnant Hugo Möldret autasustati Georgi mõõgaga.⁶²

Autasude kinnitamine Georgi Duumas oli pikaajaline protsess, mis vältas sageli kuid ning isegi aastaid. Eestlaste puhul võttis vaid 15 juhul autasu kinnitamine vähem aega kui kuus kuud. Mõnel juhul küündis ajaline intervall kangelaste sooritamise ja autasu kinnitamise vahel pooleteise kuni kahe aastani. Alampolkovnik E. Kanepi puhul vältas kogu protseduur peaaegu kolm aastat. Näib, et 1917. a toimus autasude kinnitamine siiski mõnevõrra kiiremini kui varem. Selle põhjuseks oli ilmselt asjaolu, et sõjategevuse intensiivsus oli 1917. a. varasemate aastatega võrreldes langenud Kuna apellatsioonide lackus vähem, oli ka Georgi Duumadel vähem tööd. Teadaolevalt viimase eesti rahvusest ohvitserina pälvis Georgi mõõga 429. Riia polgu leitnant Georg Zimmermann 2. detsembril 1917.⁶³

Kindlasti ületas ordeni taotlemiseks esitatud raportite hulk mitmekordselt tegelikult autasu pälvinute arvu. Nagu nähtub tolleaegsest perioodikast, jäid rahuldamata ka paljude eesti soost ohvitseride taotlused (Arnold Kasberg, Paul Lokk, Karl Kass, Georg Laas, Osvald Peetson, Erich Rosenthal, Jakob Vende jmt).

GEORGI KAVALERID EESTI RAHVUSVÄEOSADES 1917—1918

1917. aasta suvel oli elus veel vähemalt 53 eestlast Georgi kavaleri. Andmed puuduvad viie ohvitseri kohta. Kaardiväekapten E. Lintropi kohta pärinevad viimased teated 1917. a veebruarist, mil ta teenis Pavlovi kaardiväepolgus pataljonikomandörina.⁶⁴ Rittmeister Peeter Korrolist on viimased andmed 1915. aastast⁶⁵ ning alampolkovnik K. Martsonist sama aasta sügisest.⁶⁶

Kokku teenis rahvusväeosades vähemalt 20 eestlasest Georgi kavaleri. Rahvusväeosades soovisid teenida ka 13. Jerivani grenaderipolgu komandöri polkovnik G. Piilberg ning 266. polgu staabikapten Nikolai Rudson–Raudsepp, kes aga mingil põhjusel Eestisse ei jõudnud.⁶⁷ Polkovnik G. Piilberg võitles Vene kodusõja ajal valgete pooltel olles, muuhulgas Vabatahtlike armees Kaukaasia grenaderipolgu komandöriks. 1919. a sügisel haigestus G. Piilberg tüüfusesse ning laskis ennast ühes Rostovi hospitalis maha.⁶⁸ N. Rudson–Raudsepp oli 1920. a evakueerunud koos kindral Wrangeli armee riismetega Kons-

tantinoopolisse, otsides sealse Eesti esinduse kaudu võimalusi kodumaale opteerumiseks.⁶⁹

Rahvusväeosade formeerimisega tegelevad isikud olid 1917. a suvel–sügisel kontaktis veel vähemalt kolme eestlasest Georgi kavaleriga (F. Georg, E. Kanep, J. Lepik). Polkovnik F. Georg keeldus 1917. a aprillis vastu võtmast 1. Eesti polgu komandöri kohta, kuna oli seotud 470. Dankovski polguga.⁷⁰ Kindralmajor J. Lepik valiti 1917. a suvel toimunud Eesti Sõjaväelaste II kongressil Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee etteotsa, kuid komitee töös reaalselt ei osalenud. Hiljem astus J. Lepik Punaarmeesse ning opteerus pärast Vene kodusõja lõppu Lätti, kust ta pärit oli. Rahvusväeosade formeerimist käsitlevates materjalides figureerib ka Viljandist pärit 312. Vassilkovski polgu alampolkovniku August Parsmani nimi, kes nähtavasti Eestisse ei jõudnud.⁷¹

Georgi kavaleridest staabiohvitserid tulid Eestisse reeglina 1917. a lõpul või 1918. a algul, mil vana armee lagunemine oli jõudnud staadiumi, kus ohvitseridel muutus väeosa territooriumil viibimine eluohutlikuks.

Suurem osa rahvusväeosades teeninud Georgi kavaleridest võttis osa ka Vabadussõjast. Vaid mõned vanad kaadriohvitserid lahkusid Eestist enne sakslaste tulekut 1918. a kevadel (polkovnikud Peeter Raudsepp, Jakov Rosenbaum, alampolkovnik August Kilk). Neist Kilk ja Raudsepp opteerusid hiljem Eestisse. J. Rosenbaum suri 1925. a Solovetsi vangilaagris.

Vabadussõja lahingutes osales vähemalt 25 Georgi kavaleri. Paljud neist näitasid ennast võimekate rivi- ja staabiohvitseridena (Anton Irv, E. Kubbo, G. Jonson jmt). Kolm Georgi kavaleri langes Vabadussõjas (A. Irv, G. Zimmermann, Johannes Prei) ning 16 autasustati Vabadusristiga. Pärast Vabadussõja lõppu jätkasid paljud Georgi kavalerid teenistust Eesti kaitseväes. 1927. a kaitseväe juhtivkoosseisu nimekirjas olnud seitsmest kindralist olid kaks ning 31 kolonelist kümme Georgi kavalerid.⁷²

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Орден Святого Георгия. Петербург, 1833. С. 3. (EARi *Baltica* ja haruldaste raamatute kogus asuv eksemplar on kahjustatud, mistõttu ei saa esitada täpseid tiitelandmeid).

² Andrei Esmakutsutu orden võeti Venemaal taas käibele 1998. aastal.

³ Kuni 1855. aastani autasustati Georgi ordeni 4. järguga ka 25 aastase teenistuse eest.

⁴ Kõrgem Sõjakool. Tallinn, 1931. Lk 95.

⁵ Orden.1833 : 3

⁶ Veijo Meri. Mannerheim. Tallinn, 1997. Lk 78.

⁷ CGVAR. 2354–2–247, 248, 249, 251.

⁸ CGVAR. 2152–2–257. L 228—229p.

⁹ CGVAR. 2152–2–257. L 66—67.

¹⁰ CGVAR. 2709–1–189. L 10p.

¹¹ CGVAR. 409–1 tl 2399

¹² **Венямин Каверин**. Освященные окна. Москва, 1992. С. 10, 127.

¹³ **А. Попов**. Воспоминания кавказского гренадера. Белград, 1925. С. 183.

¹⁴ Ilmar Raamot. Minu mälestused. I. Turu, 1975. Lk 31.

¹⁵ Suurtükiväeosadel ei olnud lippe.

¹⁶ **Валерий Дуров**. Русские награды XVII — начала XX в. Москва, 1997. С.

134.

¹⁷ **Алексей Керсновский.** История Русской армии. Т. 3. Москва, 1993. С. 115.

¹⁸ Samas.

¹⁹ **В. Дуров.** С. 152.

²⁰ Kuni 1917. aastani pidid kõik ohvitserid kandma oma mõõga käepidemel selle keisri monogrammi, kelle valitsusajal nad olid ohvitseriks ülendatud.

²¹ Latvijas armijas agustakie virsnieki 1918—1940. Rīga, 1998. Lpp. 41.

²² Kuni 1855. aastani annetati Georgi ordeni 4. järku ka 25 aastase teenistuse eest.

²³ Георгиевские кавалеры. С. 8.

²⁴ **Р. Талберг.** Кавалеры Императорского Военного Ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия I и II степеней (1769—1916). Рига, 1993. С. 306—317.

²⁵ **В. Дуров.** С. 149.

²⁶ **Р. Талберг.** С. 306—317.

²⁷ Список кавалерам Российских и царских орденов всех наименований за 1843. Петербург, 1843. Т. 1. С. 71—108. Kõik toodud perekonnanimed olid eestlaste hulgas levinud. Kõige haruldasem oli nimi *Reisner*, mida esines eestlastele pärisnimede andmise ajal vaid Jüri pastoraadis; perekonnanimi *Sik* esines 16 erinevas paigas (Vt: Aadu Must. Eesti ajalooline onomastika: perekonnanimed 19. sajandil. Tartu, 1995. Elektrooniline publikatsioon CD-ROMil).

²⁸ Военный Орден Святого Георгия. Петербург, 1869. С. 124.

²⁹ Samas. С. 6.

³⁰ Военный Сборник. 1907. 8. S. 253.

³¹ ERA. 495—7—6755. L. 26—28.

³² Военный Сборник. 1907. 4. S. 276; 5. S. 301. Kuupäev vana kalendri järgi.

³³ CGVAR. 409—1 tl 191—521.

³⁴ CGVAR. 408—6—514; 409—1 tl 1466.

³⁵ Русский Инвалид. 1915. 125.

³⁶ ERA. 534—1—89. L. 15.

³⁷ Военный Сборник. 1907. 5. S. 288.

³⁸ Военный Сборник. 1907. 7. S. 288.

³⁹ Latvijas armijas agustakie virsnieki 1918—1940. Lpp. 16.

⁴⁰ Правительственный Вестник. 1914. 162.

⁴¹ CGVAR. 409—1 tl 1829.

⁴² Kässoleva artikli autori poolt koostatud eestlastest Georgi ordeni ja Georgi mõõga kavalерide esialgne nimekirj on esitatud Internetis: [<http://www.history.ee/kleio/101/georgi.htm>]

⁴³ ERA. 495—7—5802. L. 1; *Sõdur*. 1924. Nr 23. Lk 12; Nr 24/25. Lk 12.

⁴⁴ CGVAR. 409—1—78281. TL 25—603. L. 1p. Perekonnanimi Schwalbe oli Lõuna-Eestis levinud Halliste, Pärnu-Jaagupi, Tartu-Maarja ja Kambja kihelkonnas. Vt: Aadu Must. Eesti ajalooline onomastika.

⁴⁵ Eesti talupoegade hulgas oli perekonnanimi *Hagen* kasutusel Lelles (Vändra kihelkond), *Kraft* aga kümnes erinevas paigas (vt: A. Must. Eesti ajalooline onomastika).

⁴⁶ Vt ka: Tõnu Tännberg. Ma olen veendumuselt monarhist, kuid astun ükskõik millise lipu alla, et bolševikega sõdida. Lisandusi kindral V. Kappeli väejuhitee tundmiseks. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 2 (101). Lk 65—72.

⁴⁷ CGVAR. 409—1 tl 301—082; E. Grosschmidt. Suures heitluses. Tartu, 1937. Lk 407.

⁴⁸ Eesti talupojad on saanud perekonnanime *Kappel* kolmes kihelkonnas: Tartu-Maarjas, Hanilas ning Reigis (vt: A. Must. Eesti ajalooline onomastika).

⁴⁹ Mati Oun. Eesti Vabariigi kindralid ja admiralid. Tallinn, 1997. Lk 53.

⁵⁰ ERA. 495—7—2585. L. 34p, 67.

⁵¹ Высочайшие приказы по армий и флота за 1916—1917. Приказ 12./25. 06. 1915.

⁵² Высочайшие приказы. Приказ 4./17. 08. 1916.

⁵³ CGVAR. 409—1—2399.

⁵⁴ **Алексей Керсновский.** Т. 4. С. 187.

- ⁵⁵ Samas. C. 186.
- ⁵⁶ Высочайшие приказы. Приказ 14./17. 08. 1916.
- ⁵⁷ ERA. 495-7-1192. L 12.
- ⁵⁸ Высочайшие приказы. Приказ 24. 04./7. 05. 1915.
- ⁵⁹ Высочайшие приказы. Приказ 28. 07. 1916/10. 08. 1917.
- ⁶⁰ Высочайшие приказы. Приказ 2./15. 06. 1917.
- ⁶¹ Uldis Germanis. Oberst Vacetis und die lettische Schützen im Weltkrieg und in der Oktoberrevolution. Stockholm, 1974. S. 136.
- ⁶² Высочайшие приказы. Приказ 11./24. 09. 1917.
- ⁶³ Приказы по 7. армии за 1917. год.
- ⁶⁴ Русский Инвалид. 1917. 134.
- ⁶⁵ Высочайшие приказы. Приказ 12./25. 11. 1915.
- ⁶⁶ ERA. 534-1-89. L 15.
- ⁶⁷ ERA. R 1703-1-4. L 37.
- ⁶⁸ А. Попов. С. 231—232.
- ⁶⁹ ERA. 45-1-93. L 107—108.
- ⁷⁰ ERA. 534-1-23. L 86.
- ⁷¹ ERA. R 1703-1-4. L 79.
- ⁷² ERA. 497-2-746a.

“MA OLEN VEENDUMUSELT MONARHIST, KUID ASTUN ÜKSKÕIK MILLISE LIPU ALLA, ET BOLŠEVIKEGA SÕDIDA”

**LISANDUSI KINDRAL V. KAPPELI VÄEJUHITEE
TUNDmiseks**

Tõnu Tannberg

Suurte ühiskondlike vapustuste ajal kerkib alati esile hulgaliselt andekaid riigitegelasi, ideolooge, väejuhte. Meenutagem kasvõi Prantsuse revolutsiooni aega või Napoleoni sõdade ajastut Euroopas. Venemaa (ja ka Eesti) jaoks on iheks selliseks murranguajaks kindlasti aastad 1917–20. Just sellel segaduste ajal kerkis esile ka käesoleva sajandi Vene ajaloo üks legendaarsemaid ning andekamaid väejuhte — kindral Kappel, kes pealegi on tänaseks kahtlusteta tunnistatud eestlaseks. Kas ta aga ikka oli eestlane? Kuid enne sellele küsimusele vastamist oleks sobilik heita viimaste aastate uute uurimuste ning publitseeritud arhiivimaterjalide alusel pilk selle tõepoolest silmpaistva väejuhi — 16. märtsil 1883. aastal sündinud Vladimir (Voldemar) Kappeli — sõjamehetele.

OHVITSERITEE ALGUS

Sõjalise alghariduse sai Kappel Peterburis Teises Kadetikorpus, mille täiskursuse ta lõpetas 1901. aastal. Kadetikorpusete lõpetajad võisid ilma eksamiteta astuda spetsiaalse sõjalise hariduse omandamiseks kas erivägede (suurtüki- ja inseneriväe), jalaväe- või ratsaväekoolidesse. Kappel jätkas õpinguid Peterburis asuvas Nikolai ratsaväekoolis. Sinna võeti ta vastu 31. augustil 1901. aastal junkruna lihtvaelase auastmes.

Nikolai ratsaväekooli — Venemaa ühe prestiižikaima sõjakooli — lõpetas Kappel 1. järguga ning 10. augustil 1903. aastal ülendati ta kornetiks. Teenima asus Kappel 54. traguni (hiljem 17. Väike-Arhangelski ulaanipolk) polku. 29. jaanuaril 1906. aastal ülendati ta porutšikuks, kaks aastat hiljem on ta juba polguadjutant.

Sellesse aega jääb ka perekonna loomine. Noor ohvitser tutvus ühel ballil kena neiu Olgaga. Tegemist oli tegeliku riiginõuniku Sergei Strolmani tütrega. Noorte tunded olid vastastikused, kuid Olga vanemad leidsid, et ratsaväeohvitser ei ole nende tütrele parim partii. Olga vanemate tõrksus aga Kappelit ei heidutanud. Ta röövis koos sõpradega oma armastatu vanemate kodust ning noored abiellusid ühes maakirikus. Olga vanemad ei tunnistanud kaua aega seda abielu. Nad leebusid alles pärast seda kui Kappel astus Vene sõjaväelise haridussüsteemi tippõppeasutusse — Kindralstaabi Akadeemiasse. 1909. aastal sündis perre tütar Tatjana ja 1915. aastal poeg Kirill.

NIKOLAI KINDRALSTAABI AKADEEMIAS

Kappeli esimene katse 1908. aastal Nikolai Kindralstaabi Akadeemiasse õppima asuda ebaõnnestus — ta sai ühes aines 5 palli ehk mitterahuldava hinde. Teine katse oli edukas ja 1910. aastal alustas ta õpinguid. 1912. aastal arvati Kappel eksamitulemuste alusel täiendavale kolmandale kursusele. Tema eksamite keskmine pallide arv oli 10. Raskeimad eksamid — luure ja väliettevalmistus — sooritas ta 11 pallile. Tollase hindamissüsteemi järgi oli maksimaalne pallide arv 12.

Kolmandal kursusel tuli akadeemia kuulajatel ka iseseisvaid uurimusi koostada ja neid kaitsta. Kappeli esimene uurimus oli sõjaväeluurest, mille ta kaitses 1913. aasta jaanuaris, saades hindeks 9,5 palli. Märtsis toimus teine kaitsmine, mis käsitles autoteenindust armees. Tööd hinnati 10,5 palliga. Järgmisel kuul — 1913. aasta aprillis — sooritas Kappel lõpueksameid. Enamiku aineid (üldine taktika, ratsaväe taktika, sõjastatistika) sooritas ta 11 pallile, kuna nõrgimaiks aineks jäi sõjaline administratsioon 9,5 palliga.

Akadeemia konverentsi otsusega lõpetas Kappel akadeemia kõrgeima 1. järguga, mis andis talle õiguse endale ise teenistuskohi valida. Kappel ei kasutanud seda õigust ja palus end teenistusse määrata Omski sõjaväeringkonda, kus oli parajasti sobiv vakants. Ta määrati siiski teenistusse Moskva sõjaväeringkonda. Sõjateaduste eduka omandamise eest akadeemias autasustati Kappelit ka Anna 3. järgu ordeniga.

ESIMESES MAAILMASÕJAS

Maailmasõja alguses komandeeriti Kappel Nikolajevski ohvitseridekooli eesmärgiga *ratsaväeasjanduse tehnilist külge tundma õppida*. Järgnevatest aastatest on teada, et Kappel teenis 5. Doni kasakadiivis ja 14. ratsaväediviisis. Mõlemad diviisid pidasid rindel ränki lahinguid, kus ka Kappel silma paistis.

1916. aasta septembrist on ta aga Looderindel rinde kindralkortermeistri osakonna käsundusohvitseriks, seejärel operatiivosakonna ning lõpuks luureosakonna ülema asetäitjaks. Viimasel ametikohal ja alampolkovniku auastmes teenis Kappel tõenäoliselt kuni Oktoobripöördeni.

Sõja ajal autasustati teda Vladimiri 4. järgu ordeni (mõõkadega), Anna 2. järgu ordeniga (mõõkadega) ning Stanislavi 2. järgu ordeniga (mõõkadega).

POOLE VALIK

Oktoobripööre pani Vene armee ohvitserkonna valiku ette: kas jääda vanadele truuks või minna kaasa uue võimuga. Paljud valisidki erinevatel põhjustel koostöö uue võimuga. Ka Kappelit, keda õigusega peeti andekaks väejuhiks, tahti näha revolutsiooni poolel. Igatahes figureerib tema nimi nende tsaariarmee ohvitseride nimekirjas, keda sooviti kaasata Punaarmee loomisse. 1930. aastal Riias väljaantud memuaarides väidab P. Popov, et Kappel teeniski lühikest aega 1918. aasta kevadel punaste poolel Volga-äärse sõjaväeringkonna staabis.

Tollal astus Punaarmee teenistusse tõepoolest arvukalt ohvitseri ja kindralid tingimusel, et nende professionaalseid oskusi kasutatakse üksnes sakslaste oodatava pealetungi tõkestamiseks. Ent varsti illusioonid purunesid ja nad suunati hoopis *sisemist kontrrevolutsiooni* lämmatama. Nii jäid paljud endised sõbrad ja koolikaaslased barrikaadi vastaspooltele.

Ka Kappel tegi oma valiku, mis ei olnud esialgu ei punane ega valge — ta astus Samaaras esseeride teenistusse.

Nõukogude võim ei kohanud Volgamaal esialgu mingit tõsist vastupanu, kuid võit ei olnud lõplik. Ööl vastu 8. juunit 1918. a kukutati tšehhi leegioni ja linnas asuvate ohvitseride abil Samaaras nõukogude kord. Võim läks esseeridest koosneva Asutava Kogu liikmete komitee (Komutš) kätte.

Võimul püsimiseks ja Punaarmee pealetungide tõkestamiseks oli Komutšil vaja ka oma sõjaväge. 8. juunil kuulutati välja Volgamaa Rahvaarmee moodustamine vabatahtlikkuse alusel. Esialgsete kavade järgi kavatseti luua 200 000–meheline armee. Sellise armee loomine oli muidugi üksnes unistus. Paari nädalaga astus teenistusse vaid 2000 vabatahtliku. Keskne roll Rahvaarmee organiseerimisel lasus Samaarasse eri teid pidi sattunud endise tsaariarmee ohvitseridel. Nende hulgas oli ka Kappel.

VOLGAMAA RAHVAARMEES

Esseerid tegid Samaaras viibivale Kindralstaabi alampolkovnik Kappelile ettepaneku asuda 1. vabatahtliku дружиina komandöriks. Enamik kaadriohvitseri ei soovinud esseeride ideede nimel sõdida. Nad olid valmis kindralleitnant K. Sahharovi sõnul *elu andma ainult Venemaa eest*. Kappel ei olnud samuti esseeride tuline toetaja, kuid ta võttis siiski nende ettepaneku vastu.

Miks ta seda tegi? Küsimusele annab vastuse Kappeli enda avaldus, mis kõlab järgmiselt: *Nõus. Proovin sõdida. Ma olen veendumuselt monarhist, kuid astun ükskõik millise lipu alla, et bolševikega sõdida. Annan ohvitseri sõna, et pean end lojaalseks Komutši suhtes*. Kappel moodustas kiiruga väeüksuse (jalaväepataljon, tšehhide rood, ratsaväeeskadron, õhkajate komando ja suurtükiväe patarai) ja vallutas efektse rünnakuga Sõzrani. Oma ettekandes märkis Kappel, et *punased teostasid tihedat, kuid äärmiselt korrapäratut tuld, mistõttu salga kaotused on väikesed*.

Komutši sõjaväeüksustest oligi just Kappeli oma tšehhi leegion kõrval kõige lahinguvõimelisem, tegutsedes edukalt erinevates kohtades. Seda on tunnistanud ka Komutši esimees V. Volski, märkides: *Alampolkovnik Kappeli peamiselt ohvitseride salgad näitasid kogu Komitee valitsemise ajal üles suurt lahinguvõimelisust ja vaprust, hoolimata oma eludest ja kandes suuri kaotusi*.

Kappel paistis silma andeka väejuhina, kes ühena vähestest bolševike vastu võidelnud ohvitseridest pidas kodusõda sõja erilligiks, kus äärmiselt olulist rolli etendavad muude tegurite kõrval ka psühholoogilised mõjurid. Ta ei tapnud vangilangenud punaarmeelasi, vaid lasi nad sageli vabaks. Tema arvates oli see hoopis kasulikum — nii näevad inimesed, et ei sõdita mitte rahvaga, vaid kommunistidega.

1918. aasta juuli lõpus reorganiseeriti Kappeli väeüksus 2-polgulise koosseisuga (koos suurtükiväega) eraldi eriülesannete täitmiseks ettenähtud laskurbrigadiks. *Komutši* teised väeosad läksid kolme laskurdiviisi koosseisu. 1918. aasta augusti lõpuks moodustati veel kolme laskurdiviisi ning ratsaväepolkude arv kasvas viieni. Rahvaarmee komplekteerimisel üksnes vabatahtlikest ei piisanud. Seetõttu jätkas Komutš väeosade formeerimist sundmobilisatsiooni abil. 1918. aasta sügiseks oli Volgamaa Rahvaarmee ridades Volski sõnul umbes 22 000 meest: 5500 ršehhi, 6000 vabatahtlikku, 2000 kasakat ning 8000—9000 mobiliseeritud.

KAASANI VALLUTAMINE

1918. aasta augusti alguses osales Kappel koos valgetšehhidega Kaasani vallutamisel, kus asus Venemaa riiklik kullatagavara ja Vene armee kullafond — Kindralstaabi Akadeemia oma õppejõudude ja kuulajatega. Kullatagavara (kuld, hõbe, plaatina, väärtpaberid — koguväärtusega üle 651 532 117 rubla) oli nõukogude valitsuse korraldusel ja sakslaste pealetungi kartusel Kaasanisse toimetatud 1918. aasta mais.

Kappel oli üks Kaasani vallutamise idee autoreid (koos polkovnikute Stepanovi ja Fortunatoviga), kuigi *Komutši* juhtkond seda ei pooldanud. Nemad soovisid Saraatovi vallutamist. Otsus Kaasani vallutamiseks tehti 27. juulil Simbirskis Rahvaarmee väejuhtide nõupidamisel. Kaasan vallutati 7. augustil. Kullatagavara äraviimist bolševike poolt takistas serblaste salk, kes asus Kaasani kremlis ja keeldus käskudele allumast. Linnas olevad Kindralstaabi õppejõud ja kuulajad tulid aga enamuses valgete poole üle ja osalesid aktiivselt hilisemates lahingutes.

Kaasani langemine oli punastele suureks löögiks. Maruvihane L. Trotski lasi oma positsioonidelt pagened polkudes läbi viia detsimeerimise — iga kümenda sõjaväelase hukkamise.

Kaasani vallutamine tähistas ka *Komutši* sõjalise edu haripunkti. Rahvaarmee ei suutnud enam oma sõjalist edu laiendada ja olukorda kontrolli all hoida. Sõjapidamise põhiraskus lasus endiselt üksikutel ja eraldi tegutsevatel väeüksustel. Augusti lõpus püüdis Kappel küll oma salgaga (2000 tääki, 350 mõõka, 14 suurtükki) takistada punaste ettevalmistavat pealetungi, kuid edutult. Punaarmee vallutas 10. septembril Kaasani tagasi. Olulist osa etendasid selles läti punased kütid.

Kaasani vallutamisega haarasid punased ka initsiatiivi. *Komutši* esimees Volski on hiljem kahetsusega märkinud, et väejuhatusel ei jätkunud mehisust Kaasani vallutamise idee autoreid (sh ka Kappelit) kohtu alla anda. Kahe nädala möödudes sai Rahvaarmee lüüa ka Simbirski all.

UFAA DIREKTOORIUMI TEENISTUSES

1918. aasta oktoobri alguses langes punaste kätte Sõzran, Stavropol ja seejärel ka Samaara. *Komutši* väed (6480 tääki, 3300 mõõka, 25—35 suurtükki, 100—150 kuulipildujat) olid sunnitud taanduma.

Sõjaline ebaedu otsustas *Komutši* saatuse — nende poolt valitsetud Volgamaa läks punaste kontrolli alla. *Komutši* liikmed koondusid esialgu Ufaasse, kus oli 23. septembril loodud nn Ufaa Direktoorium — *Ülevenemaaline Ajutine Valitsus*. *Komutš* loobus pretendeerimast ülevenemaalisele võimule ning nimetati ümber *Asutava Kogu liikmete kongressiks*.

Ufaa Direktooriumi loomise järel lõpetas Volgamaa Rahvaarmee autonoomse eksisteerimise ja allutati Venemaa sõjavägede ülemjuhataja kindralleitnant V. Boldõrevile — ühele Ufaa Direktooriumi liikmetest. Kappeli ja teised *Komutši* üksused koondati ühtseks Volga grupiks. Direktooriumi ja Asutava Kogu liikmete kongressi vaheliste poliitiliste vastuolude tõttu olid Volga grupi üksused pidevalt rindel, saamata täiendust, palka ning hädapärast varustust. Sooljade riiete nappus tõi kaasa massilisi külmumisi.

Endised Rahvaarmee üksused anti kindral S. Voitsehovski üldjuhtimise alla. Kuid ka direktooriumi võim ei püsinud kaua. 18. novembril 1918. aastal teostas admiral A. Koltšak Omskis pöörde, kukutas Direktooriumi ning pani ametisse nn Omski valitsuse. *Komutši* liikmed arreteeriti 1917. aasta detsembris. Seda tegi Kappel, kes oli üle läinud Venemaa Ülemvalitseja ja Ülemjuhataja — admiral Koltšaki — teenistusse.

1. VOLGA ARMEEKORPUSE KOMANDÖR

1919. aasta jaanuari alguses moodustati Koltšaki käskkirjaga 1. Volga armeekorpus, kuhu kuulusid kolm 2–polgulise koosseisuga laskurbrigaadi. Korpuse komandöriks määrati juba Direktooriumi poolt kindralmajoriks ülendaatud Kappel.

1919. aasta veebruaris viidi korpuse üksused Tšeljabinski ja Kurgani piirkonda. Pärast reorganiseerimist ja isikkoosseisu täiendamist muudeti senised brigaadid kolmeks diviisiiks (1. Samaara, 3. Simbirski ja 13. Kaasani) ja eraldi Volga ratsaväebrigaadiks. Kõik need üksused olid siiski vaegkomplekteeritud. Kappel lootis mõne kuuga oma väeüksuse heasse lahingukorda seada. Kuid seda aega talle ei antud. Poolikult komplekteeritud koosseisu ja vähese väljaõppega saadeti 1. Volga armeekorpus (kokku üle 11 000 täägi ja mõõga) reservist rindele.

Korpus kaasati 1919. aasta mai alguses ägedatesse lahingutesse Belebei rajoonis ning hiljem võitlustesse Ufaa pärast. Hoolimata visast vastupanust ei suudetud Punaarmee edasitungi tõkestada. 1919. aasta juunis langes Ufaa. Seejärel algas Punaarmee üldine pealetung Idarindel.

Punaarmee edu sundis Koltšakki ümberkorraldusi tegema. Loodi Idarinne (juhataja M. Diterichs), kuhu kuulusid Läänearmee ja teiste väeosade baasil loodud kolm uut armeed. Tšeljabinski suuna kaitse pandi kindral Sahharovi 3. armeele, mis omakorda jagati kolmeks löögigrupiks. Nendest ühte — lõunagruppi (üle 10 000 täägi ja mõõga) juhtis Kappel. Valgete 3. armee ülesandeks oli Tšeljabinski rajoonis tegutsevate Punaarmee vägede *kotti* meelitamine, purustamine ning seejärel eduka vastupealetungi alustamine.

Kindral Sahharovi armee ei suutnud aga Tšeljabinskit kaitsta. 24. juulil

vallutasid punased linna ning asusid kaitsele. Valgete katsed linn tagasi vallutada luhtusid. Ebaedu Tšeljabinski all muutis Koltšaki sõjalise olukorra veelgi keerulisemaks. 1919. aasta augusti lõpuks oli peaaegu kogu Uraal punaste kontrolli all.

ARMEE- JA RINDEJUHATAJA

1919. aasta septembri alguses alustasid Koltšaki väed vastupealetungi, kuid loodetud sõjalist edu ei saavutatud. Veelgi enam — tollane väejuhatuse paigutas kõik väed ühele liinile, mis sai kokkuvõttes hukatuslikuks. Punased mürdsid rinde läbi ja valgete tagalas ei olnud reserve läbimurde tõkestamiseks.

Koltšaki Idarinde juhataja kindral Diterichs nõudis taganemist ja Omski mahajätmist. Kindral Sahharov seevastu teatas, et Omskit on võimalik kaitsta ja määrati seepeale rindejuhatajaks. Tema asemel sai 3. armee juhatajaks Kappel. Sõjaliselt oli aga kindral Sahharovi väljapakutud plaan selge avantüür. Omskit ei suudetud kaitsta ja Kappelil tuli sel ajal 3. armeeaga sooritada keeruline manööver, et viia oma väed ähvardavast piiramisrõngast välja raudteele.

Kindral Sahharov arreteeriti ja pärast Nikolajevski mahajätmist 10. detsembril 1919. aastal nimetati nüüd juba kindralleitnantiks ülendatud Kappel Idarinde ülemjuhatajaks. Püsivat rindejoont sel ajal enam sisuliselt ei eksisteerinud. Koltšak nõustus uue rindejuhataja plaaniga viia väed Jenissei taha. Olukord hakkas pisut paremuse poole muutuma: ohvitserid ja sõdurid said piisavas koguses talveriietust ning toitu. Sõdurid ja ohvitserid uskusid Kappellesse.

Kuid Krasnojarski all ootas Kappelit loodetud puhkuse asemel hoopis reetmine — kindral Zinevitši brigaad ühines tööliste mässuga.

VIIMANE RETK JA SURM

Sellises keerulises olukorras, kus väeüksused olid sisse piiratud ning lootused pääsemiseks väikesed, lubas Kappel kõigil kõhklejatel alla anda. Ise liikus ta koos temale ustavaks jäänud sõjameestega ning nende perekondadega Itta. Eesmärgiks oli välja jõuda Baikali taha — ataman Semjonovi ja jaapanlaste kontrolli all olevale territooriumile. Tegemist ei olnud paanilise põgenemisega, vaid korrapärase taandumisega, et jääda ellu ja säilitada olemasolevate väeüksuste võitlusvõime.

Kani jõe ületamisel kukkus Kappel jääauku, kuid jätkas teekonda vahetamata isegi jalanõusid. Ta külmunud sõrmed amputeeriti ilma narkoosita. Päev pärast operatsiooni loovutas ta oma saani haavatutele ning jätkas teekonda hobuse seljas. Nižneudinski juures püüdsid Kappeli salga *jääretke* tõkestada partisanid ja Ida-Siberi Punaarmee üksused, kuid nad paisati tagasi.

Kappeli salk liikus edasi paralleelselt raudteega, kus lõputu reana veeresid eselonid tšehhide, itaalaste, rumeenlaste ja teistega. Nemad suundusid koju. Kappeli sihiks oli aga Irkutsk, et päästa 15. jaanuaril 1920. aastal arreteeritud admiral Koltšak. Ka linnas oodati Kappeli vägede tulekut. 22. jaanuaril pidas Kappel Nižneudinskis sõjanõukogu, millel otsustati kahe kolonniga forsscerida

liikumist Irkutski suunas eesmärgiga linn käigult vallutada, vabastada Koltšak ning hõivata kullavarud. Mõlemad kolonnid pidid enne otsustavat rünnakut ühinema Zima raudteejaama piirkonnas.

Kappeli tervis aga halvenes: tüüfusele lisandus kopsupõletik. Kuid ka selles olukorras jäi ta lõpuni oma kaaslaste juurde. Ta suri 26. jaanuaril 1920. aastal Irkutski lähistel ühes Rumeenia ešelonis. Enne surma andis ta väejuhtimise üle kindral Voitsehhovskile. Kappellased jätkasid 30–kraadise külmaga liikumist linna suunas ning 5. veebruariks jõuti äärelinna. Kindral Voitsehovski nõudis Koltšaki vabastamist ja välismaale saatmist, kullatagavara väljaandmist ning oma vägede varustamist. Tingimuste täitmisel lubati oodata mõni päev linna vallutamisega. Kuid 7. veebruari varahommikul lasid bolševikud juba varem Leninilt saadud juhtnööride alusel admiral Koltšaki maha. Seejärel taandusid ka kappellased linna alt.

Kappeli surnukeha maeti alguses Tširaasse, kuid 1920. aasta sügisel viisid kaaslased ta põrnu Harbiini ning püstitasid oma komandõrile sinna mälestusmärgi, mis jäi püsima ka pärast seda kui nõukogude väed 1945. aastal Mandžuuriasse tungisid. Alles 1955. aastal hävitati mälestusmärk barbaarselt Moskvast tulnud korralduse alusel.

KAS KAPPEL OLI EESTLANE?

Ja lõpetuseks kõige olulisema küsimuse — Kappeli Eesti päritolu juurde. Selline seisukoht on käibel juba sõjaelsest ajast (eriti paljusõnaliselt ja fantaasiarikkalt just Grosschmidt'i kirjutistes) ning tänaseks jõudnud ka Eesti Entsüklopeediasse. Veelgi enam — ka kirjanik Mats Traat on Kappeli eesti päritolu jõuliselt võimendanud oma paari aasta taguses novellis *Võimurist*, kujutades kindralit kohtumisel Koltšakiga kui Eesti iseseisvuse idee tugevat pooldajat. Seda saab tõesti ette kujutada üksnes novellis. Siiani ei ole aga kahjuks ühtegi dokumentaalset kinnitust, et Kappel tõesti oli eestlane. Samal ajal on aga tõsiseltvõetavaid vastuargumente:

1. Moskvast Riiklikus Sõjaajaloo Arhiivis asuvas teenistuslehes¹ on kirjas (nüi nagu ka Suur Nõukogude Entsüklopeedia annab), et tegemist on Kovno kubermangust pärit aadlikuga. Viimasel ajal kindrali elulugu uurinud Venemaa ajaloolane P. Aptekar osutab ka tema esivanemate Rootsi päritolule.

2. Kappeli aadlipäritolule viitab üsna ühemõtteliselt ka tema sõjalise haridustee algus — õppimine kadetikorpusel ja privilegeeritud Nikolai ratsaväekoolis. Need olid tollases Vene impeeriumis koolid, kust eestlane oma haridusteed nii lihtsalt alustada ei saanud. Eestlaste jaoks olid junkrukoolid. Ei ole vist tähtsusetu ka Kappeli abielu tegeliku salanõuniku tütreaga.

3. Samal ajal kui Kappel Volgamaa Rahvaarmee silma paistis, oli Samaaras ka palju eestlasi. Linnas tegutses Eesti Selts ja rahvuskomitee. 1918. aasta suvel oli seal ka Bernhard Linde, kes kirjeldab oma 1936. aastal ilmunud mälestustes (*Rännakuid keeristes*) tollaseid sündmusi, kuid ei maini sõnagagi Kappelit. Tavaliselt on tal kombeks igal võimalikul juhul eestlased ära mainida. Koos Lindega (kes käis tihedalt läbi ka tšehhidega) viibis tollal Samaaras ka polkovnik

J. Rosenbaum, kes samuti ei tunne *eestlasest* väejuhti Kappelit. Küll nimetab ta oma meenutustes (mis on trükki toimeratud samuti B. Linde poolt) talle kõiki teadaolevaid eestlastest ohvitseri. Rosenbaum ja Linde olid mõlemad eestlastest ohvitseridest huvitatud, sest tahtsid Samaaras luua Eesti sõjaväge. On ilmselge, et nad ei saanud mitte tunda ühte Rahvaarmee väljapaistvamat väejuhti. Pealegi formeeris ka Rosenbaum ise mitmeid vabatahtlike salku Rahvaarmee koosseisus.

4. 1917. aasta alguses kui hakati looma rahvuslikke väeosi, koostati teadaolevatest eestlastest ohvitseridest nimekirjad. Ka seal ei figureeri Kappeli nimi. Jällegi on raske uskuda, et kindralstaabi alampolkovnik oleks kahe silma vahele jäänud. Pealegi kui ta oli nii rahvuslikult meelestatud, siis oleks ta ise endast märku andnud. Rahvusväeosade loomine ei olnud mingi salajane ja tundmata üritus.

Eeltoodu alusel tundub, et Kappeli eesti päritolu on siiski üksnes ilus legend. Aga sellegipoolest ei tohiks ka meie seda andekat ja elu viimase hetkeni väärikaks jäänud väejuhti unustada.

KIRJANDUS

П. Аптекарь. С бабами и детьми не воевал. // Родина. 1997. № 7. С. 57—61.

А. Дерябин. Народная армия Комуча. 1918. // Zeichgaus. 1994. № 1. С. 32—35.

Генерал Каппель — Ленинградский университет. 18.—25. 1991.

Судба учредительного собрания. Доклад председателя Комуча В. К. Волского. // Исторический архив. 1993. № 3. С. 123—147.

А. Феодорович. Генерал Каппель. Мельбурн, 1967.

В. Воинов. Офицерский корпус армий на востоке страны (1918—1920 гг.) // Отечественная история. 1994. № 6. С. 51—63.

VIIDE

¹ Tänan nende andmete eest Mati Kröönströmi. Vt ka M. Kröönströmi artiklit käesolevas numbris.

OHVITSEKONNA KUJUNEMISEST EESTI VABARIIGI ALGUSAASTAIL

Ago Pajur

Üksikuid Eesti rahvusest ohvitseri leidis erinevate riikide sõjavägedes juba mitu sajandit tagasi, kuid märkimisväärseks muutus eestlastest ohvitseride arv alles eelmise sajandi lõpupoolel. Seega kujunes eesti ohvitserkond samaaegselt rahvusliku haritlaskonnaga, õigemini — haritlaskonna ühe osana. Sajandivahetuse paiku läksid mitmed edasipüüdlikud eesti noormehed, kelle vanemate rahakott ei kannatanud välja koolituskulusid gümnaasiumides ja ülikoolides, õppima Venemaa erinevatesse sõjakoolidesse. Varasemas kirjanduses avaldatud andmetel oli Esimese maailmasõja eel tegevteenistuses umbes 150—160 eestlasest ohvitseri.¹ Tõenäoliselt oli nende tegelik arv mõnevõrra suurem.²

Tsaararmee teeninud eestlastest ohvitseride puhul ei saa kõnelda veel rahvuslikust ohvitserkonnast, kuivõrd mehed teenisid Vene impeeriumi erinevates paikades ja väeosades, olles tihti kaotanud sideme kodumaaga. Ei nende arvukus, ettevalmistus ega jaotumine väelike kaupa ei vastanud põrmugi Eesti vajadustele, mis kujunesid välja Vabadussõja käigus. Täielikult puudusid eesti rahvusest mereväeohvitserid, kuna viimaseid valiti eranditult aadlike hulgast.

OHVITSERIDE KOONDUMINE KODUMAALE 1917—1919

Eesti ohvitserkonna tegelik kujunemine algas 1917. aastal, mil eesti sõjaväelased hakkasid rahvusväeosade loomise käigus kodumaale koonduma. Ainuüksi 1. Eesti polgust käis vähem kui aastaga läbi 215 ohvitseri.³ Kodumaale jõudsid esmajoones nooremohvitserid, sest vanemohvitseridele tehti rahvusväeosadesse ülerulekul takistusi.

Teenistus rahvusväeosades tõi mitmetele meestele kaasa ootamatult kiire edasilükkumise karjääriredelil. Nii mõnestki lipnikust sai rooduülem ja leitnandist pataljoniülem. Ka aukraadis ülendamine toimus kiiremini kui normaalses olukorras. Nõnda ülendati Ajutise Valitsuse esimene sõjaminister Andres Larka rahvusväeosade laialisaatmisel alampolkovnikust kindralmajoriks. Tulevane Püürivalve ülem Ants Kurvits tõusis 1. Eesti polgus teenides leitnandist alampolkovnikuks, tema abi Arved Engmann alamleitnandist kapteniks. Osalemine rahvusväeosade organiseerimisel mõjutas positiivselt mitmete meeste edasist teenistust Eesti kaitseväes.

Saksa okupatsioonivägede saabumine katkestas ajutiselt ohvitserkonna koondumise protsessi, kuid Vabadussõja alates see jätkus. Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjoni andmeil tuli endisest Vene armeest Eesti Rahvaväkke

2132 ohvitseri.⁴ Kõigi nende meeste ettevalmistustase ja kogemustepagas olid vägagi erinevad.

Teoreetiliste teadmiste ja praktiliste oskuste poolest pidanuks teistest peajagu kõrgemal seisma rahuaegsed kaadriohvitserid, st mehed, kes olid enne maailmasõja puhkemist lõpetanud Vene sõjakoolide täismahulise kursuse ning teeninud tegevohvitserina väcosades. Tegelikuses oli pilt veidi teisem. Teoreetilised teadmised ja rahuaegsed kogemused ei kompenseerinud alati lahingukogemuste vähesust. Sageli andsid pikka aega rindel viibinud reservohvitserid silmad ette tagalaüksustes teeninud kaadriohvitseridele. Mõnikord võis teoreetilise ettevalmistuse nõrkus osutuda koguni vooruseks. Vabadussõja oludesse sobivate uudsete taktikaliste võtete rakendamine oli raskem kaadriohvitseridel, kes juba rahu ajal kindlate dogmadega kohanenud.

Üldjuhul oli kaadriohvitseri ettevalmistus siiski eeldus edukaks toimetulekuks ja alus edaspidiseks sõjaväeliseks karjääriks. Paljud rahuaegsed ohvitserid tõusid juhtivatele kohtadele nii Vabadussõjas kui hiljem rahu ajal. Tervenisiti 20 Eesti kindralit olid alustanud väeteenistust kaadriohvitseridena Vene armees. Paraku jõudis kaadriohvitseri Eestisse kõigest 117. Protsentuaalselt oli see umbes $\frac{3}{4}$ maailmasõja eel teenistuses olnud eestlastest kaadriohvitseride üldarvust (tegelik protsent oli mõnevõrra kõrgem, sest mingi osa ohvitserkonnanast oli sõjategevuse käigus hukkunud).

Ülejäänud 2015 meest olid saanud täiendusohvitseri ettevalmistuse. Umbes 140—150 neist oli lipniku kraadi omandanud maailmasõja eel, läbides väeteenistuse vabatahtlikuna ja sooritades vajalikud eksamid. Nende meeste üldhariduslik tasapind oli küll silmapaistev (paljudel juhtudel kõrgharidus), kuid ajateenistusest möödunud aastad olid kustutanud suurema osa kunagi omandatud teadmistest. Vene armees kasutati reservlipnikke peaasjalikult mitmesugusel kantseleitööl. Siiski leidis ka rahuaja lipnike seas mitmeid, kes sidusid pärast Vabadussõda oma elu sõjaväeteenistusega. Eeskätt tuleks nimetada kindral Gustav Jonsonit ning kolonele Johann Grünbergi (Haljaste) ja Peeter Kanni (hilisem riigikohtunik), samuti kolonelleitnant Egbert Jürmanni ja Robert Karungat. Mõningatel andmetel olevat ka esimene Merejõudude juhataja Johan Pitka lõpetanud oma sundteenistuse Vene mereväes mereväelipniku eksami sooritamiseга.⁵

Põhiosa täiendusohvitseridest omandas lipniku aukraadi ilmasõja ajal. Mobilisatsiooni järgselt ilmnenu terav puudus nooremohvitseridest sundis alustama uute ohvitseride kiirendatud ettevalmistamist. Selleks loodi terve hulk uusi õppeasutusi või avati olemasolevate sõjakoolide juures lipnikekursused. Pärast mõnekuulist õpetust lähetati värskeltküpsetatud ohvitserid väcosadesse. Umbkaudsete arvestuste kohaselt omandas sõja-aastail lipniku aukraadi umbes 1800 eestlast.⁶ Sõja-aegsetest lipnikest jõudsid Eestis kindrali aukraadini 6 meest: Aleksander Jaakson, August Kasekamp, Ants Kurvits, Jaan Maide, Richard Tomberg ja August Traksmäa.

Teatud (suhteliselt väike) osa Rahvaväkke tulnud ohvitseridest ei omandanud aga üldse teoreetilist ettevalmistust, olles ülendatud ohvitseriks lahingutes ilmutatud vahvuse eest. Nende puhul pidi teadmiste vajakajäämist kompensee-

rima kogemuste rohkus. Kõige tuntum lahinguliste teenete eest ohvitseriks ülen-datud eestlane (tõsi küll, tema tegi pärast alamlipnikuks saamist läbi ka lühiaja-lised ohvitserikursused) oli Anton Irv — Georgi risti täiskavaler ja kolme Vaba-dusristi omanik, mees, kes lihtluurajast Vene armees tõusis Eestis kõigi soo-musrongide üldjuhiks (sisuliselt diviisiülemaks). Samalaadse karjääri tegid läbi ka tulevased kindralid Jaan Kruus ja Otto Sternbeck.

Erijuhtumina tuleks nimetada neidki mehi, kes teenisid Vene väes alam-väelastena, kuid esitlesid end Eestisse saabudes ohvitseridena. Enamasti tulid sellised pettuskatsed muidugi varem või hiljem avalikuks. Üldjuhul kehtis ree-gel, et kui taoline valeohvitser sai oma ülesannetega hakkama, siis jäeti ta oma kohale.⁷ Enne Vabadussõda oldi neis asjus karmimad — nii vabastati teenistu-sest keegi valeohvitser Rosenberg, kes Eestisse saabumisel esitles end rittmeist-rina (alampolkovnikuna) ning määrati Eesti Ratsaväepolgu ülemaks.⁸

MUUTUSED OHVITSERKONNAS SÕJA LÕPPEDES

Vabadussõja lõppedes muutus ohvitserkonna koosseis kahes suunas. Ühelt poolt vähenes ohvitseride arv seoses üldise demobilisatsiooniga. Suur hulk sõja-aegseid täiendusohvitseri läks reservi, pöördudes tagasi oma sõjaeelsete tege-miste ja ametite juurde. Ohvitseride vabastamine kestis kauem kui sõdurite demobiliseerimine. Kui viimane jõudis lõpule 1920. aasta hilissügisel, siis oh-vitseride ulatuslik reservi arvamine jätkus veel 1921. ja 1922. aastal.

Samal ajal algas aga ka uute ohvitseride juurdevool. Hulk eestlastest oh-vitseri teenis Vabadussõja ajal väljaspool Eestit — *Entente*'i riikide ekspedit-sioonikorпустes, Ukraina rahvuslikes relvajõududes, Vene valgete sõjavägedes, Punaarmees. Vene kodusõja lõppedes pöördusid paljud eestlased tagasi kodu-maale. Saabunute seas olid kindralid Gustav Kunnos, Dmitri Lebedev ja Alek-sander Silberg, polkovnikud Peeter Oinas, Aleksander Parv, Friedrich Sikka, samuti hulgaliselt nooremohvitseri.

Avalikkus nimetas kõiki sõjajärgselt saabunud ohvitseri optantideks, tu-lid nad siis Eestisse vastavalt Tartu rahulepingu sätetele opteerimiskomisjonide kaudu Nõukogude Venemaalt või mitte. Seejuures muutus optandi nimetus sõimusõnaks, mida kasutati eelkõige kellegi või millegi kritiseerimisel. Nii kin-nitas Rahvaerakond oma poliitilisi võistlejaid rünnates, et nende tegevuse tule-musena *nihutatakse sõjaväelisi optante nähtavale kohale, kuna suurte teenetega Vabadussõja juhtivad tegelased kõrvale tõrjutakse*.⁹

Oleks vääri eitada probleemi olemasolu — Vabadussõja lõppedes vabasta-ti teenistusest mitmed silmapaistnud ohvitserid, kusjuures sugugi alati ei olnud reservi saatmine kooskõlas vabastatava enese sooviga. Kindlasti jätkanuks sobi-va pakkumise korral teenistust kaitseväs nii kindralid Johan Laidoner ja Jaan Soots kui polkovnik Viktor Puskar ning terve hulk madalamal teenistuspostil seisnud mehi. Paraku said pahatihti määravaks mitte riigikaitse huvid, vaid poliitikute eelistused.

Siiski paisutati optantide küsimus kunstlikult suureks ja seda parteipoliitilistes huvides. Kaugeltki alati ei sõltunud Eestisse tulek asjaosalise enda soovist. Seega polnud alust pidada optante väiksemateks Eesti patriootideks kui Vabadussõjas osalenuid. Ka ametikohtadele määramisel oli optantide eelistamine sageli põhjendatud. Parema teoreetilise ettevalmistusega ja pikaajalise teenistuskogemusega optandist kaadriohvitser sai rahuajal paremini hakkama kui lipnikekursused lõpetanud sõjaaegne lipnik. Neid asjaolusid võis arvestamata jätta ainult sihilikult.

Eesti Vabariigi ohvitserkonda täiendasid ka mitmed välismaalased — peamiselt baltisakslased ja venelased. Mõned neist tegid Rahvaväe ridades läbi kogu Vabadussõja, suurem osa tuli Eesti armeesse siiski alles pärast sõda Balti pataljonist või Loodearmeeist. Osa endistest loodearmeelastest ja baltlastest lahkus varsti sõjaväeteenistusest, suutmata kohaneda uute oludega, ent mitmed teenisid edukalt pikemat aega. Tuntumatest baltisakslastest võiks nimetada Merejõudude juhatajat admiral parun Hermann von Salzat, Ratsaväe inspektorit kolonell parun Arthur von Buxhoevedenit, Ratsarügemendi ülemat kolonell Paul Bassen–Spillerit, Sõjaväe prokuröri kolonell Gustav Knorringit. Vene rahvusest sõjameestest tõusid juhtivatele kohtadele kolonellid Grigori Burvikov ja Aleksander Doilov, kaptenleitnant Aleksander Malevitš, kaptenmajor Boris Štšeporjev jt.

Eialgu tekitasid teistest rahvustest ohvitserid Eesti ühiskonnas mõningaid pingeid. 1920. aasta kevadel juhtis ajakirjandus tähelepanu Loodearmeeist Eesti kaitseväge ületulnud ohvitseridele, kes promeneerivat Tallinna tänavail, ise seejuures demonstratiivselt laia vene keelt rääkides.¹⁰ Erilist rahulolematust põhjustas tsaariaegsete vene kindralite (G. Vannovski, P. Marisev, M. Drake, A. Baiov, A. Dehn, V. Drake) kutsumine sõjakooli lektoriteks.¹¹ Kohati teravdas suhteid lektorite eneste käitumine. 1922. aastal kasutas Aleksei Baiov kohalikus Vene klubis esinedes Eestit halvustavaid väljendeid. Ehkki kindrali sõnavõtt toimus kinnises klubis ja oli eraviisiline, tekkis suur skandaal, mida vaagiti koguni parlamendi riigikaitsekomisjonis.¹²

Sõjaminister Soots põhjendas muulaste määramist juhtivatele kohtadele nende asendamatusega, viidates nende suurtele kogemustele ja/või erialateadmistele. Erukindral soovitas kannatada nende vabastamisega seni, kuni jõutakse ette valmistada omad sõjaväelised spetsialistid.¹³ Osalt oli Sootsil õigus — eialgu ei leidunud eestlaste seas sobilikke spetsialiste mitme kitsama sõjaväelise eriala jaoks. Loodearmeeist kaitseväge tulnud noorte riviohvitseride puhul aga ministri põhjendused ei kehtinud. Nähtavasti oli kellegi huvides avada neile võimalus jätkata ohvitserikarjääri Eestis.

Et avalikkus nõudis muulastest vabanemist, siis pidi kaitseväge juhtkond sellele reageerima. 1920. aasta mais kohustas sõjaminister August Hanko kaitseväge teenivaid muulastest ohvitseri 6 kuu jooksul eesti keelt sel määral selgeks õppima, et nad suudaksid oma kohustusi takistamatult täita.¹⁴ 1922. aasta lõpus arutas riigikaitsekomisjon 40 riigikeelt mittevaldava sõjaväelase vabastamist teenistusest.¹⁵ Samal ajal avaldati seadlus, mis lubas registreerida ohvitseridena ainult neid Eesti kodanikke, kes *rahuloldavalt eesti keelt oskavad*. Enne

seadluse jõustumist teenistusse võetud, kuid riigikeelt mitteoskavatele ohvitseridele anti aastane tähtaeg eesti keele eksami sooritamiseks.¹⁶ Lektoritena tööle võetud vene kindralitest vabaneti 1920. aastate keskel, mil esimesed eestlased omandasid sõjalise kõrghariduse Lääne-Euroopas. Siiski andis muulaste roll Eesti sõjaväes kõneainet hiljemgi.¹⁷

UUTE OHVITSERIDE ETTEVALMISTAMINE VABADUSSÕJA AJAL

Vabadussõjas olnuks vaja 5000 ohvitseri, seega suudeti täita vaid 43% ohvitseride kohtadest.¹⁸ Ohvitseride puudus teravnes veelgi seoses langenute ja haavatute arvu kasvuga. Olukorra leevendamiseks andis ülemjuhataja korralduse määrata lahinguis silmapaistnud allohvitsere ja sõdureid ohvitseri kohtadele. Neile kodukasvanud juhtidele anti ajutise sõja-aegse aukraadina ohvitseri asetäitja nimetus.¹⁹ Mitmed aseohvitserid sooritasid hiljem eksternina Sõjakooli eksami, saades lipniku aukraadi ja võrdsustudes teiste täiendusohvitseridega. Ohvitseri asetäitjatena alustasid sõjaväelist karjääri 1941. aastal Erna-pataljoni juhtinud major Raimund Hindpere, Vahipataljoni adjutant major Voldemar Köhler, II Diviisi laskemoonaladude ülem kapten Peeter Kull, Vabadusristi kavalerid Jüri Randla, August Enok, Elmar Koger jt.

Esialgul junkrute ja hiljem ohvitseri asetäitjatena tegid Vabadussõja kaasa need mehed, kes alustasid õpinguid Vene sõjakoolides 1917. aastal, kuid ei jõudnud kursust lõpetada. Junkrutena alustanutest sai tuntuimaks 1941. aastal *Wehrmachti* koosseisus pataljoni formeerinud major Hans Hirvelaan.

Muidugi ei suutnud ohvitseride asetäitjate institutsioon juhtide probleemi lahendada. Ohvitseride korpuse täiendamiseks jäi vaid üks võimalus — alustada ohvitseride ettevalmistamist Eestis. Ülemjuhataja andis korralduse Sõjakooli formeerimiseks 3. aprillil 1919 ning vaid 19 päeva hiljem ilmus Sõjakooli ülema kapten Aleksander Simoni esimene käskkiri. Veidi hiljem lisandusid jalaväeklassile suurtükiväe- ja ratsaväeklassid. Kadettide valikul eelistati rindkogemustega mehi; ohvitserikandidaatidelt nõuti vähemalt 7-klassilist üldharidust.²⁰

Algselt oli Sõjakooli näol tegemist Venemaa eeskujul korraldatud 4-kuulise lipnikekursusega, mis valmistas ette sõja-aegseid täiendusohvitseri.²¹ Esimese lennu saatis Sõjakool rindele 3. augustil 1919, mil lipniku auaste omistati 106-le jalaväeklassi lõpetanule; septembris-oktoobris lisandusid neile 25 ratsaväe- ja 57 suurtükiväelipnikku.²² Mitmed esimese lennu lõpetajad tegid märkimisväärset sõjaväelist karjääri — kolonelleitnandi auastmeni jõudsid Alfred Luts (Sõjavägede Staabi I osakonna ülem), Valfried Gutmann (Õhukaitse staabiülem) ja Hans Kitvel (Lennukooli ülem). Sõjakooli esimeste lõpetajate hulgas olnud lipnikest Ilmar Raamotist ja Artur Sirk'ist said aga olulised figuurid Eesti poliitikamaastikul.

Selleks ajaks oli alustanud õppetööd juba Sõjakooli teine lend. Kuna 1919. aasta lõpus tekkis lootus sõja peatseks lõpetamiseks ning nelja kuuga oli raske pakkuda kõiki vajalikke teadmisi, siis pikendati teise kursuse õppetööd ühe aastani. Tegelikult venis see pärast Tartu rahu sõlmimist veelgi pikemaks —

jalaväe erialal lõpetasid kadetid 31. augustil ning teistes klassides 21. detsembril 1920. a pärast 13 või 14–kuulist intensiivset väljaõpet. Õppetöö pikendamisele vaatamata said ka teise lennu lõpetajad sõja–aegse täiendushvitseri õigused ja lipniku auastme.²³ Teise lennu lõpetajatest tõusis kolonelleitnant Johann Anvelt Sõjaväe prokuröriks, major Feliks Jänes Ratsarügemendi ülemaks abiks, major Arvid Kongasest sai aga sama väeosa adjutant.

UUTE OHVITSERIDE ETTEVALMISTAMINE PÄRAST VABADUSSÕDA

Sõja lõppedes jäi ohvitseride ettevalmistamise probleem endiselt aktuaalseks, kusjuures rõhuasetused mõnevõrra muutusid. Isikliku surmapõlguse asemel tõusid esmasteks prioriteetideks teadmised ja nende edastamise oskus alluvatele. Vajati korralliku sõjalise eriharidusega rahuaegseid ohvitseri, kes suudaksid tagada riigi kaitsevõime.

Selleks oli põhimõtteliselt kaks teed — kas valmistada ette uusi noori ohvitseri või täiendada olemasolevate ohvitseride teadmisi ja oskusi vajalikul määral. Kõige otstarbekam oli kasutada mõlemat võimalust üheaegselt ning seda teed Eestis mindigi. Juba 1920. aastal lubas rahvaerakondlik J. Tõnissoni teine valitsus luua uute ohvitseride koolitamiseks vajaliku õppeasutuse ning hoolitseda sõja–aegsete ohvitseride ettevalmistustaseme võrdsustamise eest kaadriohvitseride haridusega.²⁴

Augustis 1920 kirjutas sõjaminister Aleksander Tõnisson alla kahele Sõjakooli tuleviku suhtes olulisele käskkirjale. Esimeses anti korraldus viia osa teise lennu lõpetajatest üle Sõjakooli rahuaegsele kursusele.²⁵ Teine käsk kiri pani aluse rahuaegsele Sõjakoolile. Nüüdsest võeti Sõjakooli 17—25-aastased riigikeelt valdavaid vähemalt 6–klassilise haridusega (suurtükiväe erialal nõuti keskharidust) Eesti Vabariigi kodanikke; kandidaatide rohkuse korral arvestati haridustaset ja lahingukogemusi.²⁶

Esialgu kavatsen võtta Sõjakooli täieliku keskharidusega noormehi ning õpetada neile kahe aasta jooksul ainult sõjanduslikke aineid. Sellele mõttele tõmbas kriipsu peale vabatahtlike vähesus. Sõjakool polnud esimestel rahuaastatel gümnaasiumi lõpetanute hulgas kuigi populaarne. Pealegi oli keskkooli alles suhteliselt vähe ning nõudmine gümnaasiumiharidusega inimeste järele suur. Seetõttu tunnistas Riigikogu riigikaitsekomisjon 1921. aasta suvel vajalikuks võtta edaspidi Sõjakooli 6–klassilise hariduse baasil; ühtlasi soovitati pikendada kursust kolmele aastale.²⁷

Vastavalt parlamendikomisjoni soovitusel võttis K. Pätsi esimene valitsus 12. augustil 1921 vastu *Seaduse noortemeeste vastuvõtmise kohta sõjakooli kasvandikkudeks*.²⁸ Selle alusel moodustati Sõjakoolis üldklass ning I ja II spetsiaalklassid. Üldklassi võeti mittetäieliku keskharidusega noormehed, kes läbisid ühe aasta jooksul gümnaasiumi vanemate klasside õppeained. Üldklassi lõpetanud viidi üle ning täieliku keskharidusega ohvitserikandidaadid astusid kohe I spetsiaalklassi ning aasta hiljem II spetsiaalklassi, kus mõlemas õpetati sõjalisi erialaaineid. Kõik Sõjakooli lõpetajad omandasid gümnaasiumi lõpetajate õigused ja Sõjakooli lõputunnistus võrdsustati gümnaasiumi lõputunnistusega.²⁹

Need sammud aitasid suurendada Sõjakooli populaarsust, eriti tänu asjaolule, et erinevalt gümnaasiumist puudus Sõjakoolis õppemaks ning kadetid olid riiklikul ülalpidamisel. Tähtsusetu polnud seegi, et kõigile lõpetajatele oli garanteeritud teenistuskohi; lisaks anti neile Sõjakoolist lahkudes tasuta täielik ohvitseri varustus taskurätistest esindusvormini ja ühekordne toetusraha.³⁰

Sõjakool läks üle rahuaja programmile 1. oktoobril 1920, alustades jalaväe-, suurtükiväe- ja ratsaväeohvitseride ettevalmistamist. Tehnilise ala ohvitseri koolitati Sõjaväe Tehnikakoolis, mis oli loodud kindral J. Laidoneri käskkirja alusel 2. märtsist 1920. 1921. aastal lisandus Sõjakoolile ja Sõjaväe Tehnikakoolile mereväeohvitseri produtseeriv Mereväe Kadettide Kool. Kõigi kolme õppeasutuse täismahuline kursus kestis kolm aastat.

Sõjaväe Tehnikakool, Mereväe Kadettide Kool ja Sõjakooli ratsaväeklass suleti 1923. aastal. Osaliselt aitas nende likvideerimisele kaasa kaitseväe vähene vajadus erialaohvitseride järele.³¹ Koolide sulgemise peapõhjuseks oli aga kokkuhoiu vajadus. Mitmed poliitikud nõudsid sõjaväe õppeasutuste likvideerimist ja vajalike spetsialistide ettevalmistamist tsiviilkoolides. Ehkki see kavatsus jäi paberile, jõuti nimetatud koolid likvideerida (Sõjaväe Tehnikakool taasloodi 1936. aasta sügisel).

Rahuagese Sõjakooli loomisega oli pandud tugev alus kaadriohvitseride ettevalmistamisele. Aastail 1921—24 sai kaitseväge juurde 245 noort rahuagest ettevalmistusega ohvitseri: 103 jalaväelast, 65 tehnikut, 51 suurtükiväelast, 11 ratsaväelast ja 15 mereväelast.³²

1922. aastal alustati ka reservohvitseride ettevalmistamist. Selleks asutati Sõjakooli juures tagavaraväe ohvitseride klass (1923. aastast aspirantide kursus), kuhu saadeti kesk- või kõrgharidust omavad ajateenijad. Reservohvitseride koolitamise põhiraskus langes siiski hilisemale ajale. Aastail 1922—25 lõpetas aspirantide kursuse vaid 57 sõja-aegset täiendusohvitseri.³³ Sellist tagasihoidlikkust põhjustas esmajoonel reservohvitseride suur arv — oli ju enamik ilmasõja ajal ettevalmistatud sõja-aegsetest ohvitseridest läinud Vabadussõja lõpus reservi.

OHVITSERIDE ETTEVALMISTUSTASEME ÜHTLUSTAMINE JA TÄIENDAMINE

Vabadussõja lõppedes tekkis teinegi ohvitserkonnaga seotud probleem. Paljud sõjaaegsed täiendusohvitserid otsustasid siduda oma edaspidise elu kaitseväega. Nende otsus oli riigikaitse seisukohalt igati tervitatav, kuid küsimusi tekitas endiste lipnike sobivus rahuagesteks tööks. Need mehed olid tulnud edukalt toime lahingute juhtimisega, ent rahuaja tingimustes andis tunda teoreetiliste teadmiste vähesus ja praktiliste kogemuste puudus. Tekkis lõhe kogenud kaadriohvitseride ja kasina ettevalmistusega täiendusohvitseride vahel. Olukorra normaliseerimiseks tuli anda sõja-aegsetele ohvitseridele vajalik ettevalmistus täiendõppe korras.

Täiendusohvitseride ümbervormimine kaadriohvitserideks algas 1920. aasta suvel, mil vastavaid täienduskursusi korraldati kõikide diviiside juures. Õppetöö ühtlustamiseks avati sama aasta 1. detsembril Sõjakooli juures üle-

riiklikud alalisvää ohvitseride kursused. Kursuste eesmärgiks oli anda endistele lipnikele täiendavaid teadmisi ja oskusi rahuaegseks tööks, samuti täiendada kursuslasi üldhariduslikult. Ühtlasi selekteeris kursus osaliselt välja rahuaia tingimustesse mitesobivad ohvitserid. Aastail 1920—27 läbisid alalisvää ohvitseride kursuse 600 ohvitseri — praktiliselt kõik lipniku ettevalmistusega mehed, kes soovisid jätkata teenistust kaitsevääs.³⁴

Sõjakooli juures tegutsesid ka mitmesugused lühemaajalised kursused ohvitseride ettevalmistamiseks kitsamate erialade tarbeks. Nii toimusid täienduskursused merevää ja merekindluste ohvitseridele, kuulipilduritele, relvuritele ja arstidele; samuti majanduskursused, kehalise kasvatuse kursused, kultuuriselgitustöö kursused.³⁵

Eriti suuri raskusi valmistas sõjalise kõrgharidusega ohvitseride puudumine. Ehkki mitmed eestlased olid maailmasõja eel jõudnud lõpetada Venemaa kõrgemad sõjaväelised õppeasutused — Nikolai Kindralstaabi Akadeemia, Sõjaväe Intendandiakadeemia, Sõjaväe Meditsiiniakadeemia või Sõjaõigusteaduse Akadeemia — ei piisanud neist iseseisva riigi vajaduste rahuldamiseks. Vabadussõja jooksul jõudis kodumaale vaid 13 sõjalist kõrgharidust omavat ohvitseri. Sõjajärgsetel aastatel saabusid veel mõned *kindralstaablerid*, kuid samal ajal lahkusid ka mitmed mehed teenistusest, nii et probleem tervikuna jäi püsima.

1920. aasta sügisel soovitas Tööerakonna ajaleht saata perspektiivikaid ohvitseri õppima välismaistesse kõrgematesse sõjakoolidesse.³⁶ Sama meelt olid ka Sõjaministeeriumi juhid, kuid esialgu ei krooninud nende pingutusi edu. Nii Inglise kui Prantsuse valitsused teatasid, et neil pole võimalik Eesti ohvitseri koolitada. Poolakad olid vastutulelikumad, kuid takistuseks sai keelebarjäär. Lähinaabritel — Soomel, Lätil ja Leedul — polnud aga enestelgi vastavaid õppeasutusi.³⁷

Seetõttu leidis sõjaminister J. Soots, et kõige otstarbekam on korraldada ise aastased kursused staabiohvitseride ettevalmistamiseks. Kursuste parimad lõpetajad loodeti läkitada hiljem mõnda välismaisesse õppeasutusse. Valitsus kiitis sõjaministri ettepanekud heaks 24. mail 1921.³⁸

Kindralstaabi kursused alustasid tegevust septembris 1921 ning esimene lend (14 ohvitseri) lõpetas kevadel 1923. Seega kujunes juba esimene kursus kavandatust pikemaks ja põhjalikumaks. Kohe pärast esimese kursuse lõppu alustas tööd teine lend. Kuna ka selleks ajaks polnud lääneriikide sõjaliste kõrgkoolide ukSED eestlaste jaoks avanenud, siis muutus täienduskursus kõrgkooliks. Muudatus kajastus ka asutuse nimes — 1. augustil 1925 nimetati Kindralstaabi kursused ümber Kõrgemaks Sõjakooliks.

Kõrgema Sõjakooli ajutine põhikiri nimetas tegevussihtidena kaht eesmärki: 1) nooremate kindralstaabi ohvitseride ettevalmistamine ja 2) vanemohvitseride sõjalise hariduse täiendamine. Sellest tulenevalt jagunes kuulajaskond kaheks — nooremad ohvitserid pääsesid õppima konkurssksamite tulemuste põhjal, vanemohvitserid (enamasti iseseisvate väeosade ülemad) võeti vastu eksamiteta lähetuse korras.

1923. aastal võttis Prantsusmaa Kõrgem Sõjakool vastu esimese eesti ohvitseri, kelleks oli kolonel Nikolai Reek. Mõne aastaga muutus välisakadeemiasse astumine tavaliseks. Kõige rohkem eestlasi õppis Prantsusmaal, kuid õppimisvõimalused avanesid ka Soomes, Poolas, Belgias ja Inglismaal, mõnevõrra hiljem Saksamaal ja Lätis.³⁹

1924. aasta lõpuks oli loodud kindel alus Eesti ohvitserkonna kujundamiseks. Uusi kaadriohvitseri valmistas ette Sõjakool, sõjaaegsetest lipnikest koolitati kaadriohvitseri alalisvää ohvitseride kursustel, sõjalist kõrgharidust oli võimalik omandada nii kodu- kui välismaal. Kaitseväge oli ohvitseridega komplekteeritud, teenitusse sobimatud juhid vahetati järk-järgult välja, vabaneti ka suuremast osast muulastest, kelle lojaalsus Eesti Vabariigi suhtes võis tekitada kahtlusi.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Jaan Soots. Eesti Vabadussõda 1918—1920. // Eesti: Maa, rahvas, kultuur. Trt, 1926. Lk 268; Oskar Kurvits. Eesti rahvusväeosade loomine 1917.—1918. a. // Vabadussõja Tähistel. 1939. Nr 4/5. Lk 118.
- ² Vt selle kohta ka: Mati Kröönström. Eesti ohvitserid — Georgi ordeni kavalierid. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 2 (101). Lk 49—64.
- ³ O. Kurvits. 1. Eesti polk. Tln, 1930.
- ⁴ Eesti Vabadussõda 1918—1920. I. Tln, 1937. Lk 56.
- ⁵ Mati Öun. Eesti Vabariigi kindralid ja admiralid. Tln, 1997. Lk 72.
- ⁶ J. Soots. Eesti Vabadussõda. Lk 268.
- ⁷ Eesti Vabadussõda 1918—1920. II. Tln, 1939. Lk 56—57; August Nieländer. Taktikepi ja relvaga. Stockholm, 1982. Lk 122—123.
- ⁸ O. Kurvits. Eesti rahvusväeosad 1917.—1918. a. // Lk 129.
- ⁹ Selgitusmaterjal praeguse poliitilise seisukorra hindamisel. Trt, 1923. Lk 15.
- ¹⁰ Päevaleht. 1920. 15. aprill.
- ¹¹ Vaba Maa. 1920. 27. oktoober; 1. november.
- ¹² ERA. 80—1—526. L 18.
- ¹³ Päevaleht. 1922. 10. märts.
- ¹⁴ Sõdur. 1920. 23. Lk 1.
- ¹⁵ ERA. 80—1—526. L 6.
- ¹⁶ Riigi Teataja. 1923. 18. Lk 95.
- ¹⁷ Postimees. 1926. 15. mai.
- ¹⁸ Sõdur. 1928. 6/7/8. Lk 253.
- ¹⁹ Eesti Vabadussõda. II. Lk 56—57.
- ²⁰ Samas; Sõdur. 1919. 3. Lk 3.
- ²¹ Rein Helme. Eesti sõjakoolide kaks aastakümnet (Katse raamida järgnevaid mälestusi). // Mälestusi Eesti Vabariigi Sõjakoolist. Tln, 1996. Lk 5.
- ²² Eesti Vabadussõda. II. Lk 295.
- ²³ Sõdur. 1928. 6/7/8. Lk 254.
- ²⁴ Asutava Kogu protokollid. 4. istungjärk. Tln, 1920. Veerg 1520—1521.
- ²⁵ Sõdur. 1920. 36. Lk 1.
- ²⁶ Samas. Lk 2.
- ²⁷ ERA. 80—1—526. L 6.
- ²⁸ Riigi Teataja. 1921. 71. Lk 430.
- ²⁹ ERA 495—3—492. L 590.
- ³⁰ Riigi Teataja. 1921. Nr 71. Lk 430; 1922. Nr 69. Lk 421.
- ³¹ J. Soots. Eesti rahuaegse kaitseväge loomispäevilt: Mälestusi ja muljeid. // Sõdur. 1928. Nr 6/7/8. Lk 138; Juhan Tõrvand. Jooni vabariigi kaitsejõudude arengemisest pärast Vabadussõda. // Sõdur. 1928. Nr 6/7/8. Lk 200—203.
- ³² ERA. 495—3—492. L 592.

³³ ERA. 495-3-492. L 590—592.

³⁴ J. Tõrvand. Jooni vabariigi kaitsejõudude arenemisest. Lk 201.

³⁵ Samas. Lk 200—204.

³⁶ Vaba Maa. 1920. 26. oktoober.

³⁷ ERA. 495-2-84. L 402; 496-4-18. L 69.

³⁸ ERA. 495-2-84. L 405.

³⁹ Sõdur. 1928. Nr 6/7/8. Lk 256—258; Valitsusasutuste tegevus 1918—1934. Tln, 1934. Lk 66.

EESTI KODANIKUD —

LÄTI KARUTAPJA

ORDENI KAVALERID

Jaak Pihlak

Viimastel aastatel on Läti ajaloolased teinud ära suure töö ja avaldanud Läti Karutapja Ordeni kavaleride kohta kaks mahukat teost. Esimene raamat, mis ilmus 1995. aastal Riias Läti Riikliku Ajalooarhiivi väljaandena,¹ annab ülevaate ordeni ajaloost ja esitab enamuse Karutapja ordeni kavaleride biograafiad ühes fotodega. Aasta hiljem esitleti Riias Erichs Eriks Prieditise teost Läti riiklikest autasudest ja Karutapja ordeni kavaleridest.² Teose põhiosa moodustavad ordeni kavaleride eluloolised põhiaandmed ja fotod. Tuleb tunnistada, et oma ordeni, Vabadusristi, kavaleride uurimise osas oleme oma lõunanaabritest maha jäänud.

KARUTAPJA ORDENI AJALOOST

Läti esimene ja ühtlasi kõrgeim sõjaline teenetemärk, Läti Karutapja orden sai nime rahvuskangelase Lačplešise (Karutapja) järgi ja selle asutamise ajaks loetakse 1919. aasta 11. novembrit, mil Riia all löödi puruks Bermond–Avalovi grupeering.³

Karutapja orden on valgest emailist stiliseeritud haakrist (*tulivist*), mis on ääristatud punase emailist triibu ja kuldse metallist servaga (vt joonis 1). Kuna tegemist on sõjalise ordeniga, kaunistavad seda kaks kuldset ristatud mõõka. Haakristi südamikus asetseb medaljon, millel on kujutatud karuga võitlevat Lačplešist. Ordeni tagaküljel on kuldne ja selle südamikus on daatum *11. november 1919*, haakristi ülemistel harudel aga tekst: *PAR LATWIJU* ning alumisele graveeritud ordeni number. Vaid välismaalastele annetatud I ja II järgu teenetemärke ei numereeritud. Ordeni kujunduse autoriks oli major Janis Aleksandrs Liberts, kes oli varem teeninud vabatahtlikuna Serbia armees. Esimesed ordenid valmistati Prantsusmaal riiklikus rahapajas, hiljem aga juba Riias *Hermanis Banksi* töökojas. Teenetemärgi juurde kuuluvad linnid valmistati aga Pariisis asuva firma *Arthur Bertrand & Co* poolt. Ordeniga käis kaasas diplom, mille autoriks oli kunstnik professor Richards Zariņš.

Karutapja orden jaguneb kolme järku. Neist kõrgeim — I järk koosneb õlalindist ja sellel asetsevast haakristist ning tähest rinnas. Järgmine aste — II järk on kaelalindil kantav haakrist. Madalaimat — III järgu ordenit kantakse lindiga rinnas.⁴

Esimest korda annetati ordeneid 11. novembril 1920 Riias ja viimast korda 11. novembril 1928 Liepajas. Kokku anti välja 2146 (2147?) Läti

Karutapja ordenit.⁵ Neist I järgu teenetemärki on välja antud 11 eksemplari; II järgu ordenit 61 ja III järgu ordineid 2074 (2075?), millest üks hiljem annuleeriti ühele ja samale isikule kahekordselt määramise tõttu. Kolmanda järgu ordenite saajate hulgas oli ka kolm Läti naist ja Verduni linn Prantsusmaal. Välismaalastele anti vaid 322 (323?) Karutapja ordenit. Neist suur osa, 147 (148?) ordenit annetati Eesti kodanikele (142 isikut). Eestile järgnesid annetatud ordenite arvukuse poolest Poola (63), Prantsuse (50) ja Soome ohvitserid (23). Üldse pälvisid ordeni 11 välisriigi esindajad. Teiste hulgas said Karutapja I järgu Prantsuse marssal Ferdinand Foch, Poola marssal Jozef Pilsudski, Belgia kuningas Albert I, Itaalia kuningas Vittorio Emmanuele III ja Itaalia peaminister

Joonis 1. Läti Karutapja orden. I klass keskel, üle parema õla, rist vasakul all, täht vasakul rinnas. II klass vasakul, kanti kaelas. III klass paremal, vasakul rinnas. (Läti Karutapja ordeni kavalerid. Biogrāfiskā Vārdnīca. Jāņa sēta. Rīga, 1995. lpp 5. Koostajad: M. Šēnbergs, A. Bambals, G. Rauzāns, R. Romanovskis, E. Ruņģis, U. Treide)

Benito Mussolini. Ainsa välismaalasena oli Karutapja ordeni kõigi kolme järgu kavalier Eesti Sõjavägede Ülemjuhataja kindralleitnant Johan Laidoner.⁶

Avaldamaks viimast austust isikutele, kes vääristatud selle ordeniga, otsustas Läti Vabariigi valitsus osaleda oma esindusega kõigi välismaalastest Karutapja kavalieride matustel. Selleks pöörduti 1938. aasta juulis ka Eesti Sõjavägede Staabi poole palvega kohese informatsiooni saamiseks kavalieride surma-juhtumite puhul.⁷

Võib mõista, et välismaalastest kavalieride andmete kogumine oli raamatu koostajate jaoks küllaltki keerukas ülesanne. Seepärast on mõlemas raamatus suure osa Eesti kodanike eluloolised andmed napid või puuduvad üldse ning kolmandiku kohta puudub foto. Ühel juhul on ekslikult esitatud vale isiku andmed ja foto.⁸

EESTI VÄGEDE LAHINGUTEGEVUSEST LÄTIS

Mõistmaks Eesti sõjameestele osaks saanud suurt tunnustust, meenutame Eesti vägede lahingutegevust Lätis. Vabadussõja algul oli Läti Ajutisel Valitsusel oma territooriumil raskusi kaitsejõudude loomisega. Seepärast sõlmisid Eesti ja Läti veebruaris 1919 lepingu Läti väeosade moodustamiseks Eestis. Veebruaris ja märtsis asuti formeerima 1. Läti Valmiera (*Volmarī*) Jalaväepolku ja selle kergepatareid, Läti Tagavarapataljoni ning nende juhtimiseks Läti Brigadi Staapi, mis allutati Eesti 2. Diviisile. Juba aprillis alustati 2. Läti Cesise (*Võnnu*) Jalaväepolgu loomist ning lisaks sündis veel väiksemaid üksusi. Peatselt viidi väeosad rindele Lätimaale, kus nad osalesid Eesti 3. Diviisi koosseisus lahingutegevuses *Landeswehri* vastu, sh ka Cesise vallutamisel. Võitluste põhiraskus Põhja–Lätis tuli kanda siiski Eesti jalaväepolkudel, soomusrongidel ja suurtükiväe üksustel.⁹ 1919. aasta juuli algul lahkusid Läti üksused Eesti ülemjuhatusel alluvusest. Kõige enam eestlastest *Karutapjaid* võitles jalaväeüksustes — 1., 2., 3., 6., 8. ja 9. Jalaväepolgus, Kuperjanovi Partisanide Pataljonis, Kalevi Malevas ning 3. Diviisi Tagavarapataljonis. Lahingutes Lätis osalesid 1. ja 2. Ratsapolk, võitlustes *Landeswehri*ga andsid kaaluka panuse soomusväeosad: laiarööpmelised soomusrongid *Kapten Irv*, nr 2, nr 3 ja nr 4 ning kitsarööpmeline soomusrong nr 3. Raskeid võitlusi Lätimaal tuli pidada ka 2. ja 3. Suurtükiväepolgu sõjameestel. Olulist osa *Landeswehri* purustamisel mängis merevägi, miiniristlejad *Lennuk* ja *Vambola* ning suurtükilaev *Lembit*. Laiarööpmelised soomusrongid *Kapten Irv* ja nr 2 osalesid ka Bermond–Avalovi väegrupi pealetungi peatamisel Riias oktoobris 1919.

Kõige enam Karutapja ordeni kavalere teenis suurtükilaeval *Lembit* (19), 6. Jalaväepolgus (11), 3. Jalaväepolgus (10), 1. Ratsapolgus (9), Kalevi Malevas (7), 9. Jalaväepolgus (7), 1. Jalaväepolgus (6), Kuperjanovi Partisanide Pataljonis (6), Laiarööpmelisel Soomusrongil nr 3 (6), 3. Suurtükiväepolgus (5) ja 2. Jalaväepolgus (5). Karutapja ordenid said veel 2. ja 3. Diviisi ülemad ning nende abid, mitmed kindralstaabi ohvitserid jt.

ORDENITE ANNETAMINE EESTI KODANIKELE

algas 1921. aastal, mil autasustati kindralleitnant J. Laidoneri, kindralmajoreid Jaan Sootsi ja Ernst Põdderit; kolonele (polkovnikuid) Karl Partsi, Viktor Puskarit, Nikolai Reeki ja Jaan Rinki; kolonelleitnante (alampolkovnikuid) Arnold–Johannes Hinnomit ja Karl Tallot; kapteneid Jaan Leppa ja Leopold Tõnsonit; alamkaptenit Eduard–Jakob Nepsi ning ohvitseri asetäitjat Voldegar Mesit. 1922. aastal sai ainukese eestlasena ordeni kolonel Eduard Kanep. Suurim ordenite määramine toimus 1924. aastal, mil autasustati paljusid ohvitseri ja ka reakoosseisu mehi. 24. veebruaril 1925. aastal toimus Tallinnas Välisministeeriumi saalis pidulik ordenite üleandmine: Läti president Janis Čakste isiklikult pani 69 Karutapja kavalerile rinda juba eelmisel aastal määratud teenetemärgid. Kindralleitnant Johan Laidoner pälvis Karutapja I järgu ordeni.¹⁰

Viimane Karutapja ordenite annetamine eestlastele toimus 1926. aastal. Ordeni II järgu vääriliseks hinnati kindralmajor N. Reek ja III järgu pälvis kapten Michail–Johann Müllerstein.¹¹

ORDENID POLIITILISE TEGEVUSE EEST

Kuna Karutapja ordenite annetamine eestlastele algas peale Vabadussõja lõppu, mängisid otsuse langetamisel autasustatute sõjaliste teenete kõrval olulist rolli nende poliitilised teened. Mitmed kavalerid ei olnud Vabadussõja ajal

Eesti riigi teenistuses ega omanud Läti vabaduse eest peetud võitlusega tegelikku seost. Ühe näitena võime tuua hilisema Sõjaväe Kõrgema Kohtu esimehe kindralmajor Nikolai Helgi (kuni 8. detsembrini 1921 Tšistjakov), kes Vabadussõja ajal viibis Nõukogude Venemaal, tuli 1921. aastal optandina Eestisse ja asus tööle Sõjaringkonnakohtusse. Ta toimis eesistujana mitmetel Eesti kommunistide ja hiljem ka vabadussõjalaste kohtuprotsessidel.¹² Karutapja määramist Nikolai Helgile seostati just Eesti kommunistide karimikaelise karistamisega tema juhitud kohtuistungitel.

Ka Eesti Kindralstaabi ülem kindralmajor Juhan Tõrvand, kellele 1924. aastal määrati Karutapja ordeni II järk, teenis Vabadussõja ajal hoopiski Lõuna–Venemaal Denikini armees ja tuli Eestisse 1920. aasta suvel.¹³ Temale määrati orden kui Eesti sõjaväe

Joonis 2. Kindralmajor Nikolai Reek. VR I/2, III/2, III/3; LKO 2. ja 3. järk (kannab neid kõiki) (originaal Rene Viljat, Türi).

kõrgele juhile ning 1923. aastal Eesti ja Läti vahel sõlmitud liidulepingut oluliselt toetanud isikule.

Omaette lugu oli kolonel Eduard Kanepiga, kes Vabadussõja ajal, 1919. aasta suvel, formeeris Liepajas (*Liibavi*) vene valgete vägesid. Briti kindral Sir Hubert Gough määras 27. juunil 1919 Kanepi ajutiseks Liepaja garnisoni ülemaks. Tema juhtimisel tõmmati Liepajas maha ka Saksa võimu sümbol — Hindenburgi sammas. Olles mõnda aega liitlaste teenistuses, saabus E. Kanep 1921. aasta sügisel Inglismaalt Eestisse ning oli järgnevalt Korraldusvalitsuse ülemaks ja Kaitsevägede Staabi IV osakonna ülem.¹⁴ Kanepi teened Läti riikluse kindlustamisel Liepajas saidki hiljem Karutapja ordeni määramisel otsustavaks.

Nagu mainitud, oli Karutapja ordeni kõigi kolme järgu kavaleriks J. Laidoner. Kindralmajorid Ernst Pödder, Nikolai Reek ning Jaan Soots pälvisid ordeni II ja III järgu; II järgu ordeni said kindralmajorid Andres Larka, Paul-Adolf Lill, Juhan Tõrvand, Johan Unt, O. Hinze ja kontradmiral Johan Pitka. Ülejäanud kavaleridele jagus niisiis III järgu *Karutapjaid*.

MÕNINGAID ÜLLATUSI

Lugedes andmeid cestlastest Karutapja ordeni kavaleride kohta, tabab meid mitu üllatust. E. E. Frieditis on asetanud Vilhelms Muntersi (Villem Munter) Eesti kodanike hulka.¹⁵ Munters tuli 1919. aasta mai lõpul Punaarmee üle Eesti 6. Jalaväepolku ja osales lahingutegevuses *Landeswehri* ja Nõukogude Vene üksuste vastu. Ta ülendati 1920. aasta jaanuaris ohvitseri asetäitjaks ning pälvis hiljem ka Eesti Vabadusristi. Kuid seda siiski Läti riigi alama. Munters ei ole kunagi omanud Eesti kodakondsust.¹⁶ Eksituse teeb eriti pikantseks asjaolu, et 1933. aastal sai V. Munters Läti Vabariigi välisministriks ning valiti Rahvasteliidu nõukogu liikmeks.¹⁷

Soome Põhja Poegade Rügemeni ülemana võitles Lätimaa pinnal ka kolonel Hans Kalm, rahvuselt eestlane, sündinud Kõo vallas Viljandimaal. Ta pälvis Karutapja ordeni ja Eesti Vabadusristi. Kalm oli aastatel 1925—35 Eesti kodanik, abiellus soomlannaga ning elas järgnevalt Ameerika Ühendriikides ja Soomes, kus hiljem suri.¹⁸ Tema isiku seos Eestiga oli lätlastele teadmata ja sellega on ehk ka seletatav Kalmu Soome kodanike nimekirjas esitamine.

Joonis 3. Kindralmajor Nikolai Helk. LKO 3. järk (rinnal esimene). Foto erakogus

Joonis 4. kindralmajor Otto Heinze. VR II/2, II/3; LKO 2. ja 3. järk (kannab kaelas LKO 2. järku ja nõõpaugus VR II/2) (foto Vello Tasa erakogus).

Ka Taani Vabatahtlike Korpuse kompanii ülemat kolonelleitnant Richard–Gustav Borgelini autasustati Karutapja ordeniga ning ta oli ühtlasi Vabadusristi kavaler. Borgelin jäi Eestisse elama ja oli aastatel 1923–40 Eesti kodanik. Borgelini seos Eestiga oli teose koostajale küll teada, kuid siiski on ta esitatud taanlastest Karutapja kavaleride nimistus.¹⁹

Lisaks esitatutele oli veel mitmeid isikuid, kes on seotud Eestiga oma rahvuse järgi (Mihkel Aunapuu, Karl Frikhof, Ado Johanson, August Paija, August Sirk), sünnikoha tõttu (Janis Anis, Karlis Ermansons, Martin Garšnek, Eduards–Valdemars Glazer, Joseph Hopp, Samuel Hopp, Janis Indriksons, Arthur Krasting, Rudolfs Krievs, Augusts Meinerts–Gundegs), või siis oli teeninud Eesti väes (Semjon

Mohov). Tegemist oli Läti kodanikega ja nad jäävad seetõttu meie vaateväljast kõrvale.

EESTI VABARIIGI KODANIKEST KARUTAPJA KAVALERIDE HILISEMAST ELUKÄIGUST

Paljud Karutapja ordeni kavalerid jätkasid oma sõjaväelist karjääri Eesti sõjaväes ja tõusid kõrgetele ametikohtadele. Sõjavägede Ülemjuhataja J. Laidoner ülendati 1939. aastal kindraliks. Kindralleitnantideks said 1938. aastal P.–A. Lill ja N. Reek (mõlemad on olnud ka sõjaministrid). Kindralmajoritest olid Karutapja kavalerid O. Heinze, N. Helk, A. Larka, E. Pödder, J. Soots, J. Tõrvand ja J. Unt. Sama auastmeni on hiljem jõudnud ka Herbert Brede, Aleksander Jaakson, Gustav Jonson, Jaan Kruus, Ants Kurvits, Johannes Orasmaa (Roska), Rudolf–Johannes Reimann ja Otto Sternbeck. J. Pitka oli kontradmiraal.²⁰ Suur osa kavaleridest osales Eesti ühiskonnaelus, olles näiteks Riigikogu liikmeks või Vabariigi Valitsuse ministriks. Hiljem kannatasid neist paljud Nõukogude repressioonide tõttu. Põgusa ülevaate Eesti kodanikest Karutapja kavaleride saatuse kohta annab Eesti Sõjahaudade Hoolde Liidu andmebaas (andmed 1998. aasta 1. septembri seisuga):

1. Vabadussõjas langes üks kavaler (Jakob Tabur).

2. Enne 1940. aastal alanud Nõukogude okupatsiooni suri 16 kavaleri (Andrei Erikson, Julius Jürgenson, Richard–Johan Kirschbaum, Georg Lebedev, Artur Perna, Johannes Poopuu, Jaan Puusild, E. Pödder, Oskar–Aleksander Raudvere, Artur–Eduard Reisberg, Jaan Rink, Johann Schmidt,

Georg–Manfred Sommer, Leopold Tõnson, Voldemar Uegeinam, Johan Unt).

3. Võitluses Nõukogude okupatsioonivõimuga langes kaks kavaleri (Johannes Aia, Rudolf Tarik).

4. Nõukogude repressioonide tagajärjel hukkus 56 kavaleri (Peeter Asmus, H. Brede, August Gustavson, Johann–Bernhard Haljaste (Grünberg), N. Helk, A. Jaakson, G. Jonson, Juhan Jõgevest, Peeter Kann, August–Vladimir Kizberg, Jaen Klaar, Peeter Kolts, Tiido Kore (Kraus), J. Kruus, Karl–Voldemar Kruuse, Eduard–Alfred Kubbo, A. Kurvits, Rudolf Kuslap, J. Laidoner, Aleksander Lannes (Landsberg), A. Larka, Karl–Johann Laurits, Karl Leetus, Jaan Lepp, P.–A. Lill, Heinrich Lipstok, Oskar Luiga, Karl Madiste (Madisson), Jaan Maide, Voldemar Mesi, Eduard–Jakob Neps, Gustav Nurklik, J. Orasmaa (Roska), Oskar Pajusoo (Pajusson), Leopold–Hermann Pallon, Rihard Palm, Karl Parts, Karl Podrätsik, Voldemar Rand (Neering), Osvald Raudne (Eisen), Nikolai Reek, Ivan Saarväli, Reinhold Sarapuu, Aleksander Selvet (Schervel), Johannes Sengbusch, J. Soots, O. Sternbeck, Ants Sudemäe (Hans Jaakson), Karl Tallo, Johannes–Eduard Tamm, Harald Tammer, Theodor Teetsov, Ilmar Tarm (Tolk), Juhan Toomsar (Tomson), Paul–Villiam Triik, Mart Tuisk, J. Tõrvand).

5. Paguluses suri 18 kavaleri (Peter–Eugen–Arthur Buxhoevdén, Peeter Feofanov, O. Heinze, A.–J. Hinnom, Johan Holberg, E. Kanep, René Kangro, Peeter Kass, Emil–Aleksander–Leonhard Kursk, Jaagup (Boris Jakob) Leeman, Richard Maasing, Hans Miller, M.–J. Mullart (Müllerstein), Johannes Soodla, Herman–Hans–Joachim Stokkebi (Stockeby), Voldo Teetsmaa (Tetsmann), Jaan Unt, Richard Uritam).

6. Eestis suri pärast 1940. aasta Nõukogude okupatsiooni algust 17 kavaleri (Martin–Friedrich Bergmann, Arved–Johannes Engmaa (Engmann), Rudolf Hurt, Villem Kressa, Eduard Kutser, Georg Leets, Indrek Masti (August Miiring), Aleksander Muda, Magnus Muldma (Manitski), Jakob Pommer, Viktor Puskar, R.–J. Reimann, Theodor Rõuk, Ferdinand–Julius Silmann, Otto Tief, Neeme Truupõld (Nikolai Treumuth), Jakob Vimm (Tõnisson).

Kahereistkümnne kavaleri puhul puuduvad andmed sünniaja ja päritolu kohta (August Allik, Friedrich Grünberg, Matvei Jürisson, Oskar Kask, Hermann Laks, August Leis, Elmar Männik, Vilhelm Peezel, Karl Reismann, Mats Roose, August Sihver, Arnold Võhrman).

33 kavaleri surmaaeg ja/või surmakoht on teadmata (A. Allik,

Joonis 5. Vanem allohvitser Villem Kressa. LKO 3. järk. (Foto ca 1925 a. Jaanika Kressa perekonnaalbumis).

F. Grünberg, Jaan Hirjel, M. Jürisson, E. Kanep, O. Kask, Artur Korv (Korff), H. Laks, A. Leis, Aleksander Liivaaug, Hans Lillakas, Richar Luik, Eduard Moorlat (Morladt), Hugo Mägraken, E. Männik, V. Peegel, J. Pitka, Aarne Prees (Arnold Preeks), V. Rand, K. Reismann, M. Roose, Eduard Saar, A. Sihver, Jüri Tamm, R. Tarik, I. Tarm, Kristjan Tomson (Thomson), Karl Tuul, Sergei Uibopuu, Helmuth Vilipus, Karl–Friedrich Vitsut, Heinrich–Johannes Vainula (Voolmann), A. Vöhrman).

Eesti kodanikest Läti Karutapja ordeni kavaleride saatuse uurimine jätkub. Vast kroonib seda tulevikus raamat, milles juba kõigi eestlastest Karutapja ordeni kavaleride elutee kajastamist leiab.

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Lāčplēša Kara ordena kavalieri: Biografiska vardnica. Jana seta. M. Senbergs, A. Bambals, G. Rauzans, R. Romanovskis, E. Rungis, U. Treide. Riga, 1995.

² Erichs Eriks Prieditis. Latvijas valsts apbalvojumi un Lāčplēši. Riga, 1996.

³ Lāčplēša Kara ordena kavalieri: Biografiska vardnica. Riga, 1995. Lpp. 7.

⁴ E. E. Prieditis. Lpp. 51–55.

⁵ Kindralmajor Otto Heinze teenistuskirja (ERA. 495–7–975) on kantud II ja III järgu Karutapja ordenid. Läti Karutapja Ordeni Nõukogu istungil 4. novembril 1924 määrati O. Heinzele III järgu Karutapja orden. Eesti Vabariigi Valitsuse otsusega 28. novembrist 1924 lubati tal orden vastu võtta ja seda kanda (ERA. 31–3–15663. L 17, 19). Kuna tegemist oli kindraliks tõusnud ohvitseriga, siis III järgu ordeni annetamine ei olnud auastmele vastav ja juba pearselt annetati O. Heinzele II järgu orden, mida Eesti valitsus oma otsusega 6. märtsist 1925 lubas vastu võtta ja kanda (ERA. 31–3–15663. L 21). Miks Läti nimekirjades ei kajastu III järgu ordeni annetamine, on teadmata.

⁶ Lāčplēša Kara ordena kavalieri. Lpp. 18–19.

⁷ ERA. 495–12–188. L 74.

⁸ Lāčplēša Kara ordena kavalieri. Lpp. 193 ja E. E. Prieditis. Lpp. 330, 336. Tegemist on arvatavasti Eesti Riigiarhiivi (edaspidi ERA) mõõdalaskmisega. Läti ajaloolased saatsid esimese raamatu koostamise ajal järelepärimise eestlastest Karutapja kavaleride kohta viitega, et ordeni nr. 1835 pälvis *Vāļjapatarei nr. 5 kapral Hurts*. Vastuseks anti raamatus *Eesti Vabadusristi kavalerid* (Tln, 1935) Richard Hurti kohta esitatud andmed. Selles, et tõepoolest on tegemist eksitusega, veendus käesoleva artikli autor tutvudes Eesti Riigiarhiivis Rudolf Hurti teenistuslehega (ERA. 497–2–770. L 195–197), millele nüüd on lisandunud ka fotod sugulastelt.

⁹ Juhend Vabadussõja ajaloo materjalide kogumiseks. Eesti riikliku iseseisvuse võitlusajastu sündmuste kroonika 1917–1920. Tln, 1936. Lk 129–132.

¹⁰ Päevaleht. 1925. 25. veebruar.

¹¹ Lāčplēša Kara ordena kavalieri. Lpp. 600–611.

¹² ERA. 495–7–985; ERAF. F 129. S 5162.

¹³ ERA. 495–7–6273. ja ERAF. F 130. S 1293.

¹⁴ ERA. 495–3–464. L 241–245; E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünd. Trt, 1936. Lk 581.

¹⁵ E. E. Prieditis. Lpp. 332.

¹⁶ ERA. 495–7–3383. L 5–14.

¹⁷ Eero Medijainen. Vilhelms Munters. // Kleio. 2. Teaduslik–populaarne ajaloo almanahh. Tartu, 1989. Lk 105–106.

¹⁸ ERA. 495–7–1546; Lāčplēša Kara ordena kavalieri. Lpp. 222.

¹⁹ ERA. 495–7–382; Lāčplēša Kara ordena kavalieri. Lpp. 88–89.

²⁰ Mati Ūns. Eesti Vabariigi kindralid ja admiralid. Tln, 1997.

SÕJAARHIIVI LOOMISE PÜÜETEST EESTIS

Indrek Paavle

SÕJAARHIIVIDEST EUROOPAS

Maa ilma vanim sõjaarhiiv, Lissaboni Sõjaajaloo Arhiiv, loeb oma eelkäija(te) asutamisajaks aastat 1640. 1680. aastatel loodi Louis XIV aegsel Prantsusmaal spetsiaalsed institutsioonid mere- ja maavägede dokumentide hoidmiseks. Austria Sõjaarhiiv peab oma asutamisajaks 1711. aastat. Ent see on siiski sõjaarhiivide eellugu.

18. sajand tõi endaga kaasa tsentraliseeritud rahvuslike arhiivinstitutsioonide tekkimise, mis kulmineerus ajaloo esimese rahvusarhiivi loomisega Prantsusmaal 1789. Samaaegselt toimus murrang ka sõjanduse arengus. Lahingutegevuses hakati kaasama hiiglaslikke väekontingente, mis omakorda nõudis läbiviidavate kampaaniate hoolikat planeerimist. Suurte armeede juhtimisega kaasnes dokumentatsiooni tohtu produktsioon ning suurenes vajadus ulatuslike ja hästikorraldatud arhiivide järele. Pole juhus, et paljude tänapäeva sõjaarhiivide asutamine langeb just suurte sõdade aega. 18.—19. sajandi jooksul kujunesid välja enamuse arenenud riikide sõjaarhiivid. Nii näiteks loodi 1805 Rootsi Kuninglik Sõjaarhiiv, 1819 Moskva Riikliku Sõjaajaloo Keskarihiiv eelkäijana Kindralstaabi arhiiv. Erandi moodustavad vaid anglo-ameerika maad (Suurbritannia, USA, Kanada), kus sõjaväearhivaalide säilitamine on traditsiooniliselt kuulunud rahvusarhiivide kompetentsi. Ka Esimese maailmasõja tulemusel tekkinud uute riikide arhiivisüsteemis oli sõjaarhiividel kindel koht: juba 1918 asutati Soome Sõjaarhiiv ja Ungari Sõjaajaloo Arhiiv, 1919 Sõja Keskarihiiv Poolas, 1920 Tšehhoslovakkia Vabariigi Sõjaarhiiv.¹

Seega olid 1920. aastateks sõjaarhiivid olemas kõigis Eesti naabermaades (välja arvatud Läti) või neis riikides, kust oleks loogiline otsida mõjutusi Eesti rahvusliku arhiivinduse kujunemisele. Selles kontekstis tundub ka Eesti Sõjaarhiivi loomise üritus igati ootuspärasena.

VABADUSSÕJA AJALOO KOMITEE

Spetsiaalse arhiivi loomine Eesti sõjaväeosade ja -asutuste dokumentide koondamiseks oli tihedalt seotud katsega asuda põhjalikult uurima ja läbi kirjutama Eesti Vabadussõja ajalugu. Idee initsiaatoriteks olid tollased juhtivad sõjaväelased eesotsas Sõjavägede Staabi ülema kindralmajor Jaan Sootsiga. Juba 1920. a regi Soots diviisidele ülesandeks koostada *sõjasiundmuste kirjeldus* kogu sõja ulatuses.² Mitmele ohvitserile tehti ülesandeks asuda ajaloo koostamisele

sõjaväe keskasutuste, diviiside ja mereväe kohta. Iseseisvate väeosade ajaloo koostamist pidid korraldama nende ülemad.

Ajaloo kirjutajatele anti volitused ametliku materjali kogumiseks, dokumente lubati vajadusel koju kaasa võtta. Nagu hiljem selgus, sai viimane asjaolu saatuslikuks — palju materjali läks lihtsalt kaotsi.³ Näiteks Sõjavägede Staabi ja rahvusväeosade ajalugu uuris kapten Konrad Rotschild. Trükivalmis teoseni ta ei jõudnud ja osa käsikirju ostis hiljem Kindralstaabi VI osakond. Pärast Konrad Rotschildi surma, 1927. aastal, pakkus tema isa Martin Rotschild Sõjamineisteriumile müüa kirjeldusi ja dokumente Eesti sõjaväe loomisest, Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee tegevusest ja Vabadussõjast. Sõjamineisteriumist pöörduti selles küsimuses Vabadussõja Ajaloo Komitee poole ning viimase juhatus otsustas pakutud materjalid ka osta. Ost sooritati järgmisel aastal ning Rotschild sai küsitud hinna — 150 krooni.⁴ Materjali jätsid enda kätte aga teisedki mehed.

Juba 1920. aastal oli algust tehtud ka allikmaterjali kogumise ja koondamisega. Sõjainistri käskkirja põhjal 16. maist 1920 olid väeosad ja asutused kohustatud sama aasta 1. juuliks Sõjamineisteriumi arhiivi ära saatma kogu sõjategevusse puutuva materjali ning Sõjamuuseumi⁵ *kõik sõja- ja kultuurilooliselt tähtsad asjad*.⁶ Käskkirja puudutas väeosade arhiividesse kogutud ametliku materjali. Sõjavägede Staabi ringkirjaga 31. maist 1920 kästi väeosadel peale ametliku materjali koguda ka *elava hinge elavat ja pildikat kujutlust* Vabadussõja sündmustest ja sõjakangelastest. Ringkirjas anti täpsed juhtnöörid teadete kogumiseks. Sõjavägede Staabi poolt saadeti laiali üleskutsed, milles paluti sõjaväelastel saata oma muljeid Vabadussõjast.

Ametliku materjali kogumine ei edenenu loodetud kiirusega, rääkimata isiklikest mälestustest. 5. novembriks 1920 oli materjali Sõjamineisteriumi arhiivi ära saatnud 12 väeosa (loodetud 60st) ja isiklike mälestusi ainult kaks inimest. Põhjuseks oli väeosade arhiivides valitsev korraldamatus, paljud arhiivid polnud enam alleski. Hiljem kurtis Mihkel Kattai, et sõja ajal olid sõdurid *bumaaga* vastu vaenulikud. Operatiivdokumente hoiti taskutes ning kui need täis said, visati sisu minema. Soomusronglased näiteks olevat oma paberid lihtsalt rongiaknast välja visanud.⁷ Üheks takistuseks oli ka see, et arhiivide üleandmisel nõuti nende hädapärast korraldamist, väeosades polnud aga kusagilt võtta inimesi, kes selle tööga oleks toime tulnud.

Mälestuste kirjanemiseks või enda kätte jäänud ametlike paberite ülesotsimiseks ja äraandmiseks polnud enamikul aega ega viitsimist, paljud pidasid ka plaani ise midagi kokku kirjutada. Kokkuvõttes oli kampaania läbikukkunud, ebaõnnestumise põhjuseks olid peamiselt kogenematus ja oskamatus, aga ka korralagedus asjaajamises või isegi omavahelised tülid.

Nüüd hakkas idanema idee luua Vabadussõja uurimiseks spetsiaalne institutsioon. Eeskujuks olid siin välisriigid, eelkõige Prantsusmaa ja Saksamaa, kus kindralstaapide koosseisus olid ajaloo osakonnad, mis tegelesid vastava materjali kogumise, korraldamise ja uurimisega. 1926. aastaks oli selle loomine Eestis muutunud võimalikuks, kuna Kõrgem Sõjakool oli nimetatud ajaks andnud piisavalt kaadrit, keda kasutades sai sõjaajaloo uurimise rajada uutele alustele.⁸

Seadus Vabadussõja Ajaloo Komitee (edaspidi tekstis Komitee) loomisest Sõjamineisteriumi juurde võeti vastu 16. juunil 1926. Komitee eesmärgiks pidi saama *tõetruult ja põhjalikult läbi uurida ja kirjeldada neid sõjalisi sündmusi, mis on ühenduses Eesti Vabariigi loomise ja kaitsmisega ja mis arenenud aastatel 1917—1920 kuni Tartu rahulepingu allakirjutamiseni*. Sätestati, et Komitee vahetusse korraldusse tuleb anda kõigi riigiasutuste arhiivides säilitatavad Vabadussõda puudutavad materjalid ja dokumendid, samuti kõik käsikirjad ja uurimused. Neist materjalidest, mida asutused ise veel vajasid, tuli saata koopiad.⁹ Seega pandi seadusega alus ka Komitee arhiivile.

Komitee koosnes kolmeliikmelisest juhatusest ja Töökomisjonist. Juhatuse ülesandeks oli põhimõtteliste küsimuste otsustamine, juhtnööride andmine Töökomisjonile ja uurimistöö jaotamine selle liikmete vahel. Töökomisjoni ülesandeks oli ajaloomaterjali kogumine, korraldamine ja uurimine ning ajaloo koostamine.

Komitee juhatajaks sai kindralmajor Jaan Soots, juhataja esimeseks abiks kindralmajor Nikolai Reek ja teiseks abiks professor Jüri Uluots. Juhatuse liikmed juhtisid Komisjoni oma põhitöö kõrvalt. Sõjainistri käskkirjaga 7. juulist 1926 nimetati ametisse ka esimesed kolm Töökomisjoni liiget, kelle juhiks sai major (hiljem kolonelleitnant) Mihkel Kattai, kes püsis sel ametipostil Komitee tegevuse lõpuni.¹⁰ Komisjoni koosseis ise oli aga üsna muutuv ning enam-vähem püsis meeskond kujunes välja alles 1930. aastate teiseks pooleks.

Komitee Töökomisjon pidi tegevust alustama 15. juulil 1926, ent ühelt poolt *siigiseste sõjamängude* ja väljasõidu ettevalmistamise ning neil osalemise tõttu ja teisalt ruumide puudumisel (need pidi muretsema Sõjamineisterium) sai komisjon tööle asuda alles 1926. aasta oktoobri lõpul–novembri algul. Seni piirdus töö materjali ülesotsimisega ja selle registreerimisega.¹¹

Joonis 1. Vabadussõja ajaloo komitee juhatus 1940. Esimene rida vasakult: Jüri Uluots, Jaan Soots, Nikolai Reek, Aleksander Tonisson. Teine rida vasakult: Mihkel Kattai, ?, ?. (EKM. EKLA. C-181:512).

Joonis 2. Mihkel Kattai. (EKM. EKLA. A-2:712)

Nagu peagi selgus, oli suurimaks puuduseks asjaolu, et Töökomisjoni koosseisus polnud ette nähtud eraldi arhivaari kohta. Vastavad ülesanded tuli panna abitööjõule ja komandeeritud ohvitseridele. Ülemääralise arhiiviametniku koht loodi alles mais 1929.¹² Kaadri voolavuse tõttu pidid arhiiviga aga veel edaspidigi tegelema erinevad inimesed ja arhiivi süstemaatilist väljakujundamist olnuks sellistes tingimustes raske loota.

Komitee põhitöö — Vabadussõja ajaloo koostamine — edenes äärmiselt visalt. Selle üle nurises ka ajakirjandus. Nii tekkis Komitees 1931. aasta lõpul mõte koostada rahva nõudmiste rahuldamiseks populaarne ülevaade Vabadussõja ajaloost ja selle valmimise järel

pühenduda taas tõsisemale uurimistööle.¹³ Selleks muudeti 1932. a suvel Komitee seadust (hakkas kehtima 1934. a) ning suurendati koosseisu. Seadus sätestas nüüd Komitee ülesandena ka Vabadussõja allikmaterjali *registreerimise, kogumise, korraldamise ja alalhoidmise*.¹⁴ Uues koosseisus oli ette nähtud ka arhiivikorraldaja ja tema abi ametikoht. Viimane koht jäi küll täitmata, kuid arhiivikorraldajaks määrati kapten (hiljem major) Hengo Tulnola, kes töötas Komitees 1928. aastast ja oli arhiiviga teistest rohkem tegeleenud.¹⁵

VABADUSSÕJA ARHIIVI TEKKIMINE JA ARENG

24. oktoobril 1926 peeti Komitee juhatuse esimene koosolek. Selleks ajaks oli üks Töökomisjoni liige läbi sõitnud enamuse garnisonidest ja registreerinud neis leiduva operatiivmaterjali. See oli tegemata veel soomusrongi- ja suurtükiväeosades. Töö käigus selgus, et enamik materjali paikneb Sõjaministeeriumi arhiivis (ca 300 operatiivtoimikut), palju (ca 50 toimikut kummaski) avastati ka I ja II Diviisi staapidest. Vähemal määral asus materjali Kindralstaabi Valitsuses ja väeosades. Üldise skeemi kohaselt asusid likvideeritud väeosade arhiivid Sõjaministeeriumis ja tegutsevate väeosade omad enamasti nende asupaigas. Ent palju originaaldokumente oli üle Eesti laiali tassitud — sõja lõppedes olid need jäänud meeste kätte ja niiviisi kodudesse kaasa viidud. Materjali koondamist oli aga seni seganud arhiiviruumide puudumine, kuna Sõjaministeeriumi arhiiv oli selleks liiga väike.¹⁶

Töö oma arhiivi loomiseks algas Komitees 1926. aasta novembris, mil Töökomisjonil tuli läbi lehitseda ca 38 000 toimikut. Neli kuud väldanud tööd raskendas oluliselt dokumentide halb seisukord — suur osa materjalist oli lahtistel lehtedel, mis tuli töö käigus toimikuteks kokku õmmelda. Samal ajal tuli

suur osa varem kokkuõmmeldud materjali uuesti lahti võtta, sest sõja ajal olid toimikud komplekteeritud lohakalt ja oskamatult, mis muutis võimatuks materjali kasutamise ja seadis ohtu selle säilimise. Materjal oli äärmiselt kirev ja ülevaade sellest puudulik. Vähesed olemasolevad nimistud olid praktiliselt kasutamiskõlbmatud. Dokumentide läbivaatamise käigus eraldati neist operatiivmaterjal, säilinud materjal tihendati. Nii vabanes pool tuba, kuhu paigutati välja selekteeritud operatiivmaterjal, — arhivaalid, mis käsitlesid vägede juhtimist, koosseisu ja andmeid vaenlase kohta ning mida ühtlasi peeti uurimise seisukohalt esmatähtsaks. Peagi selgus, et ainult operatiivmaterjalist ei piisa, vaja on kasutada ka majanduslikke jt materjale, mis asusid laiali Sõjaministeeriumi, Riigikontrolli ja väeosade arhiivides ning Riigiarhiivis.¹⁷

1935. aastal võeti vastu Arhiiviseadus,¹⁸ mis nägi ette Sõjarhiivi loomise kõigi sõjaväeosade ja —asutuste arhivaalide koondamiseks ja säilitamiseks. Arhiiv pidi alluma kaitseväge ülemale ja selle korralduse pidi määrama riigivanem eelnevalt Arhiivinõukogu ära kuulates. Sõjarhiivi füüsiliselt ühtse asutusena luua ei jõutud, kuigi taotleti finantse maja ehitamiseks arhiivile või Sõjamuuseumiga ühise maja jaoks. Reaalselt eksisteeris 1940. aastate algul Riigiarhiivi juures sõjaosakond, kuhu olid koondatud nii Komitee kui likvideeritud sõjaväeosade ja —asutuste arhiivid, seega arhivaalid, mis olid kuulunud Sõjarhiivi kompetentsi.

Alljärgnevalt vaatleme lähemalt Sõjarhiivi töö erinevaid valdkondi ja Komitee teisi ettevõtmisi (raamatukogu loomine ja mälestuste kogumine), mis polnud formaalselt seotud arhiiviga, kuid teenisid sisuliselt samu eesmärke — koondada olemasolevat sõjaajaloolist teavet.

Komplekteerimine. Oktoobris 1929 käskis kaitseminister väeosade ja sõjaväeasutuste arhiivid rahvusväeosade ja Vabadussõja perioodist hiljemalt 1. detsembriks üle anda Kaitseväge Staabi arhiivi. Üks eksemplar üleantavate arhivaalide nimistutest tuli saata Komiteele. Kaitsevääringkondade ülemad pidid materjali ära saatma Komitee sellekohasel nõudmisel. Samal ajal avaldas Riigikontrolli Kaitseväge osakond soovi vabaneda sõjaegsetest aruannetest. Ka neid oli Töökomisjonil hädasti vaja, eriti Vabadussõja esimese perioodi koosseisude kindlakstegemisel. Paraku takistas materjali vastuvõtmist ruumipuudus.¹⁹

Vabadussõja ajaloo materjali kogumine jätkus pidevalt Komitee tegevuse lõpuni. Eeltööde käigus oli selgunud, et paljude väeosade ja asutuste dokumentatsioon oli säilinud üsna lünklikult. Näiteks ratsarügemendil puudusid dokumendid seitsme kuu tegevuse kohta, Sakala pataljoni arhiiv ei sisaldanud üldse operatiivmaterjali, kahe kõrvutitegutsenud väeosa — 9. ja 6. Jalaväepolgu arhiivid sisaldasid vastavalt 2733 ja 106 dokumenti jne.²⁰ Enam-vähem täielikud olid vaid Ülemjuhataja Staabi ning diviiside staapide arhiivid. Sõjas osalenute käes säilinud ametlike dokumentide kogumine jätkus ja ehkki neid vähehaaval lisandus, tuli Komiteel veel 1940. aasta juunis tõdeda, et endiselt on osalenute valduses Vabadussõja dokumente. Võimalik, et neid on erakates tasaneni.

Arhiivi korraldamine. Kuna sõja ajal puudus väeosadel kindel kava ja juhtnöörid arhiivide korraldamiseks, oli see praktiliselt ka tegemata või väga oskamatult tehtud. Nii tuli Töökomisjonil enne uurimistöö juurde asumist hakata tegelema arhiivi korraldamisega.

Kogutud materjal jagati sisu järgi viieks: operatiivmaterjal (käsitles väeosade tegevust ja juhtimist), oma vägede koosseis, teated vaenlasest, varustamine ja *varia*. Vastavalt sellele asuti nimistute koostamisele. Selleks paigutati ühe- sisulised toimikud kronoloogilisse järjekorda ja nummerdati. Esialgu puudus väikese ruumi tõttu vajadus toimikutele märkida nende asukohta arhiivis. 1929. aasta lõpuks oli koostatud nimistud 98 fondile (kokku 3836 toimikut). Suur hulk arhivaale oli aga endiselt seisukorras, mis seadis ohtu nende säilimise; palju oli valesti nummerdatud või üldse nummerdamata lehtedega ning sageli tegi lohakas õmblemine võimatuks dokumentide lugemise.²¹ Arhiivi süstemaatilist korraldamist sai jätkata 1934. aastast, mil arhiivile määrati ja osaliselt ka komplekteeriti eraldi koosseis. Esmalt tehti algust põhinimistu kontrolliga.

Arhivaalide kasutamine. Samaaegselt arhiivi loomisega koostas Kattai arhiivi määruse, mis kinnitati juhatuse poolt selle teisel koosolekul 14. novembril 1927. Määruse koostamisel võttis Kattai aluseks välismaal — Prantsusmaal, Soome ja Rootsi sõjaarhiivides ning Tartus Riigi Keskarhiivis rakendatud põhimõtted. Arhiivi lubati kasutada riigiasutustel ametlikuks otstarbeks või teaduslikuks uurimistööks vastava keskvalitsuse kirjaliku soovivaalduse ning väeosadel selle ülema kirjaliku soovi korral. Erijuhtumel võis arhiivi lubada ka *seltskondlike organisatsioonide* esindajaid organisatsiooni juhatuse põhjendatud palvel. Loa arhiivi kasutamiseks andis Komitee juhataja ning võõraste isikute lubamine arhiivi ruumidesse oli üldjuhul keelatud. Taolist suletust põhjendas Kattai arhiivis säilitatavate dokumentide iseloomuga, mida tuli endiselt lugeda salajasteks (Kindralstaabi Maakuulamise osakonna materjalid jms). Samuti peeti võimalikuks, et arhiivis leidub dokumente, mille avaldamine kahjustaks isikute *au ja head nime*. Näiteks tõi Kattai Riigi Keskarhiivi, kus 1889. aastast hilisemate dokumentide kasutamine oli lubatud vaid üksikjuhtudel. Kirjalikke soovivaaldusi peeti oluliseks, et omada ülevaadet erinevate materjalide kasutamise kohta.²²

Veel enne esialgsete korraldustööde lõppu tuli arhiivil hakata väljastama õiendeid ning võimaldama arhiivi kasutamist uurijatele väljast. Seejuures polnud esialgsete tööplaanide koostamisel õiendite andmisega üldse arvestatud. Neid nõuti peamiselt väeosade eesliinil viibimise ja isikliku teenistuskäigu kohta. 1928 lõpust paisus teatiste arv eriti suureks seoses riiklikust maagavarast maa jagamise ja teenistusvanuse tasu kehtestamisega. Kui Läti valitsus 1929. aastal otsustas annetada mälestusmedalid Läti vabastamisel osalenud eestlastele, hakati massiliselt esitama ka selleteemalisi päringuid.

Mälestuste kogumine. Täitmaks dokumentaalses materjalis olevaid lünki, otsustati 1927. a novembris hakata koguma sõjas osalenute mälestusi, sest sõjajärgne mälestuste kogumise kampaania oli ebaõnnestunud. Mitmel põhjusel (ruumipuudus, kaadrite vähesus) jäi asi venima ning eeltöödele mälestuste kogumiseks saadi asuda alles 1934. aastal. Hakati looma mälestuste kogujate

võrku ning koostama vastavaid juhendeid. Juba 1932. a oli arutatud võimalust ära kasutada Eesti Rahva Muuseumi rahvaluulekogujate võrku, sellega oli nõustunud ka Rahvaluule Arhiivi juhataja dr Oskar Loorits. Otsustati pöörduda ka Riigi Keskarhiivi poole, kuna seal organiseeriti parajasti arhiivi usaldusmeeste võrku ning Töökomisjoni juurde loodi eriline Mälestuste Kogumise Toimkond eesotsas Oskar Kurvitsaga.²³

Kogumistööga alustati järgmisel aastal, kui oli koostatud mitu juhendit ning saadetud laiali kogumise kavad ja küsimustikud. 1935.—36. aruandeaastal (1. aprillist 31. märtsini) saadi 43 isikult 1997 lehte mälestusi, sh üheksa isiklikku päevikut ning usutleti kolme isikut, kelle jutustus stenografeeriti. Mälestuste ja dokumentide kogumiseks tehti ettepanek 4140 isikule ja organisatsioonile, neist nõustus kaastööd tegema 902.²⁴

Kogumistöö oli korraldatud metoodiliselt päris heal tasemel. Kampaanias kaasalööjatele mõeldud abimaterjalina publitseeriti Komitees koostatud mälestuste kogumise juhend koos Vabadussõja kronoloogiaga,²⁵ mis saadeti tasuta laiali kõigile kaastöölistele ning 107 väeosale ja asutusele. Juhendis selgitati töö eesmärki ja tähtsust, rõhutati kaasaegsete suurt kohustust *kokku koguda ja säilitada tulevastele põlvetele täielik materjal selle kohta, kuidas võideldi ja võideti kätte vabadus ja riiklik iseseisvus*. Punktide haaval esitati teemad ja alateemad ning anti soovitusi, kuidas on parem inimeste poole pöörduda. Lõpuks lisati juhtnöörid, kuidas kirja pandud mälestusi kirjanduslikuks tervikuks vormistada.

23. juunil 1938 korraldati töö ühtlustamiseks kaastööliste esimene (aga paraku ka viimane) kokkutulek, kus osales 45 inimest. Selleks puhuks koostasid Töökomisjoni liikmed ka arhiivinäituse, kus oli eksponeeritud 30 haruldamat dokumenti.

1937. a 1. aprilli seisuga oli Komitees üle Eesti registreeritud 936 kaastöölist.²⁶ Kaks aastat hiljem oli nende arv tõusnud 1119—le. 1938.—39. aruandeaastal saadi 169 isikult kokku 325 saadetist mälestustega. 1940. aasta aprillis oli kaastöölisi juba 1142, neist 14 viljakamale jagati ergutuseks 400 krooni eest auhindu.²⁷

Komitee raamatukogu. Kirjanduse muretsemisele asuti 1928. aastal, pärast seda kui juhatus oli pidanud vajalikuks muretseda Komiteele kogu kättesaadav kodumaine- ja väliskirjandus. Siin seadis oma piirid muidugi raha, kuid Komitee raamatukokku õnnestus siiski soetada hulgaliselt erialast kirjandust. 1927—28 koondati Komitee arhiivi kogu Sõjaministeeriumis leiduv Vabadussõja aegne ajakirjandus. 1929. a lõpul sisaldas Komitee raamatukogu 114 eksemplari raamatuid, ajakirjade *Sõdur* ja *Kaitse Kodu* kõiki numbreid ning ajalehtede *Päevaleht*, *Vaba Maa*, *Maaliit*, *Postimees*, *Tallinna Teataja* ja *Sotsiaaldemokraat* aastakäike (mis kõik polnud küll päris täielikud). Lisaks oli üksikuid numbreid 1918 ilmunud ajalehtedest.²⁸

1929. a hakati ajalehtedest välja lõikama Vabadussõda ja sõjandust puudutavaid artikleid ning nende bibliografeerimiseks töötati välja oma süsteem, kuna ükski olemasolev ei sobinud kohaliku spetsiifikaga. Süsteem valmis lõplikult juunis 1930. Seejärel asuti kogu ajakirjanduse bibliografeerimisele.²⁹ Et kogu

ajakirjanduse tellimiseks Komiteel raha polnud, sõlmiti kokkulepe Akadeemilise Kooperatiiviga, mis 1934 jaanuarist tegi Komitee jaoks väljalõikeid neist väljaannetest, mida Komitee tasuta ei saanud.

Ruumiprobleem. Ruumipuudus oli ilmselt suurimaks Komitee tööd pärsvaks teguriks. Enne 1926. aasta novembrit Töökomisjonil oma ruumid puudusid. Juulis 1927 eraldas Sõjaministeerium lõpuks ruumi ka Vabadussõja arhiivile. Pagari tänavas Sõjaministeeriumi hoone viiendal korrusel asunud ruum oli tegelikult arhiivihoidlaks üsna sobimatu, umbes 34 m² põrandapinnaga kesk-küttega tuba. Nii kitsastes oludes oli väga raske läbi viia heal tasemel arhiivikorraldustööd. Kuid arhiivimaterjalide kogumist ja korraldamist tuli jätkata.³⁰ Samal ajal saadi juurde paar tööruumi, kuhu oktoobriks jõuti lõplikult sisse kolida. See võimaldas Kattail asuda tööjõudu juurde hankima. Juba 1929. aastal oli Komitee arhiiv pilgeni täis. Otto Liivile 1929. a novembris saadetud arhiivi tegevuse aruandes³¹ kurtis Kattai, et kui ruumiküsimus lähiajal ei lahene, võib töö hoopis seisma jääda.³⁴

Ruumipuudus muutus aga üha teravamaks. 1. novembrist 1926—31. märtsini 1927 oli arhiivi üle võetud 3041 toimikut, 1927.—28. aruandeaastal 3210 ja järgmisel 2329 toimikut, ent 1930.—31. aastal saadi vastu võtta üksnes 242 kõige hädavajalikumat toimikut ning järgneval aastal tuli 800 toimikut arhiivist välja viia ja laduda Kaitseministeeriumi arhiivi seina äärde hunnikusse.³³

Äärmine kitsikus valitses ka tööruumides. Väikeses kantseleis istus koos kaheksa inimest ning Töökomisjoni liikmetel oli nelja peale kasutada teine pisike ruum, mida jagati uurijatega. Ruumipuudusel loobuti alates 1. aprillist 1932 Komitee teenistusse määratud tööjõust, lisaks mõjusid kitsad ja tolmused ruumid tervisele. Lisaks oli suur osa Töökomisjoni liikmetest kopsu- või kurguhaiged: Oskar Jalajas oli hiljuti surnud tuberkuloosi, Oskar Kurvits ja Karl Rägo põdesid pikaldast tuberkuloosi, Karl Tuvikene pikaldast kurgukatarri ja Gustav Simmo kroonilist kopsutorude katarri.³⁴

Ruumikitsikust õnnestus lõpuks leevendada novembris 1932. Esiteks oli selleks ajaks tehtud põhimõtteline otsus Vabadussõja populaarteose kirjutamisele asumise ja sellest johtuvalt tööjõu suurendamise kohta ning teiseks oli uueks kaitseministriks saanud vastne Komitee juhatuse liige Aleksander Tõnisson. Tundub, et kõik tähtsamad muutused leidsidki aset just mõne sõjaväelase (kes enamasti oli ka lähedalt seotud Komiteega) ministriks oleku ajal. Saadi juurde üks tuba arhivaalide mahutamiseks ning kuus tööruumideks. Kõiki probleeme see siiski ei lahendanud, kuna füüsiliselt asusid arhivaalid endiselt laiali kahe asutuse ruumides — väiksem kuid väärtuslikum osa Kaitseministeeriumi hoones Pagari tänavas ja osa Kaitseministeeriumi Arsenali ruumides.³⁵

1936. aasta kevadel paigutati arhiivi väärtuslikum osa viiendalt korrusel hoone keldrisse, sest nõuetekohaseid arhiiviruume polnud endiselt. Pärast tähtsama materjali ümberpaigutamist jäi kahte eraldi hoonesse veel kokku 1200 jooksvat meetrit arhivaale.³⁶ Miks väärtuslikum osa keldrisse paigutati, on õigupoolest selgusetu. Tegelikult olid keldrisse viidud dokumendid seal valitseva niiskuse tõttu veelgi ohtlikumas olukorras.

Arhivaalide hoiutingimused jäid ebarahuldavateks kuni Komitee tegevuse lõpuni. Veel 1939. aasta juulis on Kattai saatnud kaitseminister Paul Lillele kirja, milles kurdab halbade hoiutingimuste üle ja palub ministri kaasabi, et 1940.—41. aasta eelarvesse võetaks summad Sõjaarhiivile nõuetekohaste ruumide ehitamiseks. Kattai kirjutab, et *sisuliselt tähtsamad, umbes pooled, arhivaalid asuvad Pagari 1 keldris Komitee Töökomisjoni ja Sõjavägede Staabi IV osakonna korralduses. Ülejäänud materjal asub laiali Tallinnas ja teistes linnades väeosaade ja asutuste korralduses ning on korduva kolimisega palju kannatanud. Taoline olukord ei võimaldanud arhivaalide korraldamist ühtse süsteemi järgi. Pagari tänaval kõikus hoidlaruumide niiskus nõutava 65—70% asemel 35—90%. Seejuures oli enamik dokumente kirjutatud sõjaagele halvakvaliteedilisele paberile, mistõttu paljud hävisid enne, kui neid jõuti konserveerida.*³⁷

Arhiivindusalaane koostöö. Kõige parem läbisaamine oli Sõjaarhiivi juhtidel Otto Liivi ja tema juhitud Riigi Keskarihiiviga. Liiv saatis Kattaile arhiivindusalaheid oskussõnu (nii hakati näiteks *kausta* asemel kasutama sõna *toimik*) ja nõuandeid, koos töötati ka mälestuste ja arhiivimaterjali kogumise vallas. 1938 käis Tulnola tutvumas Riigi Keskarihiivi tööga, keskendudes põhiliselt köitekoja tehnikale ning töödele arhivaalide restaureerimise ja konserveerimise alal. Selle juures olid Otto Liiv ja asedirektor August Sildnik Tulnolale lahkelt selgitusi ja näpunäiteid jaganud.³⁸ Kattai kuulus 1930. aastatel ka Arhiivinõukogusse ning oktoobris 1938 osalesid Kattai, Tulnola ja Peeter Kangro I Eesti arhivaaride päeval Tartus, kus Kattai pidas ettekande teemal *Meie uuema ajaloo dokumentide kogumisest ja säilitamisest*.³⁹ 1936 ilmunud arhiivinduse käsiraamatu⁴⁰ autorite hulka kuulus ka Kattai, kes kirjutas peatükid Vabadussõja Komitee arhiivist ja Kaitseministeeriumi arhiivist.

Mida arvasid Sõjaarhiivist ja selle töötajatest professionaalsed arhivaarid? Üheks näiteks on tollase arhiivindusala voliniku ja Tallinna Keskarihiivi juhataja Arnold Soomi seisukoht 1942. aastast, mille ta avaldas kolonelleitnant A. Hinnomi kava kohta, mis nägi ette Eesti sõjaväeosade ja —asutuste arhiivimaterjali Tallinna Keskarihiivist eraldamise ja neist eraldi Sõjaarhiivi loomise. *Kollektsioon* [silmas peetakse Komitee arhiivi] *oli loodud suure hulga arhiivifondide meelevaldse lõhkumise teel — seda ei saa vaadelda piisiva iseloomuga arhiivina, ka on see vastuolus Lääne—Euroopa põhimõtetega.*⁴¹ Iseseisva Sõjaarhiivi loomine oli Soomi arvates mõeldamatu, kuna sõjaväelaste seas polnud ühtegi teadusliku või arhiivindusliku haridusega inimest, kes oleks tulnud arvesse arhiivi juhi või juhtiva töötajana. *Harilik kaadriohvitser, kes mõne artikli on avaldanud ei kõlba veel arhivaariks. Milliseid tulemusi annab suure ja väärtusliku arhiivi vähikute hoole alla andmine, näeme võrdlemisi kujukalt Vabadussõja Ajaloo Komitee tegevusest, kus lõhuti asjatundmatult ära mitte üksinda terved fondid, vaid isegi toimikud ning moodustati isiklike arusaamade järgi lahtilõhutatud toimikuist uusi toimikuid, kirjutab Soom.*⁴²

Tuleb tõdeda, et tal oli paljuskki õigus ning sama meelt oli ka Komitee arhiivi korraldaja Tulnola, kes märtsis 1939 Kattaile esitatud ettekandes kirjutab: *arhiivi loomisest 1926—1930 tegeleti Sõjavägede Staabi VI osakonna arhiivi koondatud kirjakogude süsteemi lammutamisega. Kirjakogudest nopiti välja üksikud*

*vajalikud toimikud, toodi need Vabadussõja Ajaloo Komiteesse ja korraldati siin Komitee arhiivi. Senised korraldustööd on väga võhiklikud, pole arvestatud provenientsprintsipi.*⁴³ Samas töötas Tulnola ise Komitee juures juba 1928. aastast, olles seejuures algusest peale tihedalt seotud arhiivitööga. Ilmselt on siit näha, kuidas aastatepikkuse arhiivitööga omandatud kogemused ja teadmised olid tema seisukohti muutnud.

KOMITEE JA ARHIIVI LIKVIDEERIMINE

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusega 19. septembrist 1940 määrati Eesti Vabariigi Sõjaministeerium, väeosad ja sõjaväeasutused likvideerimisele ning kaks päeva hiljem nimetas Sõjavägede juhataja kindralmajor Gustav Jonson ametisse vastava likvideerimiskomisjoni eesotsas kindralmajor Rudolf Reimanniga.

Likvideerimisele kuulus ka Komitee. Riigivanema poolt 1934. a kinnitatud Komitee Töökomisjoni koosseis loeti alates 1. oktoobrist 1940 kehtetuks ning selleks ajaks Komiteesse jäänud ohvitserid saadeti üldjuhul septembri jooksul erinevate väeosade juurde Territoriaalse Laskurkorpuse formeerimistöödele. Samast kuupäevast vabastati ametist viis Töökomisjoni riigiteenistajat.

Töökomisjoni likvideerijaks määrati senine arhiivikorraldaja Hengo Tulnola, kes sai endale appi kauase Töökomisjoni teenistuja Rudolf Taimre.⁴⁴ Tulnola oli Töökomisjoni ajutise juhina asunud likvideerimise eeltöödele juba 15. septembril. Tulnola korraldas Komitee majandusasjad, lõperas ja revideeris kassaraamatu ning andis Varustusvalitsuse ladudesse üle inventari. Riigiarhiivile anti üle Töökomisjoni trükitööde ladu, mis muuhulgas sisaldas 367 eksemplari Vabadussõja ajaloo esimest ja 3228 eksemplari teist köidet. 14. novembril 1940 esitas Tulnola Likvideerimise Peakomisjoni esimehele töö kohta lõpparuande.⁴⁵

Riigiarhiivile anti üle Töökomisjoni juures asunud arhiiv, mis sisaldas ühtekokku 13 173 toimikut 163 fondist, 143 pakki sedeldokumente, autokoormatäie lahtist korraldamata materjali ja 1919–20 aastakäikude ajalehti. Ühes sellega anti üle kaks toatäit Kaitseliidu arhivaale, mis pärast Kaitseliidu likvideerimist olid ajutiselt antud Töökomisjoni järelevalve alla. Ka Töökomisjoni enda dokumentatsioon (204 avaliku ja 9 salajase kirjavahetuse toimikut) läks Riigiarhiivi hoole alla. Laskurkorpuse Staabi Operatiivosakonnale anti üle topograafiline materjal. Töökomisjonil oli olnud ka üsna põhjalik raamatukogu, mida Tulnola pakkus Sõjavägede Staabi raamatukogule, kus aga selle vastuvõtmisest keelduti tuues põhjenduseks, et enamik neist raamatutest kuulub avalikest raamatukogudest kõrvaldamisele. Nii läks Töökomisjoni hinnaline raamatukogu hoiule Riigiarhiivi.⁴⁶

Nii Komitee raamatukogu kui arhiivi säilitatakse praegugi Eesti Riigiarhiivis. Raamatukogu liideti arhiivi raamatukoguga ja selle väärtus seisneb eelkõige selles, et sisaldab iseseisvusperioodil väljaantud raamatuid, mis hiljem kuulusid keelatud kirjanduse nimekirja ning on suures osas hävitatud.

Komitee arhiivifond⁴⁷ sisaldab Komitee enda ning selle poolt kogutud dokumente. Esimesse nimistusse on koondatud 867 säilikut, Töökomisjoni liikmete tehtud ära kirju sõjaväe keskasutuste, diviiside staapide, väeosade jne päevakäskudest, ringkirjadest ja muudest dokumentidest. Seega on nimetatud fondist võimalik leida ära kirju neist dokumentidest, mille originaalid pole säilinud. Teise nimistusse (1115 säilikut) on koondatud Komitee enda arhiiv (mis on ühtlasi käesoleva artikli põhiallikaks) ning mitmesuguseid Vabadussõja–aegseid originaalmaterjale (sh väeosade päevaraamatuid). Kolmas nimistu on mahukaim (2006 säilikut) ning sisaldab kirjutisi Esimese Maailmasõja, Vabadussõja jms kohta, mis on autorite järgi alfabeetiliselt süstematiseeritud. Seal on ka Töökomisjoni liikmete valminud ja poolelijäänud uurimuste käsikirjad kavandatud Vabadussõja sõjateadusliku raamatu jaoks, samuti nende muud artiklid ja käsikirjad.

Kogu arhiivifond nõuaks aga uuesti korraldamist, sest olemasolev korraldus on tehtud asjatundmatult, mis raskendab tublisti materjali kasutamist.

KOKKUVÕTE

Kui võrrelda Sõjaarhiivi loomist ja arengut teiste, nii Eesti kui välismaa arhiividega, võib leida mõnegi sarnase joone.⁴⁸ Sageli sündis ja kasvas arhiiv suures osas entusiastide (palgad olid madalad ja karjäärivõimalus väiksem kui teistes sõjaväestruktuurides) töö najal ning kujutas alguses endast korraldamata ja äärmiselt halvas seisukorras dokumentide massi, millel puudusid ka nimistud.

Sõjaarhiivi kujunemisloo eripäraks on see, et sünniraskustest ei saadudki üle ning arhiiv kiratses ebarahuldavates tingimustes kuni likvideerimiseni. Korralikult funktsioneeriva arhiivi väljakujunemiseks oli Sõjaarhiivile antud aeg liialt lühike. Saatuslikuks sai arhiivile aga tema spetsiifika ning lähedane seos sõjaväeasutustega, mistõttu selle likvideerimine okupatsioonivõimude poolt oli paratamatu.

Nii puudubki tänapäeva Eesti arhiivisüsteemis mujal maailmas traditsiooniline iseseisev sõjaarhiiv ning vaevalt, et selle loomine ka kunagi päevakorrale tõuseb.

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Vt lähemalt: Erik Norberg. Guide to Military archives. // Meddelanden från Krigsarkivet. XIII.

² Eesti Riigiarhiiv (ERA). 2124–2–15. L 11.

³ Mihkel Kattai. Vabadussõja ajaloo kirjutamisest. // Sõdur. 1927. 26/27. Lk 630.

⁴ ERA. 2124–2–14. L 119.

⁵ Sõjamuuseum asutati Sõjavägede Ülemjuhataja käskkirjaga 19. jaanuaril 1919. Selle kohta on kirjutatud diplomitöö: Imre Derjagin. Eesti Vabadussõja muuseum 1919–1940. Juhendaja prof Jüri Ant. Tartu, 1994. Käsikiri hoiul Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus.

⁶ ERA. 2315–1–138a. L 136–137.

⁷ Mihkel Kattai. Vabadussõja ajaloo kirjutamisest. Lk 630; Mihkel Kattai. Vabadussõjast osavõtnuil säilinud ajaloomaterjalide kogumisest. // Sõdur. 1931.

- 25/26. Lk 712.
- ⁸ ERA. 2124-2-15. L 11.
- ⁹ Riigi Teataja. 1926. 57. Lk 722.
- ¹⁰ ERA. 495-6-50. L 388.
- ¹¹ Mihkel Kattai. Vabadussõja ajaloo kirjutamisest. Lk 630.
- ¹² ERA. 2124-2-32. L 9.
- ¹³ Raamat ilmus kaheköitelisena ja on siiani ainus mahukam Vabadussõda käsitlev teos: Eesti Vabadussõda 1918—1920. I—II. Tln, 1937—39.
- ¹⁴ Riigi Teataja. 1932. 61. 507. Lk 754.
- ¹⁵ ERA. 495-6-1. L 56; 495-6-13. L 290.
- ¹⁶ ERA. 2124-2-15. L 3.
- ¹⁷ Samas. L 10.
- ¹⁸ Riigi Teataja. 1935. 53. 501. Lk 1521.
- ¹⁹ ERA. 2124-2-43. L 5.
- ²⁰ ERA. 2124-2-32. L 7.
- ²¹ ERA. 2124-2-43. L 7—8.
- ²² ERA. 2124-2-14. L 68; 2124-2-15. L 17—18.
- ²³ ERA. 2124-2-79. L 16; 2124-2-15. L 29p, 36p.
- ²⁴ ERA. 2124-2-90. L 180.
- ²⁵ I. Juhend Vabadussõja ajaloo materjalide kogumiseks. II. Eesti riikliku iseseisvuse võitlusajastu sündmuste kronoloogia 1917—20. Tln, 1936.
- ²⁶ ERA. 2124-2-104. L 156.
- ²⁷ ERA. 2124-2-132. L 3; 2124-2-149. L 32.
- ²⁸ ERA. 2124-2-43. L 6; 2124-2-15. L 22.
- ²⁹ Bibliograafilise süsteemi aluseks oli nn Dewey-Brüsseli kümnendüsteem, mille oli 1873. aastal välja töötanud Ameerika raamatukoguhoidja Melvil Dewey. (T. Schellenberg. Modern archives. Principles and techniques. Chicago, 1968. P 61). Selle järgi jaotati kõik artiklid sisu järgi kümneks peatükiks. Iga peatükk omakorda jaotati jälle kümneks ja nii edasi, kuni jõuti vajaliku üksikasjalikkuseni. Näiteks punkt 8 (*Sõjaajalugu, sõjakunsti ajalugu ja ajaloo uurimine üldse*) alapunkt 3 käsitles Vabadussõja ajalugu, mis omakorda jagunes alapunktideks. (ERA. 2124-2-187. L 10a).
- ³⁰ ERA. 2124-2-15. L 11.
- ³¹ 1929. aastal Riigi Keskarchiivi direktoriks saanud Otto Liivil oli käsil ülevaate koostamine Eesti arhiivindusest, mistõttu suulise kokkuleppe alusel saatis Kattai Liivile aruande Vabadussõja Ajaloo Komitee arhiivi tööst.
- ³² ERA. 2124-2-43. L 5.
- ³³ ERA. 2124-2-53. L 216; 2124-2-43. L 6.
- ³⁴ ERA. 2124-2-4. L 17.
- ³⁵ ERA. 2124-2-60. L 132.
- ³⁶ ERA. 2124-2-90. L 186.
- ³⁷ ERA. 2124-2-4. L 18.
- ³⁸ ERA. 3587-1-8. L 50.
- ³⁹ ERA. 2124-2-79. L 132.
- ⁴⁰ Arhiivinduse käsiraamat. Trt, 1936.
- ⁴¹ Soom vihjab arhiivikorralduses valitsevale provenientsprintsibile, mis eeldab, et ühe asutuse tegevuse tagajärjel tekkinud dokumendid moodustavad orgaanilise terviku, mida ei tohi lõhkuda.
- ⁴² ERA. R49-1-2. L 40—41.
- ⁴³ ERA. 3587-1-8. L 61.
- ⁴⁴ Erinevalt kõigist teistest Komitee töötajatest jäi Taimre arhiiviga seotuks ka hiljem, töötades pärast sõda ENSV Riigi Keskarchiivis (praegune Riigiarhiiv) Tallinnas.
- ⁴⁵ ERA. 2124-2-167. L 18, 67.
- ⁴⁶ Samas. L 140—141.
- ⁴⁷ ERA. 2124. Vabadussõja Ajaloo Komitee Töökomisjon. 3988 säilikut. 1917—40.
- ⁴⁸ Vt nt: Peep Pillak. Ajaloolise arhiivi asutamine ja Tartu Ülikool. // Kleio. 3. 1991. Lk 56—59.

MÄLESTUSED

TALLINN, 1944. AASTA 9. MÄRTSI ÖHTU — 10. MÄRTSI ÖÖ. KOOLIPOISI MEENUTUS¹

Hillar Palamets

Ma olen sündinud Tallinnas 1927. a südasuvel ja selles linnas Kadrioru servas oma esimesed kümme eluaastat elanud. Kooliteed alustasin Raua tänava 21. algkoolis. 1938. a kolisid vanemad hoopis väiksemasse ja vaiksemasse Keilasse, oma majja.

Algkool sai läbi, Keilas aga polnud sel ajal veel keskkooli. Keskkoolis käidi Tallinnas ja eelistati Gustav Adolfi gümnaasiumi — kõlava nime, pika ajaloo ja kena vormimütsiga õppeasutust, mis pealegi asus lausa Balti jaama külje all. Hästi lähedane hommikul rongi pealt kooli rutata ja öhtul koju tagasi sõita. Sai minustki külmal ja näljasel 1942. a sõjatalvel selle kooli õpilane. Rongid käisid aga harva ja et sakslaste poolt Baltikumi toodud kipakad sajandialguse reisivagunid olid õige külmad, siis leidsin endale elamise Tallinnas tädide pool. Ainult nädalavahetuse aegu sõitsin koju.

Esimese koolitalve elasin Narva maantee alguses, seal kus Maneeži tänav lõikus Narva maanteelega. Hiljem olin Jakobsoni tänaval, selle tänava Kadrioru-poolses otsas, päris kitsaroopalise raudtee ülesõidu juures.

Gustav Adolfi gümnaasiumi (=GAG) põline koolimaja oli läinud mingi saksa raudteetasutuse valdusse ja kool pidid rändama mööda Tallinna koolimaju. Nii olen tükati õppinud Westholmi vanas majas Kevade tänaval, kommerts-kooli ruumides Sakala tänaval ja reaalkoolis *Estonia* teatrimaja kõrval. (Muide — lõpetasin 1946. a Tallinna 7. keskkooli, millele oli antud endine Prantsuse Lütseumi esinduslik hoone Tõnismäel). 1944. a kevadtalvel õpetati meid Vene tänava väikeses kahekorruselises koolimajas, mida varem oli ilmselt kasutanud merekool. Igatahes maja lõhnas tõrva, kõite ja masinaõli järele.

Koolis käidi ülepäeva ja öhtuses vahetuses. Tunnid algasid kell 2 pärast lõunat ja kestsid öhtul kella 6—7ni. Õppetunni pikkus oli 30 minutit, vahetund 5 minutit. Küsida suurt ei jõutud, kogu aeg kulus peamiselt uuele ainele. Ajalugu õpetasid GAGis sel ajal hallipäine ja autoriteetne Villem Orav ja vaikselt teadlaste tüüpi Paul Hinnov. Ilmselt oli Orava õpetus ja eeskujuteguriks, miks mõni aasta hiljem ülikoolis ajaloo eriala valisin.

Vene lennuväe õhurünnakuid oli Tallinnale aegajalt ikka toimunud, aga need olid paari lennukiga häirimislennud, mida ei osatud karta. Õhutõrje tulistas ja meil keelati välja tänavale uudistama minna — ülalt alla langevad šrapnellikillud võisid tekitada väga vastikuid vigastusi.

1944. a 9. märtsi kuupaisteline õhtu. Koolipäev Vene tänaval oli läbi saanud, tunnid lõppenud. Tulen portfelli raamatutega käe otsas piki pimendatud Viru tänavat Vene turule, et trammiga Sadama peatuseni sõita. Seal tee piki kitsarööpmelist raudteed Jakobsoni tänavani, kus vanas kahekorruselises puumajas nr 52 teise korruse korteris 14 elasin koos tädi Luise Liivojaga.

Võtame parajasti kõõgilaua taga kasinat õhtueinet, kui hakkavad undama õhuhäiresireenid. Kuidagi eriti pikalt ja ähvardavalt. Haarama mõned asjad väikese kohvriga kaasa ja laskume maja all olevasse keldrisse—puukuuri. Pakkivist seintega kitsukesed käigud, kahele poole avanuvad ukseid kuuridesse. Mingit varjendit see kelder endast ju ei kujuta, pigem võib muutuda lõksuks, kui maja saab otsetabamuse ja kokku variseb. On küll kaks väljapääsu, üks tänavale, teine hoovile, aga siiski...

Pole veel jõudnud korterist lahkuda kui näeme, et väljas läheb kuidagi kummaliselt valgeks. Põikan korraks hoovi ja näen taevas hõljuvaid valguspommide kobaraid — rahvasuus *jõulupuudeks* kutsutuid. Atraktiivne, aga samal ajal ka jube vaatepilt, mis ennustab juba suuremat rünnakut. Samas hakkavad tööle õhutõrjekahurid ja kuuldub esimeste pommide plahvatusi. 9. märtsi suurrünnak Tallinnale on alanud. Kell võis olla pisut enne kella 7.

Keldri pimeduses võime vaid aimata, mis väljas toimub. Pommide lõhkemise mürin muutub järjest selgemaks ja peagi tunneme, kuidas kogu maja vapub maapinna põrumisest. Siis kuuleme vastikut vilinat ja nelja—viit üksteisele tihedalt järgnevat plahvatust: trahh! trahh! trahh! trahh! trahh! Uus vilin ja uus plahvatuste seeria. Ahistav hirmutunne — kas järgmine seeria tabab ka meie maja? Või on lennuk juba üle? Või on selleks korraks kõik pommid alla heidetud ja jääb oodata uue lennuki ilmumist? Närvesöövad hetked, mis tunduvad subjektiivselt õige pikkadena. Tädi hoiab mu kätt ja ahastab, et pidin just nüüd tema pool elama. Keilas oleksin ju väljaspool igasugust ohtu.

Õnneks jäi meie puumajade kvartal otsetabamusest puutumata. Kõige lähemale olid pommid langenud nii 300 m kaugusele. Tunneme ennast keldris sedavõrd ohustatuna, et lipsame mõne aja pärast hoopis suurema ja kindlama neljakorruselise puumaja keldrisse. Siin istub küünlavalgel kümneid hirmunud inimesi. Mõned neist on tulnud linnast ja teavad rääkida suurematest põlengutest meie lähikonnas. Mis kesklinnas toimub, sellest ei ole mingit ülevaadet.

Lõpuks kaob linna kohalt lennukimootorite müra. Õhutõrje ei tulista enam ammu. Arvame, et see tähendab üldse rünnaku lõppu ja kuigi lõpualarmi pole veel antud, läheme tagasi koju. Tädi saadab mind vaatama, kuidas Narva maanteel elav noorem õde Alma Kaljo on rünnaku üle elanud. Endalgi poisikesena huvi näha linna pärast suurpommitamist.

Lähem Koidula tänavale, seda pidi Narva maanteele. Sadama jaama juures põlevad kõrge leegiga vedelkütuse tsisternid. Veiklev tulekuma annab kogu ümbrusele õige võika ilme. Narva maanteel klirisevad jalgade all klaasikillud, saabaste külge hakkavad maha pudenenud telefonitraadide tükid. Pahemat kätt tugev tulekuma Vase, Pronksi ja Tina tänav kandis. Ka Maneeži tänav majad on leekides. Arhiivi juures seisab tuletõrjeauto ja mõned tuletõrjujad askeldavad ringi. Uus pritsimaja on ju samas, aga mida ei ole, see on vesi. Vectorustik

on pihta saanud, survet ei ole ja järjest tugevnevas tuules jõudsalt põhja poole rühkivale põlengule ei ole neil midagi vastu panna. Inimesed käivad neid appi kutsumas, mehed laiutavad ainult käsi — vett ei ole...

Tädi maja on terve, aga inimesed on hirmul läheneva tulerinde ees. Kas Narva maantee on nii lai, et leegid ei hüppa üle tänava? Sel ajal oli ju Narva maantee praegusest poole kitsam ja seda just hotell *Room* kohal, kus asus ka tädi elamine. Tädi oli üksinda kodus, abikaasa oli sõitnud Hallistesse Viljandimaal. Tädi korter asus hoovipealses kivimajas, tänavapoolne majaderida koosnes aga kahekorruselistest vanadest puumajadest, mis võisid õige kergesti tuld võtta. Kaugemale hoovi sisse jääb ETK uue tubakavabriku kõrge hoone. Mingid mehed organiseerivad just selle tööstushoone tulekaitset, puumajade kaitsmist peetakse kujunenud suurpalangus ilmselt lootusetuks. Võin nüüd ise kogeda, kuidas tuli tõstab sellise põlengu korral üha tugevnevat tuult, mis kannab edasi mitte ainult sädemeid ja süsi vaid ka leegitsevaid katusepapi tükke.

Samas lähedal on mingi madal kuur tõrvapapist katusega. Mehed annavad mulle hüdropuldi ja kamandavad katusele, et kustutaksin võimalikult vähese veega kõik sinna langevad sädemed ja leegitsevad papitükid. Olen kribinal–krabinal üleval ja tunnen ennast kuidagi tähtsana — ikkagi aktiivselt tegev rünnaku tagajärgede likvideerimisel. Niisama käed ripakil vaatamine oli palju ebameeldivam. Siis ma veel ei teadnud, et mu jalgade all kuuris hoiti suures koguses lakke, värve ja muud kergesti plahvatavat kraami. Kui hiljem tuli kuurini jõudis, siis kogu see värk ka plahvatas.

Mulle tundub, et suuremat ohtu kuuri katusele enam ei ole, ronin alla ja lähen väravale, et näha, mis Narva maanteel toimub. *Estonia* pool on lausa tulemeri. Maantee alguses seisab suur valge kivimaja — lastekliiniku hoone. Sinna kantakse kandraamidelt vigastada saanud inimesi. Siiani püsib silmade ees pilt, kuidas neli meest kannavad kandraamil naist. Ta pikad juuksed kõiguvad üle kandraami otsa, meestest on näha tulekuma ja suitsu foonil ainult mustad siluetid. Ei ühtegi sõidukit tänavatel, ainult ahastavad inimesed.

Kesköö on läbi, aga tuli ei vaibu. Siis algab suurrünnaku teine laine. Jälle mürisevad lennukimootorid linna kohal. Mõni lennuk tuleb õige madalalt ja annab pardarelvast valanguid. Õhutõrje aga vaikib, ilmselt pole teda enam olagi. Teine laine ei kesta kuigi kaua ja ka pomme heidetakse vähem. Olen koos noorema tädi ja ümbruskonna elanikega ühe tööstushoone pakivist kangialuses, kust mõlemale poole avanes avar väljapääs. See paik tundus turvalisemana kui kitsuke kelder maja all.

Pärast teise laine lõppu lähuvad mehed olukorda hindama. Tänaväärsed majad põlevad juba kõrge leegiga, siin ei ole enam midagi päästa. Inimesed hakkavad oma varanatukest kandma kangialusesse. Küll organiseerivad mehed mõnevõrra eraldi seisva vabrikahoone kaitset ja päästavadki hoone palangust. Leegitsevate elumajade puust ja vabrikahoone vahele jääv kivimaja süttis aeglaselt ja selle põlemise kuumus oli tunduvalt madalam puumajade omast.

Hakkame tädiga nagu sipelgad kraami päästma. Kõigepealt rõivad ja muu riidekraam. Siis majapidamisesemed ja väiksemad mööblitükid. Suuremate peale meie jõud ei hakka. Jõuan alt keldrist välja tuua tädimehe jalgratta ja pimedast

toast *Eesti Entsüklopeedia* kaheksa köidet (need on mul praeguseni alles, otsekui mälestus sellest jubedast ööst).

Kuumus on juba nii suur, et aknaraamid hakkavad väljastpoolt põlema. Võtan kätte tooli ja peksan toolijalgadega põlevaid aknaraame välja. Jube tunne. Kõik senised hoiakud ja keelud on korraga pea peale pööratud. Purustada selleks, et võita veidigi aega vara päästmiseks.

Istume koos teiste paljaks põlejatega kangialuses tulest välja kantud varanatukese otsas ja ootame halli koidiku saabumist. Ei mäleta, et oleks olnud ahastust või nuttu. Inimesed olid otsekui kahestunud. Võtsid kõike toimuvat traagilise paratamatusena.

Pikkamööda valgenes. Saabus 1944. a 10. märtsi kurb hommik. Kadri-oru servas elanud tädi oli vahepeal kohale jõudnud ja minu sealviibimine ei olnud enam hädavajalik. Võtsin tädimehe jalgratta ja otsustasin sellel Keilassee jõuda, et viia emale teadust: oleme elus ja terved. Jätsin tädi kraaminatukest valvama ja asusin nii kella 8—9 vahel teele.

Estonia tahmunud varemed suitsevad veel. Tänavatel vedeleb juhtmeid ja traati. Mustaks määrdunud lumi, palangule omane suitsulehk niiskes õhus. Rõskus, kraade nii nulli ümber. Tänavaservadel paljaks põlenute kraamihunnikud, inimesed juures konutamas. Uneta öö ja hommikune pingelangus vajuvad nüüd sordiinina tällinlastele.

Jalgratas käekõrval rühin üle Vabaduse väljaku, möödun Kaarli kirikust ja jõuan Lilleküla raudteepeatuse juurde. Seal edasi piki raudteetammi Tondi poole. Raudtee kõrval võib näha pommilehtreid, kohati on ka muldkeha viga saanud. Korrastamistööd juba käivad. Neid teevad vene sõjavangid, hõre valve ümber.

Tondil keeran raudteelt ja istun ratta selga, et jõuda Paldiski maanteele. Lumelobjakas ei taha rattasõit aga kuidagi edeneda. Magamata öö väsimus hakkab tunda andma. Ühel ristteel ei vali ma õiget suunda ja keeran hoopis Väina poole. Seda taibates lähen ühte teeäärseesse tallu teed küsima. Ilmselt on mu väljanägemine õige armetu, sest üksinda kodus olev perenaine (mehed on rutanud Tallinna) pakub mulle kohe sooja juua ja süüa ning pärrib linnauudiseid. Räägin, mida nägin oma silmaga ja mida kuulsin teistelt. Täna toidu eest ja rühin edasi.

Sõit edeneb vaid veidi kiiremini kui oleksin jalgsi kõndinud. Millegipärast sõidan mööda külavaheteid, mitte aga suurt Paldiski maanteed. Miks, seda ei oska ma praeguseni seletada. Valingu juures jõuab mulle järele heinakoorma kökats, mida veab noor venelanna, ilmselt Peipsi tagant evakueeritu. Eesti keelt ta ei oska. Võtab mind koos rattaga koorma peale ja on kangesti huvitatud, mis siis ikka öösel Tallinnas juhtus. Vangutab pead, kui kuuleb suurtest purustustest, aga mingit kaastunnet eestlasi tabanud suurele hädale ei ilmuta. Läheb neilgi halvasti, mis siis ikka.

Siis kaldub heinakoorem ühel käänakul ümber, naine saab üpris kurjaks ja manab mind, otsekui oleksin mina selles äparduses süüdi. Egas midagi — ratas käekõrvale ja sammun edasi, jättes kurja manava nooriku koormat kohendama.

Pärast keskpäeva olen kohal ja leian koduukse lukustatuna. Naabritelt kuulen, et ema süda ei andnud kuidagi rahu, oli üritanud iga hinna eest Tallinna pääseda. Nõmmeni ikka mõni juhuslik rong käis, seda võimalust ta siis kasutas. Lähen ulalust otsima kõrvalmajja, poissmehest naabri Norbergi Karla poole. Söödab ja joodab mind ja paneb siis kahe kasuka vahele põrandale magama. Olen sedavõrd väsinud, et vajun unne nagu pimedasse kotti. Närvikava on veel noor ja tugev, unega mingeid raskusi ei ole. Tuleb üks pikk magamine, sest kui ärkan, on juba 11. märtsi keskhommik. Näen Karla kui tõsiuskliku omapärast kodust hommikupalvust. Ta on õlgadele võtnud põrandariide taolise pika teki, teeb kümneid sügavaid kummardusi ja räägib oma issandaga seda laupäevahommikust juttu. Kuigi Keila oli tuntud baptistide pealinnana, ei kuulunud Karla nende hulka. Käis korralikult kirikus ja vennaste palvetundides.

Keilas kuulen, kuidas siin rünnakuöö oli üle elatud. Seal kus praegu kõrgub teraviljakombinaat, oli ühe talu lauda katusel sakslaste õhuvaatluspost lennukimajakaga. Pimedal ajal vilkus see õige intensiivselt, näidates lennukitele suunda Tallinna lennuvälja peale. Vene pommitajad kasutanud seda majakat 9. märtsi ööl pöörde tegemiseks. Kohalikud käisid saksa sõdureid palumas, et need lülitaksid majaka ometi välja. Sakslased keeldusid — neile ei ole selleks kõrgemalt poolt korraldust tehtud. Majakas plinkis nii kaua, kuni üks lennuk andis kuulipildujast pika valangu lauda pihta. Kuulid lendasid sõimede vahelt läbi ja nii õnnelikult, et ükski loom pihta ei saanud. Alles nüüd lülitasid sakslased majaka välja. Nii kõvasti pidasid nad *ordnunist* kinni.

Pommitamisel peavarju kaotanud tallinlased paigutatakse laiali linna ümbrusesse. Paljakspõlenud tädi tuleb koos abikaasa ja kraaminatukesega Keilasse elama. Õnneks meil ruumi on.

Tallinna koolides lõpeb õppetöö 9. märtsiga. Antakse korraldus minna suveks kuhugi tööle, peamiselt maale, muidu ei võetavat sügisel enam õppima. Mina leian endale töökoha Keila linnavalitsuses *käsundusametnikuna* — jooksupoisina. Minu ülesanne on kanda laiali kirju ja kutseid, juhatada võõrastele Keilas teed, istuda telefonivalves ja aidata kantseleiametnikke mõnes rutulises töös.

Tallinna suur pommitamine on üldine jutuaine. Levivad õige kummalised kuuldused. Nii räägiti, et pommikildudelt olla leitud saksakeelseid markeeringuid. Otsekui oleks linna pommitatud saksa pommidega. Ah jama, ütlesid inimesed selliste juttude peale. Ometi näis neilgi mingi tõepõhi olevat.

Pool sajandit hiljem sattus mulle näppu Karl Eerme mälestusteraamat.² Meenutaja oli 1943/44 aastavahetusel käinud Leningradi all eesti poistele kingituspakke viimas — Eesti Rahva Ühisabi jõulupakid, nagu neid jagati. Tä näinud tohutuid virnu Leningradile määratud lennukipomme ja kirjutas järgmist: *Jah, neis virnades lebasid isegi needsamad lennukipommid, mida järgmise aasta 9. märtsil heideti Tallinnale, nagu seda tõendasid lõhkemata jäänud pommidel Saksa relvatehaste märgid. Nende päritolu Gatšinast kinnitasid ka allatulistatud ja vangistatud Vene lendurid.*³

Veel olen lugenud, et USA varustas nõukogude lennukitööstust lennukimootoritega. Siis tuleb ju välja, et Tallinna pommitamine oli ju lausa internatsionaalne ettevõtmine: Ameerika mootoritega varustatud Vene lennukid heitsid eestlaste linnale Saksamaal valmistatud pomme. Mine sa tea, kuidas tegelikult oli. Aga õhurünnak koos kõigi selle materiaalsete ning ideoloogiliste tagajärgedega oli ometi unustamatu tõsiasi.

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Vt ka: Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9./10. märtsil 1944. Koostanud Jüri Kivimäe ja Lea Kõiv. // Tallinna Linnaarhiivi toimetised. Nr 2. Tln, 1997.

² Karl Eerme. Päevata ööd ja ööta päevad. Geislingen, 1963.

³ Samas. Lk 84.

RETSENSIOONID, PUBLIKATSIOONID JA KROONIKA

EESTI RAHVUSVÄEOSADEST NENDE LOOJATE PILGU LÄBI

Rahvusväeosade loomisest Eestis. Mälestusi ja kirju aastatest 1917—1918. Koostanud Ago Pajur ja Tõnu Tannberg. Tartu, 1998, 262 lk, ill., lisad.

Eesti iseseisvuse sündi või Vabadussõja ajalugu ilma Eesti rahvusväeosade asutamise loota käsitleda pole võimalik. Sealt algab ka eesti kaasaegne sõjaväeline traditsioon, millele oli kahjuks antud pikaks ajaks katkeda. Tänapäeval püüame seda taastada.

Eesti rahvusväeosade ajalugu on varemgi uuritud. Sellega seonduvaid mälestusi ning dokumente on publitseeritud. Kuid kas on seganud liiga lühike ajalooline distant, hetke poliitilised prioriteedid, isikutevahelised vastuolud või 1930. aastate nn vaikiva ajastu üldine õhustik — see teema on endiselt värske. Tartus asuva Eesti Ajalooarhiivi samm võtta teema käsile allikmaterjalide avaldamise näol, on igati tervitav. Kogumiku koostajaiks on nimekad noorema põlvkonna ajaloolased dr **Tõnu Tannberg** ja mag **Ago Pajur**. Väljaandele lisab kindlasti autoriteeti asjaolu, et see on esimeseks kõiteks seerias *Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost*.

Mälestuste autoriks on rahvusväeosade loomisest osa võtnud mehed, sealhulgas ka 1. Eesti polgu tegelikud loojad ja esimesed ülemad, polkovnikud Siegfried Pinding ja Aleksander Tõnisson (hilisem kindralmajor). Viimase mälestuste lühemaid ja pikemaid versioone on hiljem avaldatud ajakirjas *Sõdur* (1927, 1932 ja 1937). Kogumikus ilmunu on varem avaldatud kärbeta ning väga põhjalikult redigeerituna 1927. aastal.¹

Mälestuste kogumist alustati kohe pärast Vabadussõja lõppu. Suurimaks aktivistiksi oli hilisem kolonelleitnant Oskar Kurvits, kuid välistada ei saa, et asja algatajaks oli Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee liige, 1927. a surnud alamkapten Konrad Rotschild. Materjalid koondusid 1925. a asutatud seltsi *1. Eesti polgu* valdusse ja asuvad praegu Eesti Riigiarhiivis Tallinnas, polgu fondis.² Koostajad nendivad, et *need mälestused ei käsitle siiski kitsalt ainult 1. Eesti polgu ajalugu, vaid annavad kokkuvõttes panoraamse ülevaate rahvusväeosade loomisest taustast ning tollastest sisepoliitilistest sündmustest nii Eestis kui ka Vene impeeriumis tervikuna* (lk 5).

Kuna mälestused ajalooallikana on muidugi väga subjektiivsed, siis segas kindlasti nende avaldamist ja laialdasemat käsitlemist liiga lühike ajaline distant sündmuste suhtes, tollal veel elanud tegelaste erinev poliitiline ja ühiskondlik positsioon, K. Pätsu riigipöörde ja sellele järgnenud nn vaikiv ajastu, *vapside* ajalooliste teenete vähendamine riigis viljeletud tsensuuri poolt jpm.

Enimkasutamist leidsid need huvipakkuvad arhivaalid 1. Eesti polgu ajaloo uurimisel, mis kulges Oskar Kurvitsa juhtimisel ja märksa kiiremini kui riikliku tellimusena alustatud Vabadussõja ajaloo uurimine. 1923. ja 1927. aastal

ilmusid mahukad köited kogutud mälestustest, milles avaldatud käsikirju üsna ebaühtlasel määral redigeeriti. O. Kurvitsa sulest ja toimetamisel ilmus 1927. a *Eesti rahvusväeosade loomise ülevaade* ning 1930. a üsna mahukas ja tõsine raamat *Eesti rahvusväeosade loomine*.³ 1935. a koostas ta (ikka sama seltsi väljaandena) *Eesti rahvusväeosade albumi*,⁴ mis oli pühendatud kindralmajor Aleksander Tõnissoni 60. sünnipäevale. O. Kurvits oli antud teema osas, aga üldse 1. Polgu (hiljem rügement) ajaloolasena sagedaks autoriks erialajakirjas *Sõdur*. Kuna säärase suure teema käsitlemine jäi omamoodi ühemeheettevõtmiseks, siis sugenes sellest teatud ühekülsus, millele omakorda avaldasid mõju kiirestisündinud ja K. Patsu ümber koondunud jõududele sobivad stereotüübid. Polgu loomise loo juures vajasid üha enam tagaplaanile polkovnikud Siegfried Pinding, Jaak Rosenbaum ja Aleksander Kiiker. Kuigi mälestuste autorid, vaatamata mitmesugustele erimeelsustele, kinnitavad ühest suust Aleksander Tõnissoni suuri teeneid, on 1935. a album oma lõmitav–ülüstava tooni poolest maitsetu.

Eesti sisepoliitilise elu stabiliseerumisel muutus paraku võimatuks võimalolijate kritiseerimine, ka retrospektiivselt. Seepärast on päris selge, et näiteks ajakirjanik Johan Juhtundi mälestused vajasid nii sügavalt unustusehõlma, et Oskar Kurvits ei sõandanud neid isegi oma 1930. a raamatu allikate nimesitikuski märkida. Ajalooarhiivi publikatsioonis on mälestuskildude pealkirjaks võetud lause tekstist: *Kõnelen sarnase vihaga, et ise värisen...*⁵ J. Juhtundi suurimaks ajalooliseks teeneks jääb ajalehe *Eesti Sõjamees* koostamine, väljaandmine ja levitamine üle kogu Venemaa. Juba lehe esimese numbri trükiarvuks oli 19 000. Autor ise võis täie õigusega rahuldust tundes kirjutada: *Lehe otstarve oli kohalikke enamlasti materdada, kuid tegelikult kujunes tema ülesanne palju suuremaks, millel isegi Vabadussõja kohta oma tähtsus oli. Nimelt võtsin teistes ajalehtedes ilmuvatest sõdurite kirjadest aadressid ja saatsin lehte üle kogu Venemaa kuni Türgi väerinnani laiali. Tagajärg oli see, et üle Venemaa kümned tuhanded hästi välja õpetatud ja lahingutes karastatud eestlased sammud kodumaale juhtisid [...] ja Vabadussõja lahtipuhkemisel oli meil välja panna rohkesti tublisid sõjamehi. See jääb minu suurimaks teeneks Vabariigi ees, hoolimata püüetest seda surnuks vaikida.*⁶

Mõnede kaasaegsete vastu on J. Juhtund üsna halastamatu. Vabadussõja-aegse Ülemjuhataja staabi ülem ja Tallinna pikaajaline ülemlinnapea kindralmajor, 1917. a polkovnik Jaan Soots oli tema arvates *niiri arusaamisega, toores ja jõhker kui Vene roodu veltveebel — kes eestlasi ei mõistnud...*⁷ Pärastist suurte teenetega Sõjavägede staabi ülemat kindralmajor Juhan Tõrvandit kritiseerib Juhtund selle eest, et too ei pooldanud 1917. a Eesti eraldumist Venemaast ning keeldus tulemast rahvusvägedesse. *Ja nüüd seesama Tõrvand oma mälestustes esineb kui tuline Eesti asja ehitaja.*⁸ Sellega scoses on huvitavad ka J. Juhtundi arutlused iseseisvuse sünni kohta, millel ehk ei puudu ka oma aktuaalsus tänapäeval: *Nüüd, kus kõik möödas, tahaks igamees esimese eesti iseseisvuse mõtte algataja au endale. Kuid tõeliselt ei nähtud sel ajal niisugusest asjast undki. Meie riikline iseseisvus ei ole mitte kiipse ja kaalutud mõtte teostamine soodsal ajaloolisel silmapilgul, vaid olude üllatus. Avalikkudel koosolekutel vaieldi ainult sellest, kumb meile kasulikum on — kas föderatsioon või autonoomia, kusjuures arvamusel viimase*

*kasuks kaldusid, sest esimene käis rahval aineliselt üle jõu. Ja see oli kõik.*⁹

Selge see, et niisugused mõtted — olgu need siis põhjendatud või ülekohtused, ei sobinud 1930. aastatel väljakujunenud kontseptsioonidesse.

Publikatsiooni mahult väiksema osa moodustavad kirjad. Nende autoriks on Viljandimaalt pärit polkovnik Jaak (Jakob) Rosenbaum (1871—1925), kellest asjaolude tõttu ei saanud küll 1. Eesti polgu ülemat, kuid kes tagasihoidliku mehana, oma auastmele ja kõrgetele aumärkidele vaatamata nõustus ka tagavarapataljoni ülema kohaga (Bernhard Linde: *Kõrvalejäämine — see oli polkovnik Jaak Rosenbaumi saatuseks kuni ta surmani* (lk 223)).

J. Rosenbaum oli tüüpiline eestlasest ohvitser vanas Vene armees: vaesemapoolsest Viljandimaa taluperest poiss, kes polkovnikuna unistas oma koha ostmisest; Vilno sõjakooli hariduse ja suurte sõjakogemustega polguülemaks tõusnud ja ometi tubliks rahvuslaseks jäänud mees, kes ühena kolmekümnest eestlasest ohvitserist tõuseb teiste taustal esile kui Püha Jüri (Georgi) Sõjateeneteordeni kavaler. Tolleaegse ohvitserina oli tal hea haridus, mistõttu ka tema kirjad on nauditavaks lugemisaineks. Üldse — see oli veel aeg, mil osati oma mõtteid kirjas väljendada ja korralik kirjavahetus oli au sees.

Polkovnik J. Rosenbaumi kirju on Riigiarhiivis säilinud hulgaliselt; mõned neist on kümnete lehekülgede pikkused. Bernhard Linde on osa, Vene kodusõda kajastavaid kirju koos sissejuhatuse ja lisamaterjalidega 1938. a avaldanud. Linde kirjutab, et kirjad *moodustavad omalaadse kultuurilooliselt väärtusliku täienduse eesti soost vene ohvitseri eluarengu hingeelulistel vaatlustel* (lk 225). Sellest mõttest innustatuna võiksid rahvusväeosade kogumiku koostaja kaaluda polkovnik Rosenbaumi kõigi kirjade kommenteeritud väljaandmist, et säärase cheda materjali abil luua pilt eesti talupoisi teest seisusliku tsaaririigi ohvitseriks. Kindlasti oleks otstarbekas lülitada sellesse kogumikku ka varem B. Linde poolt avaldatu ning miks ka mitte äsjaavaldatud kirjad 1917. aastast.

Tundub nii, et raamatu koostajail on arhiiviainese vormimine publikatsiooniks olnud suhteliselt lihtne ülesanne. Õnnestumise peamiseks eelduseks on muidugi kõigi autorite hea kirjaoskus, mis nende eluajal läbiviidud venestamispoliitika taustal suisa üllatav on. See võime või kunst, suurel määral siiski sihipärase õppimise ja eneseharimise tulemus, on tänapäeval üsna haruldaseks muutunud. Suur osa meie riigiametnikest, enamik ohvitserkonnast ja üldse rõhuv osa meie inimestest paraku kirjutada ei oska. Kas see on infoajastu paratamatus? Kardan, et selle kirjutise raames nii raskele küsimusele vastust ei leia. Igalt juhul on Tartu ajaloolased avaldamiseks välja valitud tekste üsna vähe redigeerima pidanud ja kõik nad on juba algupärandinagi kergesti loetavad.

Rahvusväeosade tegelaste head kirjutamisoskust kasutades on kogumiku koostajad igast palast välja noppinud mõne tabava lause ning seda pealkirjana kasutanud. Näiteks: *Kas tulgu või pussnuge maha aga meie asutame eesti väeosad...* (E.-D. Heimberg); *Klimbisuppi pole vene kasarmu köögid enne näinud...* (S. Pinding); *Eesti polgu loomine oli kui muinasjutt...* (A. Kiiker) jne. J. Rosenbaumi kirjade juures: *Noh, kui võit saksa Willemale jätta, siis on kits kärneriks...; Meile saab vabariik tulema, sest teist niisugust juhust enam ette tulema ei saa, kui nüüd on.*

Rahvusväeosade ajalugu vajab uut uurimist kogu ajastu ja sündmustiku kontekstis. Täna on kindlasti laienenud allikate hulk, meid ei sega asjaolud, mis tõkestasid objektiivse uurimise 1930. aastatel. Tuntud poliitikategelane Eduard Virgo, kritiseerides 1935. a suvel Eesti Vabadussõja ajaloo käsikirja märkis: *Kõige parem ajalugu on see, milles on tõsiasju kirjeldatud erapooletult. Minu arvates on praegu veel vara asuda sarnase ajaloo kirjutamisele, kuna puuduvad veel täielikumad andmed, millede najal erapooletu edasijutustamine oleks võimalik. Need üksikud katsed, mis seni trükkist ilmunud, peegeldavad minu arvates pea enandituna tendentsi võlsida sündmusi mõne voolu või mõne isiku liialdatud esiletõstmise tahtega.*¹⁰

Õigus on ühel kogumiku kandvamatest autoritest, ajakirjanik J. Juhtundil, kes kirjutab tulevastele uurijatele innustavalt: *Ühel jalaväepolgul kui sõjalisel üksusel ei ole ülemaailmses ulatuses palju tähtsust, kuid tema sugestiivne võim on määratu suur. Tema peale vaadati kui rahvuslise reaalse jõu väljenduse peale ja kui niisugune äratas ta inimestes uusi mõtteid, uusi soove ja püüdeid, üks julge teisest, ja sarnane mõttekäik arenes käsikäes sündmustega kiipseks, julgeks iseseisvuse mõtteks. Siin peitubki esimese polgu suurim teenus, mis teeb ta Eesti ajaloos surematuks: Eesti iseseisvuse ajalugu ei ole mõeldav ilma esimese polguta!!!* (lk 161).

Kogumiku koostajad on loobunud nende poolt avaldamiseks ettevalmistatud materjalide varustamisest pikema sissejuhatava artikliga. See oluks küll vajalik, et noorem põlvkond, keda see hästiloetav materjal muidu paeluda võiks, on ju tegelikus teadmatuses rahvusväeosade loomise ajaloost. Kogumikus üksikisikute vaatenurga alt nähtu vajaks teaduslikku lahtimõtestamist, mida seni Eestis tegelikult tehtud ei ole. II maailmasõjaeelsete teosed on koos kõigi oma puudustega ja vaatamata mõningatele taasavaldamisele viimasel kümnendil, siiski suhteliselt tundmatud. Mitu põlvkonda pole koolist üldse mingeid teadmisi Eesti riikliku iseseisvuse ajaloo kohta kaasa saanud. Äsjailmunud raamat seab seega eesti ajaloolased tõsise ülesande ette: koostada korralik uurimus rahvusväeosade ajaloost. Sellest järgmine samm oleks Eesti Vabadussõja ajaloo uuesti läbiuurimine. Nii rikastame üht tähtsat rahvusteadust ning vabaneksime lõpuks ajast ja arust läinud stereotüüpidest.

Eesti Ajalooarhiiv ja Tartu ajaloolased on teinud hüva alguse meie sõjalise mineviku murranguperioodi uurimisel.

Kapten prof Rein Helme

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. I. Revolutsioon ja okupatsioon 1917—1918. Tln, 1927.

² ERA. Fond 534.

³ Eesti rahvusväeosade loomine 1917—1918. 1. Eesti polk. I kd. Tln, 1930.

⁴ Eesti rahvusväeosade album. I. Tln, 1935.

⁵ Rahvusväeosade loomisest Eestis. Mälestusi ja kirju aastatest 1917—1918. Koostanud Ago Pajur ja Tõnu Tannberg. Tartu, 1998. Lk 152—186.

⁶ Samas. Lk 166.

⁷ Samas. Lk 154.

⁸ Samas. Lk 175.

⁹ Samas. Lk 160.

¹⁰ ERA. 2124-2-92.

"SELLEPÄRAST PÜÜDKU IGA EESTI SÕJAVÄELANE KÕRGEL HOIDA OMA SÕJAMEHE AU..."

Eesti sõjavägi Saksa okupatsiooni alguses 1918. aasta veebruaris.

Eesti Vabariigi väljakuulutamiseks 24. veebruaril 1918. aastal muutusid eesti rahvusväeosad riiklikeks väeosadeks. Eesti väeosad kuulutasid end käimasolevas vaenutegevuses erapooletuteks ja püüdsid Tallinnale lähenevate Saksa vägedega kokkuleppele jõuda omavaheliste suhete reguleerimises. Mingit kokkulepet aga esialgu ei saavutatud.

Alles 28. veebruaril 1918. aastal kirjutas 68. armeekorpuse komandör kindralleitnant A. von Seckendorff alla korraldusele, mille järgi eesti väeosad võisid jätkata oma tegevust korra ja julgeoleku kaitseks. 1. Eesti diviisi staap reorganiseeriti Eesti Sõjavägede Staabiks ning väeosi hakati nimetama Eesti sõjaväeks. Eesti sõjaväelaste registreerimiseks, arvele võtmiseks ning teenistusse määramiseks moodustati sõjaväelaste registreerimise bürood Tallinnas ja maakondades. Saksa väed esialgu ei seganud end eesti väeosade ellu, kuid 20. märtsil 1918. aastal saatis A. von Seckendorff oma korraldusega Eesti sõjaväe laiali.

Huvitaval kombel on seda lühikest ajavahemikku (24.02—20.03) Eesti kaitsejõudude ajaloos väga vähe käsitletud. Ka kapitaalseks peetud kahekõiteline Vabadussõja ajalugu pühendab sellele ajale vaid napi lehekülje. Järgnevalt avaldatavad päevakäsk nr 1 ja selle seletus annavad ülevaate, millele Eesti sõjaväes alul tähelepanu pöörati. Seletus päevakäsule oli omamoodi moraalikoodiks kõigile Eesti sõjameestele.

Tõnu Tannberg

PÄEVAKÄSK. EESTI DIVIISILE NR. 1.

Põhja-korpuse Ülema Kindralleitnandi vabaherra v. Seckendorffi käsul käsatakse:

§ I.

Eesti diviisi formeerimisel on otstarbekas kodumaa korra, rahuliku oleku ja rahva varanduse kaitsmiseks abiks olla.

Täheendus: Jutud, et Eesti diviisi Prantsuse või mujale väerinnale saadetakse, on vale ja provokatsioon.

§ II.

Eesti sõjaväelased, kes mitte Eesti diviisis ei teeni, peavad 3 päeva jooksul, peale ülesandmist Eesti Sõjaväelaste Registreerimise büroos sõjaväelase-mundri maha panema.

§ III.

Kõikidel soldatitel, kes diviisis teenivad ja mitte vahikorral ja ametitäitmisel ei ole, keelan kasarmust lahkuda õhtul kella 9-st alates kuni kella 6-ni hommikul.

Täheendus: Isäralistel juhtumistel võivad soldatid oma ülema kirjaliku loa-ga ka keelatud ajal välja pääseda.

§ IV.

Eesti diviisi kodukord:

1) Iga sõjaväelane peab korralikult ja puhtalt riides olema, sest sõjalase mehine

väljanägemine tunnistab tema moraalilist ja sõjaväelist tublidust.

2) Kõik ohvitserid, niisama ka soldatid, peavad kokkupuutumise korral üksteist tervitama, kätt peakatte juurde pannes. Sedasama peavad tingimata ka Saksa sõjaväelaste vastu tarvitama. Nooremad auastmetes tervitavad esimesena.

3) Ülema poole tuleb järgmiselt pöörduda: "herra alamohvitser, herra lipnik, herra leitnant, herra kapten, herra ooberst, herra kindral." Seltskonnas aga on läbikäimine üleüldiskodanline.

4) Avalikkudes kohtades, nagu: teatrites, kohvimajades, kinodes jne. sisseastudes peavad nooremad vanematelt luba küsima; vanemate sissetuleku korral peavad nooremad piisti tõusma ja neid tervitama, ning mitte enne maha istuma, kui vanem selleks luba pole andnud.

5) Nooremad vanemate vastu, kui ka ümberpöörduvalt, peavad endid viisakalt üleval pidama; ülemad peavad oma alamatele üleüldise viisakuse reeglid ära seletama ja meelde tuletama, mispärast nad sõjaväes iseäranis tarvilised on.

6) Sõjaväelased peavad üksteisele "Teie" ütleva.

7) Iga ülem on kohustatud selle järele valvama, et ülemaltoodud punktid alamate poolt täpsealt täidetaks.

8) Kuni uute seaduste väljatöötamiseni jäävad endised seadused (ustavid) maksma.

§ V.

Nende punktide mittetäitmist trahvitakse kuni sõjakohtu kätte andmiseni, sõjaseaduste põhjal.

Tallinnas, 28. veebruaril 1918. a.

Eesti Sõjaväe ülem

Kindralstaabi oberst Larka¹

Eesti Sõjaväe-staabi Ülem

kindralstaabi kapten Reek.²

ERA. R-1703-1-2. L 117.

SELETUS PÄEVAKÄSULE NR. 1

Kombetest tuntakse, kas inimene haritud või harimatu on. Haritud inimene on võeraste vastu viisakas ja vanemate inimeste vastu aupaklik. Juhtud sa vanemaga uulitsal vastamisi, siis on sinu kohus talle teed anda. Oled sa seltskonnas ja tuleb sinna mõni vanem inimene, siis on sinu kui noorema kohus, piisti tõusta ja tervitada. Ei ole siin, kui vanem seistes sinuga räägib ja sa istud. Juhtud sa uulitsal tuttavaga kokku, siis tervitate teie üksteist; on ta sinust vanem, siis on sinu kohus teda esimesena tervitada jne. Peale üleüldiste viisakusreeglite on igas seltskonnas või ühiskonnas veel oma iseäralised reeglid, mis selle ühiskonna liikmete omavahelist läbikäimist ligemalt ära määravad. — Sõjavägi on ka teatavas mõttes ühiskond. Ta on oma maa ja rahva kaitsja; temasse saadab rahvas oma paremad pojad teenima. Ta peab olema oma rahva uhkus ja ilu. Sellepärast peab ta ka kõiges,

sõnades kui tegudes, eeskujuline olema. Ta peab viisakusreeglid valjemine pidama, kui mõni teine seltskonna liige. Ei tohi mitte haavavaks ega alandamaks pidada, kui meie üksteist, kätt mütsi külge pannes, tervitame, vanemaga rääkides püüsi tõuseme, vanemalt istumiseks luba palume jne. See on harilik omavaheline viisakus, mis kõikide haritud riikide sõjavägedes valitsev. Meie, Eesti väeosad, oleme noor malev; meie ajalugu ei ole kuigi pikk. Kuid meie peale vaatavad meie naabririigid. Meie peale vaatab ja loodab meie rahvas. Sellepärast püüdku iga Eesti sõjaväelane kõrgel hoida oma sõjamehe au; täitku igaüks korralikult oma teenistuse kohuseid ja pidagu meie kodukorra reegleid täpisealt silmas. — Et sõjavägi maa ja rahva kaitsmises oma ülesande kõrgusel seisaks, selleks on tarvis, et ta oleks väljaspool igasugust poliitilist võitlust. Poliitika ei ole sõjamehe asi; selleks on igas riigis poliitikamehed. Kui suurt kahju võib sünnitada poliitika sõjaväes, seda näitab viimane aasta Vene sõjaväe ajaloos. Poliitika ajamine muutus seal poliitiliseks hullustuseks; ta muutis Vene sõjaväe hädaohhtlikuks karjaks ja viis riigi hukatusele. See poliitika hullustus leidis pinda ka meie noores malevas, ja missuguste tagajärgedega ta lõppes, seda teab igaüks meist. Vabanduseks võiksime ehk ütelda, et meie, kui osa Vene sõjaväest, Vene mõju all olime; et meie veel liig noored olime ja end eksituse eest ei mõistnud hoida. Kuid nüüd on meile need vead selged. Meie alustame praegu uut Eesti malevat ja tahame sellest eeskujulikku sõjaväge luua, ja siin ei tohi meie neid vigu enam korrata. Sõjamehe kuube selga tõmmates, töötame meie seda, ja tahame, kui meil oma maa ja rahva saatus kallis, ennast lahti ütelda igasugusest poliitikast senikaua, kui meie sõjamehed oleme.

Alla kirjutanud:

Eesti sõjaväe staabiülem kindralstaabi kapten Reek

Alguskirjaga õige:

Reakorra jaoskonna ajutine juhataja lipnik Tuksam.³

ERA. R1703-1-2. L 110.

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Andres Larka (1879—?) — Vene armee teenistuses 1899. aastast. Õppinud Vilno sõjakoolis (1900—02) ja lõpetanud 1912. aastal Nikolai Sõjaväeakadeemia 1. järgu diplomiga. Osales Vene–Jaapani ja I maailmasõjas. Maailmasõja lõpus oli 5. Taga–Amuuri piirivalvediviisi staabiülemaks kuni 1917. aasta lõpuni. Vene sõjaväe lagunemise järel tuli Eestisse ja 1918. aasta jaanuari alguses määrati 1. Eesti suurtükiväebrigaadi ülemaks. 24. veebruaril 1918 sai temast Ajutise Valitsuse esimene kaitseminister. Ühes sellega ülendati ta kindralmajoriks. Teenis Eesti kaitseväes kuni 1925. aastani, mil arvati tervislikel põhjustel erru. 1930. aastast Vabadussõjalaste Liidu juhatuses esimees ja 1934. aastal presidendikandidaat. Aastatel 1935—37 oli kahel korral vangis. 1940. aastal arreteeriti ja suri nõukogude vangis.

² Nikolai Reek (1890—1942) — Vene armee teenistuses 1907. aastast. Õppinud Tšugujevi sõjakoolis (lõpet. 1910) ja lõpetanud 1917. aastal Nikolai Sõjaväeakadeemia ja Prantsuse Kõrgema Sõjakooli (1925). Osales I maailmasõjas olles 11. armee luureosakonna ülem (1915—16) ja Muhu väina kindlustatud positsiooni staabiülem kohusetäitja kuni 1918. aastani. Saksa okupatsiooni ajal sai temast Eesti sõjavägede staabiülem. Teenis Eesti kaitseväes juhtivatel kohtadel kuni 1940. aasta nõukogude okupatsioonini. 1941. aastal arreteeriti ja järgmisel aastal hukati vangilaagris.

³ Hans Tuksam (1885—1971) — lõpetas 1916 Vilno Sõjakooli lipnikekursuse ja

teenis Turkestani sõjaväeringkonna staabis. Teenis 1917. aasta aprillist kuni 15. veebruarini 1918. aastal 1. Eesti polgus. Osales Vabadussõjas, hiljem kaadriohvitser teenides välja kapteni auastme. 1927. aastast notar Nõmmel.

10 AASTAT AKADEEMILIST SÕJAAJALOO SELTSI

29. aprillil 1988 asutati Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts.¹ Asutajateks oli rühm ajaloolasi, kes polnud nõus tol ajal veel ametlikult käibel oleva sovjetliku ajalookäsitlusega. Peagi liitusid sõjaajaloo seltsiga ka II maailmasõja aegsete lahingukogemustega ohvitserid, kuna see oli sel ajal nende jaoks ainukeseks organisatsioonilise tegevuse võimaluseks. Seltsi liikmeskond ulatus juba kaugelt üle poolesaja, liitusid esimesed välisliikmed. Vaevalt, et toimus ühtegi rahvuslikku üritust, kus poleks organiseerijate või esinejate hulgas olnud sõjaajaloo seltsi liikmeid. Seltsi esimeseks esimeheks oli mõtte käivitaja Mati Õun, seejärel Rein Helme ja Hannes Walter, liikmeteks muuhulgas rohkesti ajaloolasi: Küllö Arjakas, Kaupo Deemant, Heino Gustavson, Jevgeni Kaljundi, Enn Küng, Evald Laasi, Mati Mandel, Tiit Noormets, Toe Nõmm, Hain Rebas, Mart Sarapuu ja paljud teised. Seltsi liikmetest on mitmed olnud Eesti sõjaväe ja Kaitseministeeriumi asutamisele kaasaaitajad ning seal ka tänaseni ametis. Kümne aasta jooksul on seltsi liikmed kirjutanud sadu artikleid ja osalenud teatmike koostamisel, trükkis on ilmunud päris mitmeid tähelepanuväärseid monograafiaid, uurimusi ja mälestusi. Selts on korraldanud hulgaliselt konverentse ja ettekandekoosolekuid, seltsi liikmed on esinenud teadusüritustel nii Eestis kui väljaspool. 1992. aastal taastati ajakiri *Sõdur*,² mis ilmub nüüd Kaitseministeeriumi väljaandena. Detsembris 1991 asutati seltsi ettepanekul Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon; aastail 1992–93 kasvasid seltsist välja Vigastatud Sõjameeste Ühendus, Eesti Vabadusvõitlejate Ühendus, Soome Sõjaveteranide Eesti Ühendus ja Eesti Sõjahaudade Hoolde Liit.

Edaspidi on seltsil kavas rohkem pühenduda akadeemilisele sõjaajaloo uurimisele ja moodustada rahvuslik sõjaajaloo komisjon, et liituda vastava rahvusvahelise organisatsiooniga.

Peep Pillak

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Vt selle kohta ka: Rein Helme. Eesti Akadeemilise Sõjaajaloo Seltsi esimene tööaasta. // Kleio. 1989. 2. Lk 111–112.

² Vt ka: Rein Helme. Ajakiri "Sõdur" taastatud. // Kleio. 5/6. 1992. Lk 70.

KAANEPILTIDE TEEMAL

KÜLASKÄIK AUGUSTOWO METSA SÕJALIINILE 12. APRILLIL 1915

Eesti Rahva Muuseumi fotokogu.

Esikaanel: Eine rindel. (ERM Fk 654:23).

Tagakaanel: Tulejoonel. (ERM Fk 654:20).

Eesti Rahva Muuseum reageeris I maailmasõja puhkemisele kiiresti — juba 1914. aasta lõpul loodi muuseumis *sõja osakond*.¹ Selle eesmärgiks oli koguda Eesti sõjameeste fotosid, elulugusid ja sõjaelamuste kirjapanekuid, aga ka üldisemalt sõjakirjandust, sõjariistu ja —riideid ning autasusid. Juba 1915. a jaanuaris korraldati tollastes muuseumi ruumides Gildi 8 *sõjanäitus*.² Seal olid välja pandud käimasolevast sõjast (Jaan Tõnissoni jt poolt) toodud esemed: mundrid ja *vaenlastelt võetud sõjariistad* ning Eesti sõjameeste pävapildid. Näitus osutus väga populaarseks ja lõi kõiki seniseid külastatavuse rekordeid. Tollal oli näitus avatud iga päev kolm tundi. Jaanuari jooksul jõudis näitust vaatama ligi seitse tuhat inimest. Alamväelastele oli näituse külastamine tasuta ja Tartu garnisoni ülema päevakäsuga peeti seda ka soovitatavaks. Näituse ajal korjati Eesti sõjameeste heaks annetusi, mis Tartu Eesti Punase Risti Komiteele edasi anti *tubaka ja söödikutepulbri ostmiseks*.

Samal ajal kutsus ERM koos *Postimehega* Eesti sõjamehi üles oma pilte koos elulugude ja teenistuskäikudega Tartusse saatma. Pildid pidid avaldatama esmalt *Postimehe* lisas *Virmaline* ja seejärel üheks *Eesti sõjameeste albumiks* kokku pandama. Praegu asub *Postimehele* avaldamiseks saadetud fotodest ca 350 ERMi fotokogus³ ja nendega kaasas olnud kirjad muuseumi arhiivis.⁴ Nagu erinevad inimesed, nii erinevad ka sõjameeste kirjad. Nende hulgas leidub nii lakoonilisi teenistuskäike kui pikemaid eluloo- ja sõjastundmuste kirjeldusi, isegi omaloomingulist luulet. Fotod on peamiselt portreed, tehtud enne teenistusse minekut või sõjaväevormis. Lisaks portreede kogunes ka sõjaväljal ja laagripaigas tehtud pilte.⁵

Suur hulk esimest maailmasõda käsitlevatest materjalidest kõrvaldati ERMi fotokogust 1952. a aprillis kogude *sobimatust materjalist* puhastamise kampaania käigus. Siin esitatud on üksikud *õnnelikest allesjäänutest* (*peale kaanefotode vt ka lk 30, 35, 36, 39, 43*).

Legendid ajakirja kaantel esitatud fotode pööretel ütlevad, et piltidel on jäädvustatud külaskäik Augustowo metsa sõjaliinile. Fotograafi nime pole legendides märgitud, küll aga leiame seal kaks nime: *J. Prisko* + *K. Sööt*. Arstitudeng Julius Prisko oli tollal Eesti Rahva Muuseumi *ainelise vanavara* toimkonna liige. Kirjanik Karl Eduard Sööt (1862—1950) kuulus samasse toimkonda ning oli neil aastail lisaks veel ERMi juhatuse liige ja kirjatoimetaja. Fotod võivad olla saadetud neile kui vastava toimkonna liikmetele, aga võibolla käisid nad ka ise sellel külaskäigul. Andmed on puudulikud seetõttu, et fotod on kataloogi kantud alles 1933. aastal, mil pildid ERMi arhiivi korrastamise käigus

leiti. Samas seerias on ka Johannes Pääsukese fotosid, kus tema autorlus on kindel (kaanefotode puhul kahjuks mitte).

Leheküljel 39 (joonis 5), esitatud pildi (ERM Fk. 371:168) saatis ERMi 1915. a novembris Petrogradist Johannes Pääsuke (1892—1917). Vasakpoolne noormees kruusiga on ta ise. Andekas fotograaf-filmimees oli kuni mobiliseerimiseni muuseumi kaastööline. Ka Leedu polgu ihukaitsekaardiväe tagavarapataljonis teenides jätkas ta piltide tegemist. Kahjuks on neist muuseumisse jõudnud vaid üksikud 1915. a detsembris Krasnoje Selos tehtud pildid. Oma kirjas muuseumi asjaajajale Edgar Eisenschmidtile 6. maist 1917 küsib Pääsuke infot Eesti polkude loomise kohta, sooviga kodumaale tagasi pöörduda ja muuseumile pilte edasi teha. Seda ta enam teha ei saanud, kuna hukkus 1917. a lõpus raudteeõnnetuses Orša jaama juures.

Jana Reidla

ERMi fotokogu arhivaar

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Eesti Rahva Museum. 1914. 9. Trt, 1915.

² Eesti Rahva Museum. 1915. 7. Trt, 1916.

³ ERM. Fk. 371:1—287 ja 667:1—72.

⁴ ERM. A 559.

⁵ ERM. Fk. 654:1—112.

SUMMARIES

OMNI PRAESENTIA BELLI

Aadu Must

The war history has been a peripheral topic in the case of the Estonian pre-independent period. Estonians were a *country people* who had no army of their own and waging a war meant only taking orders in the fight for alien interests or bearing the burden of ravages and war. Our war historians Hendrik Sepp, Heldur Palli and Margus Laidre have, as a pleasant exception, studied the course of the Great Northern War (1700—1721) on the Estonian area, Tõnu Tannberg and Rein Helme have investigated the war history of 19th century. At the same time the archival records of military institutions offer valuable information about various facets of the life in the Estonian village. For instance, the little-used conscription lists from the period of the Great Northern War yield valuable data about the history of settlement and historical demography. Besides, they give interesting addition to the discussion about the legal status of the peasants — regionally, the peasants had to appear to the service with their own rifles (the possession of the rifle did not go with the serfhood). The recruitments concurrent with the wars waged by the Russian Empire brought about a definite disproportion in the generic structure of the population and caused fright (boys were registered as girls), the redemption of young men was one of the rural cooperation forms. The son as the only breadwinner for his parents could be released from the required military service, strengthened the social aid of the township — the farmers' younger sons who were adopted by poor inhabitants of the township were exempt from military service but were obliged to support their foster parents. Beginning with the 1840s ex-servicemen (at that time the military service lasted for 25 years) made up a special group of people in the Estonian village. In towns there were detachments of the *invalids* (the men unfit for active service who were used on guard duty or e.g. worked at factories). The records of conscription commissions yield interesting ontogenetic information about schoolmasters, for instance (since schoolmasters were exempt from military service during their period of work, the military officials thoroughly superintended their activity) as well as about the peasants' economic state (an exact register about their horses in case of war). The military maps are an important source for researching the history of settlement.

THE FIRST BREECHLOADING FIREARMS

Ain Mäesalu

The article deals mainly with the breechloading or chamber inserted firearms (Figure 1), spread in the 15th—16th centuries, which have not received due attention yet by the military historians.

Based upon written sources, medieval drawings, archacological findings

and single weapons kept in museums, the principles of work, reasons of taking into use and the development of construction are being observed.

A chamber cannon (Figures 2—3) from Tallinn, kept in St. Petersburg at present, is a subject for closer observation. A detailed analysis of the weapon permits to conclude that the chamber cannon of Tallinn could have been made in about the first thirty years of the 15th century and apparently it is one of the earliest breechloading firearms in the whole world at present.

Other chamber cannons dating from the second half of the 15th and the first half of the 16th century found in Estonia (Figure 5), with their chambers containing the powder and a relatively rare breechloader (Figure 4), are also under consideration. The primary results of the metallographic examination of the firearms of this type found in the stronghold of Haapsalu are also presented. The results indicate a surprisingly high technological standard of making such chamber firearms.

The article concludes that Estonia was a country where breechloading firearms were known relatively early, where they were made and where these firearms were used relatively a lot in the 15th—16th centuries.

THE PETSHORY CLOISTER AND LIVONIAN WAR

Anti Selart

In the 1470s, in the immediate vicinity of the eastern border of Old Livonia, on the territory of Pskov, a cloister at Petshory, called the Dormation of the Blessed Virgin was established. The monastic institution was isolated and eremetical in the beginning but its significance began to grow after the 1520s when it became a point of support for the Pskov representation of Moscow Grand Prince. The cloister became an important centre of local spiritual life. The caves which locally had been considered sacred were highly appreciated as a burial place. Under the guidance of Father-Superior Kornilij (1529—1570) the cloister was flourishing.

During the Livonian War (1558—1582/83) the cloister played an important role both militarily and politically. Thanks to the circular wall the place of worship was turned into a mighty stronghold, the local clergy was engaged in disseminating the orthodox religion among the population of the countries occupied by Russia and so gave a confessional colouring to the warfare against non-orthodox population. At the same time a local opposition against Ivan IV Groznyj cannot be excluded, therefore the 1570 punitive expedition against North West Russia involved killing Kornilij and other monks.

In the caves of the cloister numerous 16th—18th century ceramic and ashlar tombstones were preserved whose texts have been published by the Russian art historian Izilla Ivanovna Pleshanova. Based on these it appears that relatively many Russian warriors who perished in the Livonian War were buried into the cloister. Predominantly, those had belonged to the reward landowners (pome's'ciki) of Pskov and Novgorod; it is remarkable, though, that a number of the newly-christened from the annexed by Ivan IV Tartar countries (Kazan

et al) were also represented in the burial grounds.

The dates on the tombstones surprisingly often coincide with the dates of fierce battles or sieges found in other sources. Even three soldiers are known to have taken part in the battles on 11 November 1559 in the vicinity of Nõo and Hoomuli or Härgmäe which turned out fatal for the Livonian Order on August 2nd, 1560.

In the years of 1558—1560 there were eight graves of those who got killed in the Livonian War, in 1561—1570 two (but neither was killed in Livonia), in 1571—1578 fourteen and in 1579—1583 one soldier had got killed. It falls well within the periods of general activity of the war.

The lists of the cloister property from the end of the 16th century include objects and artefacts also from the areas of Livonia. These are not objects of loot but of the inventory of the orthodox churches in Livonia taken along when the Russian troops withdrew from their positions.

ON THE LETTERS OF ESTONIAN SOLDIERS FROM THE WORLD WAR I

Aigi Rahi, Piret Jõgisuu

Estonian archives have collected (and also published) letters by writers, politicians, people of artistic creation and the correspondence of other outstanding people but that of common people has not been systematically collected and therefore those letters have been spread among many various archives, files and other record offices. Here it is important to bear the peculiarity of our historical development in mind — at Soviet times the archives were related to the repressive regime and so it was wiser not to entrust one's papers to these institutions. Fortunately, it is all bygone. Based on the above-said, a research project *The History in Letters* has been launched under the auspices of the Estonian Foundation of Science that, by collecting and publishing private letters, should guarantee the objectivity and versatility of national written memory. These decades-old letters can often disclose a more immediate and detailed historical panorama, different from accepted clichés.

This article observes more closely the letters by Estonian soldiers from the first stage of World War I — from August 1914 up to the end of 1915. The more recent letters, bearing quite different information and state of mind in many ways, will be our research subject in some forthcoming number of our journal. The published excerpts from the letters have retained the wording of the men at the front. The major part of the materials used are in the funds of The Estonian Historical Archives and the Estonian National Museum. Very few letters of the kind have reached us from persons since eight decades have had their effect.

Undoubtedly, both writing the letters and their movement were complicated in the war conditions. What is not less important is the war censorship and that the limits of the so-called military secrets have been ever so vague. The letters were mostly written to the family, friends, to one's pastor. Letters were often sent to the newspapers with the request that their messages

and wishes could be made available to their wider circle of acquaintances. Obviously many letters were written since the men at the front meant to cast light on the events of the war. Longer and more detailed letters were actually written at military hospitals and infirmaries after having been wounded.

Estonians were scattered in various front sectors. Tallinn and Tartu gave soldiers to the 91 Dvinski, 89 Belomorsk, 95 Krasnoyarsk and 271 Krasnoselsk regiments, consisting mainly of Estonians. The latter two mentioned above suffered later extremely heavy losses. The soldiers' letters contain long descriptions about sanguinary battles. More illustrative are the letters from the districts of Soldau and Illovo-Mlava, where a letter was sent from by a man who himself got killed a few days later. The tragic deaths of fellow-soldiers considerably reduced the showy patriotism of the beginning of the war. The escape of the men in hopeless situations often depended on their perseverance and strength of soul. One of such cases in August 1915 is being presented in greater detail. As contemporaries saw it, World War I was the war of enginery and technology therefore no wonder the personal contacts with cannons, machine-guns, bomber planes are written about in detail.

Despite the war, in many sectors of the front the cease-fire was established during holidays (Christmas, Easter). The Christmas tree was brought to trenches and was decorated with gingersnaps and biscuits sent from home. During the Easter of 1915 the warring parties wished each other happy holidays and made presents (eggs, white bread, sausage, cigars, brandy, chocolate etc.). Letters and impedimenta from home or unknown donators made the receivers happy. Those who spoilt the holiday peace were severely punished by their own fellow-servicemen. The conduct of Russian forces on occupied areas was not homogenous, from ravages and violence to civilised contacts with the local inhabitants. In some places the soldiers shared their scanty supplies with the ill-fated who had been caught by the war and were deprived of their homes and subsistence.

If possible the soldiers felt again as ordinary young men, then they went to parties, they danced and made friends with young women and girls. Sometimes unbelievable adventures were reported in their letters, although, obviously, things turned more exciting in the course of writing.

As the majority of soldiers, Estonians were also looking forward to a quick end of the war, although in 1915 there was no more hope. Germany was also known to have lost the enthusiasm of the war. In March 1915, during the Easter, the German prisoners of their own accord spoke about a major patriotic revolution in Germany soon. The mood of the soldiers' letters became more and more pessimistic.

ESTONIAN OFFICERS AS THE HOLDERS OF THE ST. GEORGE'S ORDER

Mati Kröönström

The St. George's order and the golden sword (since 1913 the St. George's sword) belonged to the most prestigious rewards of the tsarist Russia with which the officers who had attained distinction in the battle with their personal bravery were decorated. Until the establishment of the Estonian independent statehood (1918), Estonians were unprivileged country people whose representatives became officers exceptionally rather than regularly. More definitely Estonian officers as the wearers of the St. George's order could be mentioned in connection with the Russian–Japanese War in 1904–1905. Incomplete data notify that in this war three Estonian officers were decorated with the St. George's order and at least one with the golden sword. During World War I at least 70 Estonian officers were decorated with the St. George's order and the golden sword. Among them were 38 staff officers (including 3 general staff officers), 7 reserve ensigns and 25 war-time officers. In all, during World War I the Estonians completed their time of active service with 36 St. George's orders and 44 swords. Six Estonians were decorated with both awards.

The majority of the Estonian wearers of the St. George's order were infantry officers (besides four artillerymen, two cavalry officers, one pioneer and one bomber pilot). The most of them served their award as corporals. The most numerous were company commanders, besides a few commanders of the regiment's intelligence service or liaison detachment. There were few senior staff officers among those decorated (two regiment and eight battalion commanders).

The majority of the St. George's chevaliers came from the area of Tartu. The parish of Äksi excels with its five chevaliers.

The statute of the St. George's order changed very little in the course of time. Therefore the decorations were related to the principles of warfare adopted in the first half of the 19th century. For instance, the decoration of the two-thirds of all cases based on the bayonet fight at close quarters. Such direct attacks were often accompanied with heavy losses and thus many officers got posthumous decorations. At least 23 Estonian officers (almost every other infantry officer) got either killed or wounded during such an attack.

In the summer of 1917 at least 53 wearers of the St. George's order were alive. From among them 20 men served in national units of the army and 25 men participated in the War of Independence. Three wearers of the St. George's order were killed in the War of Independence and 16 were decorated with the Estonian Cross of Freedom.

THE ADDENDA TO GENERAL V. KAPPEL'S BIOGRAPHY AND COMMANDERSHIP**Tõnu Tannberg**

General Kappel (1883—1920) was one of the well-known generals of the White army in the Russian civil war. He served in the Volga People's Army and since the end of the year of 1918 in the Koltshak's army as Corps Commander, Head of the army corps and the front. By 1919 Kappel was advanced to be a lieutenant general. Gravely ill, in January 1920 Kappel died

of typhoid and pneumonia. Apparently owing to his Estonian family name he has been regarded as an Estonian (in Tallinn there is even a street named after Kappel). Such a view has been accepted by numerous reference books. The author of the given article has researched the facts and so the legend can be confuted:

(1) Based on his service record in the Moscow State Military Archives he originated from the aristocratic family of the Kovno province. His earlier ancestors were probably of Swedish origin.

(2) His alleged Estonian origin is contradicted by the fact that he studied in the corps of cadets and in the privileged Nikolai cavalry school (Estonians never learned in these privileged military schools — they could attend schools for cadets).

(3) At the time when Kappel served in the Volga People's Army, in the town were active Estonian Society and National Committee. Bernhard Linde's reminiscences expand on all the activities of Estonians living there but nothing is said about Kappel. When staying in Samara, the Estonian colonel J. Rosenbaum found out all Estonian officers of this area for forming national troops but he does not even mention Kappel. Thus the Estonian origin of General Kappel is a beautiful legend but not reality

ON THE FORMATION OF OFFICER CORPS AT THE START OF THE ESTONIAN REPUBLIC

Ago Pajur

The formation of the Estonian officer corps began at the end of the previous century, in parallel to the formation of the Estonian intelligentsia. Estonia being part of Russia then, its officers also were in the active service, scattered all over the superpower, often far away from their native land and the people. The national higher military cadres began to return to Estonia after the Russian democratic revolution in February 1917, giving rise to the formation of Estonian national military units. Over 2,000 Estonian officers, having returned from the Russian army took part in the War of Independence. Their level of training and military experience was extremely varied. Only a few more than 100 cadre-officers excelled by the necessary for active service theoretical knowledge and practical skills which they had acquired during taking a full course at various Russian military schools at the peace-time yet. The other men had been trained as reserve officers, about 150 of them before the war, the overwhelming majority, however, at the ensigns' courses, lasting for 3—4 months during the WW I. At the end of the War of Independence the majority of the war-time reserve officers returned to their pre-war occupations, yet quite a large number of them were dedicated to their military career. The higher military cadres also received these officers who had been active at other front lines during the Russian Civil War. In this connection the nomination of the so-called optants, having recently returned to their native country, to high commanding posts aroused bitter political resentment. A certain tension was caused by admitting

alien, mainly Baltic-German and Russian officers to the defence forces. In the course of time the question about optants was dropped, and the number of alien officers in the defence forces decreased, with Estonian officers replacing them. Educating new cadre-officers began during the War of Independence already. A military school was set up, first working as an ensigns' course. For financial purposes in 1923 the Military Technical School and the Naval School for Cadets were merged with the Military School and so further on specialists in certain fields were trained at short-term courses at the Military School. In the years of 1920—1927, to further the special training of the war-time ensigns, they were made to attend courses for permanent military forces at the Military School. In order to offer higher military education to prepare staff officers, a higher military school was opened in 1921; numerous more outstanding officers attended higher military educational establishments abroad.

THE LATVIAN LĀCPĻĒŠIS' (BEAR-KILLER'S) ORDER AND ESTONIAN CITIZENS

Jaak Pihlak

The sovereign Republic of Latvia came into being in the War of Independence 1918—1920. To esteem the services offered in the liberation struggle, The Latvian Bear-killer's Order (Latv. Lacpecis) of three categories was introduced on November 11th, 1919. Altogether 2,146 orders were conferred. 322 foreigners (incl. the French marshal Ferdinand Foch, the Polish marshal Jozef Pilsudski, the King of Belgium Albert I, the King of Italy Vittorio Emanuele III and the Italian Prime Minister Benito Mussolini) were decorated with the Order. The biggest number of Orders for foreigners, 147, was conferred to Estonian military men, mainly to officers who continued their service also during the peace time. Many from among the latter were promoted to high positions working as ministers or belonging to the administration of the army. 16 persons of them died before the beginning of the Soviet occupation in 1940. 56 men perished as a result of Soviet repressions, 18 men died in exile in the West and 17 chevaliers of the Bear-killer's Order died in the occupied Estonia. There are no data known about the time or place of death of 33 wearers of the Order. The research into the biographies of the Estonians decorated with the Bear-killer's Order is going to be continued.

ON THE ATTEMPTS OF ESTABLISHING MILITARY ARCHIVES IN ESTONIA

Indrek Paavle

At the beginning of the 1920s in Estonia a campaign was launched for researching the history of the War of Independence which had recently ended but due to the inadequacy of the source materials the results were insufficient. Based on this, the high-rank military men headed by general Soots had the idea of setting up a special institution for dealing with the history of the war. In 1926 The Committee of the History of the War of Independence was established at the Ministry of War. The virtual executor was the working commission of the Committee of the History of the War of Independence headed by Lieutenant

Colonel Mihkel Kattai. A major task of the working commission was collecting documentary sources about the War of Independence and creating an archive based on them. Official documents, reminiscences, respective articles in the press and specialised literature in the possession of the units of the army and private persons were collected. A stable team was formed only by the second half of the 1930s, finding appropriate rooms was a serious problem. A special archival official (Hengo Tulnola) was appointed only in 1934 and he worked at the position up to 1940. The Committee established contacts with other Estonian archives. Professional archivists' attitude to the archival work of unskilled military men was critical. The archival materials falling within the cognizance of the military archives were in the possession of numerous institutions - the Committee of the History of the War of Independence, The Ministry of Defence, single army units et al. In 1935 the Archival Law was adopted which enacted the formation of the War Archives, among others, but by 1940 when the Soviet occupation began, the work was not completed yet. The Soviet occupation authorities liquidated the army of the Estonian Republic and finished the activity of the War Archives. The major part of the materials were handed over to the State Archives where they are preserved to date.

EDITORIAL NOTES. OUTLINES AND INTRODUCTIONS

Rein Helme reviews the collection *The Foundation of Estonian National Army Units. Reminiscences and Letters from the Years of 1917—1918.* edited by Ago Pajur and Tõnu Tanneberg. The authors of the reminiscences are the men who participated in creating the national units, among others the actual founders and first commanders of the First Regiment, Colonel Siegfried Pinding and later Major General Aleksander Tõnisson.

In 1988 the Academic Society of Military History was founded. Peep Pillak gives an overview about the activity of the last decade and the plans in near future.

Hillar Palamets reminds his personal memories from the night of bombing of Tallinn on March 9th, 1944.

Front cover. The researcher of the Estonian National Museum Jana Reidla introduces the cover photograph of this journal with a legend on its reverse side. The picture is said to have recorded a visit to the front-line in the Augustowo woods. During World War I numerous photographs and manuscripts about the war were gathered to the Estonian National Museum. In 1952 most of them were destroyed by order of the Soviet occupation authorities as the objects, out of place at a Soviet museum. The photo presented here is one of the lucky survivals.

